

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

VEDECKÝ ČASOPIS PRE HISTORICKÉ VEDY

26 / 2023

Vol. 1

ELIANUM

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy
Vychádza 2x ročne

Vydáva: Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
EV 5543/17

Sídlo vydavateľa: Národná 12, 974 01 Banská Bystrica

IČO vydavateľa: IČO 30 232 295

Dátum vydania: september 2023

© Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)

Časopis je registrovaný v medzinárodných databázach:

European Reference Index for the Humanities (ERIH PLUS)

Central and Eastern European Online Library (CEEOL)

Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)

Redakcia:

Pavol Maliniak (šéfredaktor)

Michal Šmigel' (výkonný redaktor)

Patrik Kunec

Imrich Nagy

Oto Tomeček

Redakčná rada:

Rastislav Kožiak (predseda)

Barnabás Guitman (Piliscsaba, Maďarsko)

Éva Gyulai (Miskolc, Maďarsko)

Bohdan Halczak (Zielona Góra, Poľsko)

Jiří Knapík (Opava, Česká republika)

Serhij Kornovenko (Čerkasy, Ukrajina)

Vjačeslav Meňkovskij (Minsk, Bielorusko)

Maxim Mordovin (Budapešť, Maďarsko)

Vincent Múcska (Bratislava, Slovensko)

Martin Pekár (Košice, Slovensko)

Petr Popelka (Ostrava, Česká republika)

Jan Randák (Praha, Česká republika)

Jerzy Sperka (Katowice, Poľsko)

Ján Steinhübel (Bratislava, Slovensko)

OBSAH

Články

ŠMIGEL, M. – KMEŤ, M.: Interetnické vzťahy v prostredí Rusínov a Slovákov (na Slovensku a na Dolnej zemi) v 19. storočí	5
KICHERA, V.: History of the Mukachevo Greek Catholic Eparchy in Periodicals of 1918–1945	31
MIČKO, P. – FREMAL, K. – MIČKOVÁ, Z.: Aktivita podnikového a finančného sektora v Banskej Bystrici počas druhej svetovej vojny...	58
MOLNÁROVÁ, P.: Černobyľská havária: environmentálna komunikácia v socialistickej tlači	74

Materiály

DANKOVÁ, S.: Metodologické východiská výskumu šľachtickej korešpondencie v ranom novoveku (na príklade listov Judity Balassovej)	99
TÓTH, P.: The Roma sorceress in 18 th century Hungarian sources ...	116
SMIDA, M.: Možnosti automatickej transkripcie v platforme Transkribus na príklade správ o vybavovaní sťažností občanov v období komunistickej diktatúry	125

Recenzie a anotácie

WINDER, S.: <i>Danubia. Osobitý pohľad autora na stredoevropské dejiny / Dejiny habsburské Evropy pohľadom autora</i> . Brno : Mapcards.net, 2022. (J. Jakubej)	149

Interetnické vzťahy v prostredí Rusínov a Slovákov (na Slovensku a na Dolnej zemi) v 19. storočí¹

MICHAL ŠMIGEL – MIROSLAV KMEŤ

*Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela
v Banskej Bystrici*

Inter ethnic relations in the environment of Rusyns and Slovaks (in Slovakia and the Lowland) in the 19th century

Abstract: Rusyns and Slovaks, members of two culturally close ethnic groups, had lived for centuries in one state unit and in immediate neighbour contact. Complex socio-economic situation of the Rusyn settlement area in Slovakia had conditioned the poor development of both cultural and national needs. Rusyn intelligentsia from Greek-Catholic church circles had tended towards Hungarian culture or a broader Slavic consciousness. From the beginning of the 19th century and during the spread of pan-Slavism with the development of national movements and the formation of modern nations, Rusyns became the object of interest in Slovak intellectual circles. The Rusyn elite, inspired by Slavic and non-Slavic national movements, revived nationally in the revolutionary period of the 1840s. It was also the merit of Slovaks who supported the national awakening of Rusyns as their closest allies in the Kingdom of Hungary during the peak period of the Slovak national revival movement (1836–1848). The mutuality of Rusyn-Slovak political cooperation had been manifested in the revolutionary years of 1948–1949 in the Habsburg Monarchy. Even though the revolution in the Kingdom of Hungary had failed, it had brought some significant changes in the sphere of social development, civil principles and the weakening of the influence of the state and the church. These new conditions had enabled the emergence and development of Rusyn national revival movement and the so-called revivalistic generation of Rusyns. Mutual contacts between the two national movements, especially in the post-revolutionary period, had symbolized social, political and literary activities of several nationalities. Even in the second half of the 19th century, Slovak elites had a positive influence on the development of the Rusyn national movement. Slovak environment had an inspiring effect on Rusyns. Of course, this relationship had not only worked from the side of Slovaks to Rusyns, but also in the opposite direction (in a lesser extent), i.e. from Rusyns to Slovaks. Finally, during the period of dualism (1867–1918), the reflection of Rusyn issue in Slovak literature was not as intense as before the revolution, which was related to strong national oppression of minorities by the Hungarian governments. The national movements of Rusyns and Slovaks had to cope with a very complicated political and social reality, so there was much less scope for wider cooperation

---

¹ Štúdia je výstupom z grantovej úlohy VEGA č. 1/0426/20 „Slovenské dolnozemské komunity v reflexii materskej krajiny počas medzivojnovnej Československej republiky“.

and mutual reflection than before. Complex socio-economic situation of northern and northeastern Kingdom of Hungary at the end of the 19th century together with the rapidly increasing Slovak and Rusyn emigration had a significant influence on this.

Keywords: Rusyns and Slovaks in the 19th century, ethno-identification and nation-forming processes, Rusyn national movement, Slovak and Rusyn national revival movement, Štúr generation, Rusyn revivalistic generation, the revolution in Hungary (1848–1849).

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2023.26.01.05-30>

Rusíni a Slováci, príslušníci dvoch kultúrne blízkyh etník, žili stáročia v jednom štátnom útvere, navyše v bezprostrednom susedskom kontakte, keďže etnická hranica prechádzala regiónmi východného Slovenska. Začiatkom 19. storočia jestvovali na slovenskom alebo rusínskom etnickom území enklávy jedného či druhého etnika. Slováci a Rusíni sa popri sebe usadzovali aj v čase osídľovania dolnozemskej oblasti južného Uhorska (tzv. Dolná zem), ktoré boli zemepánmi a kráľovskou komorou cieľavedome osídľované po vyhnaní Osmanov z Uhorska od konca 17. storočia a v priebehu 18. storočia (v prípade Rusínov – od polovice 18. storočia).² Neskôr na prelome 19. – 20. storočia sa spoločne sťahovali za prácou do zámoria, predovšetkým do USA.³ Tam aj viacerí zostali, žijúc pokojne vedľa seba, a na konci 1. svetovej vojny spoza „veľkej mláky“ bojovali za vlastnú štátnosť v niekdajšej európskej domovine.

Cieľom príspevku je tak podať obraz, ako sa rodil a vyvíjal záujem slovenských intelektuálov ku kultúrne blízkeho etniku Rusínov, aké rusínske témy rezonovali v slovenskom prostredí a ako sa prejavovala rusínsko-slovenská vzájomnosť v období slovenského a rusínskeho národného obrodovania v 19. storočí v kontexte uhorských reálií (na Slovensku a na Dolnej zemi) s presahom do ďalšieho obdobia.

* * * * *

Práve na obdobie polovice 18. storočia sa viaže veľmi významný fenomén v dejinách karpatských Rusínov, a to vznik prvých koncepcií histórie Rusínov a ich národnej ideológie. Vlastne jedným z aspektov tereziánsko-jozefínskej doby bola historický prvá reformácia karpato-rusínskej identity.⁴ Nepochybné je až paradoxné, že autorom prvého

---

² Позрі ПАМАЧ, Янко: *Руснаци у Южній Угорській (1745–1918)*. Нови Сад : Войводянська академія наук и уметностей, 2007.

³ ŠMIGEL, Michal – TIŠLIAR, Pavol: "When men moved across the world for a piece of bread..." Emigration of the Rusyns-Ukrainians from the Northeastern Slovakia in the years 1870–1940. In: *East European Historical Bulletin*, 2021, no 18, pp. 64–87.

⁴ MAGOCSI, Paul Robert: *Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov*. Prešov : UNIVERSUM, 2016, s. 137.

rukopisného elaborátu o dejinách Rusínov z roku 1749 *Humillium pro memoria de ortu, progressu et in Hungarian colatugentis Ruthenicae*⁵ bol Slovak Adam František Kollár (1718 – 1783), rodák z Terchovej, právnik, historik a bibliograf osvietenského absolutizmu, dvorný radca Márie Terézie a riaditeľ Dvorskej knižnice vo Viedni (prezývaný aj „slovenský Sokrates“). Hoci tak ako mnohí jeho nasledovníci písal predovšetkým o dejinách Mukačevskej eparchie (a svoje dielo konzultoval s mukačevským biskupom J. Bradačom, rodákom z Torysiak), v podstate išlo o prvý pokus výkladu dejín Rusínov v Uhorsku.⁶ Dielo vzniklo, aby podporilo snahu uniatskej Mukačevskej eparchie (biskupa Michala Manuela Olšovského) v dlhoročnom spore o jurisdikčnú nezávislosť od rímskokatolíckeho jágerského biskupstva.

Treba podotknúť, že vtedajšia národná historiografia programovo dejiny redukovala na históriu národnej elity a jej politických inštitúcií, ktorú však v prípade uhorských Rusínov predstavovalo hlavne gréckokatolícke duchovenstvo a cirkevná organizácia. Hodnotu Kollárovo diela neznižuje ani jeho poplatnosť dobovému koloritu, ktorá sa jasne prejavuje vo formuláciách o autochtonnosti Rusínov v Panónii. Zjavne bola určená na to, aby zvýšila historické renomé karpatských Rusínov. Podľa Kollárovoho názoru prišli Rusíni do Dunajskej kotliny už v 1. storočí po Kr., boli christianizovaní už predmetodovskom období a Mukačevské biskupstvo bolo založené v 6. storočí. Ďalej dokladal, že nezávislé „ruské kniežatstvo“ (marchia Ruthenorum) existovalo už v ranom stredoveku (na začiatku 9. storočia) a „ruskí⁷ kolonisti“ prichádzali na Podkarpatsko i v ďalších storočiach. Veľký význam prikladal príchodu Teodora Koriatoviča⁸ do Uhorska v 14. storočí.⁹

Druhé Kollárovo dielo z roku 1769 *De ortu, progressu et inclatunatio-nis Ruthenicae in Hungaria*¹⁰ malo viac dejepisno-etnologický charakter.

⁵ Homília pripomínajúca pôvod, vývoj a život Rusínov Uhorska.

⁶ KONEČNÝ, Stanislav: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*. Prešov : Ústav rusínskeho jazyka a kultúry Prešovskej univerzity v Prešove, 2015, s. 15-16, 100.

⁷ „Ruskí kolonisti“ – odvodené od Rusi, Kyjevskej Rusi (podobne Biela Rus, Červená Rus atď.).

⁸ Medzi najstaršie údaje o Rusínoch (Ruthenoch) sa radí zmienka o nich ako o pohraničných strážcoch v uhorských službách v Karpatoch, ktorých jednotlivé družiny prichádzali zo susednej Halície a ďalších regiónov Kyjevskej Rusi. Najznámejšou postavou spomedzi týchto karpatských „pohraničných strážcov“ bol šľachtic Teodor Koriatovič z Podolia, ktorému uhorský kráľ Žigmund po roku 1396 venoval panstvo Mukačevo v dnešnom Zakarpatsku a titul Ducis de Munkacs. Známe legendy, letopisy a iné záznamy udávajú, že Korjatovič zrejme prišiel do Uhorska o 30 rokov skôr za vlády Ľudovíta I. Veľkého, pričom so sebou priviedol aj 40 tis. rusínskych osadníkov. PLÍŠKOVÁ, Anna: Rusínska národnostná menšina. In: *Národnostné menšiny – zoznáme sa*. Bratislava : Štátny pedagogický ústav, 2020, s. 83.

⁹ KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*, s. 15-16, 100; POP, Ivan: *Malé dejiny Rusínov*. Bratislava : ZIRS, 2020, s. 67.

¹⁰ O pôvode, rozšírení a osadení Rusínov v Uhorsku.

Evidentne práve z Kollárových naratívov vychádzali aj všetci prví autori rodiacej sa rusínskej historiografie.¹¹ Kollárove argumenty – i keď vcelku idealistické či fantastické – sa stali základom takpovediac romantickej koncepcie dejín karpatských Rusínov v dobe osvietenstva.¹²

Napríklad dvojzväzkové dielo rusínskeho autora (rodáka z Hlivíšť) Joannikija Baziloviča (je považovaný za zakladateľa karpatorusínskej historiografie) s názvom *Brevisnotitia Foundationis Theodori Koriatovics, olimducis de Munkács, pro Religiosis Ruthenis Ordinis Sancti Basilii Magni, in Monte Csernek ad Munkacs, Anno MCCCCLX*,¹³ ktoré vyšlo v Košiciach v rokoch 1799 – 1804, jednoznačne vychádzalo z téz A. F. Kollára a ešte viac zvýrazňovalo význam gréckokatolíckej cirkvi, ako aj odvekú vedúcu úlohu duchovenstva medzi Rusínmi Uhorska. Bazilovič nenastol'uje ani nerieši otázky etnicity obyvateľ'stva (vlastne vtedy problémy národného uvedomovania, ako aj národnopolitického hnutia v krajine ešte neboli na programe dňa) a Rusínov chápe ako samostatný fenomén Uhorska a vôbec sa nezmieňuje o ďalších, celkom prirodzených súvislostiach: o slovanstve, o východných Slovanoch, o Rusku, o Haliči alebo o Bukovine. Arsenij Kocak (baziliánsky mních z kláštora v Krásnom Brode) v úvode svojej *Slověnoruskej gramatiky* z roku 1788 dokonca ešte v istom zmysle rozlišoval medzi Rusínmi východného Slovenska a Rusínmi Podkarpatska. Je to pozoruhodné o to viac, že uvedené konotácie ohľadom rusínskej príbuznosti s ostatnými Slovanmi boli v tom čase už dosť dobre známe a občas pertraktované. Potvrdzuje to aj práca *Óda na palatína Jozefa* z roku 1805 od Grigorija Tarkoviča – budúceho prešovského biskupa.¹⁴

V tomto období boli napísané aj ďalšie historiografické diela venované dejinám Mukačevskej diecézy, autormi ktorých boli Daniel Babil'a (tiež Babilovič; patrí k pionierom rusínskej historiografie)¹⁵ a Ioan Pastelij (napísal aj prácu *De origine Ruthenorum*; 1781).¹⁶ Aj keď tieto diela nevyšli v tlačenej podobe, podobne ako päť verzíí cirkevnej slovanskej gramatiky skompilovanej Arsenijom Kosakom, slúžili k tomu, „aby naši biedni Rusnáci neboli odsúdení navždy ostať hlúpyimi“ (podľa Kosaka). Tento trend pokračoval aj v 1. polovici 19. storočia v prácach užhorodského kňaza Michaila Lučkaja (1789 – 1843; vlastným menom Pop),

¹¹ ЖАТКОВИЧ, Юрій: *Етнографический очерк угро-русских*. Упоряд. О. С. Мазурок. Ужгород: Вид. „Мистецька Лінія“, 2007, с. 76-81.

¹² POP, I.: *Malé dejiny Rusínov*, s. 67.

¹³ Stručný komentár o dare Teodora Koriatoviča, bývalého mukačevského kniežaťa, rutén-skemu Rádu sv. Bazila Veľkého so sídlom na Mníšskom vrchu pri Mukačeve z roku 1360.

¹⁴ KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*, s. 100-101.

¹⁵ Tamže, s. 16.

¹⁶ ДАНИЛЮК, Дмитро Дмитрович: Пастелій Іван. Ін: *Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 8*. Редкол.: В. А. Смолійтаїн; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2011, с. 85.

ktorých účelom bolo zdôvodnenie existencie a zákonného práva karpatských Rusínov a ich gréckokatolíckej cirkvi. V roku 1843 Lučkaj skompletizoval monumentálne šesťzväzkové dielo *Historia Carpathico Ruthenorum*, v ktorom opisoval historický vývoj Rusínov na pozadí dejín gréckokatolíckej cirkvi v regióne, a to od „najstarších čias“ do začiatku 19. storočia. Práca mala buditeľský charakter, bola pokračovaním tradície oslavy minulosti karpatských Rusínov a väčšina Lučkajových naratívov spadá do oblasti zromantizovanej mytológie.¹⁷ Meno Lučkaja ako zástancu myšlienky slovanskej vzájomnosti bolo známe všetkým intelektuálom vtedajšieho slovanského sveta. Slovenský básnik, spisovateľ a politik Ján Kollár, hlásiaci sa k politickému programu panslavizmu, vo svojej poéme *Slávy dcéra* (1824) umiestnil Lučkaja v panteóne slovanských činiteľov vedľa Čecha Dobrovského a Srbov Obradoviča a Karadžiča.¹⁸

Od 30. rokov 19. storočia dochádzalo v Uhorsku k šíreniu panslavizmu (slavianofílie) – svetonáhľadu, ktorý podporoval kultúrnu a politickú spoluprácu (kultúrne bratstvo) medzi slovanskými národmi strednej a východnej Európy (z politickej pozície – pod patronátom cárskeho Ruska). Obzvlášť v habsburskej ríši a balkánskych štátoch ovládaných Osmanmi ideológia vzdelaného panslavizmu nabádala slovanských učencov k vzájomnej kooperácii (prostredníctvom kontaktov, spolupráce pri publikáciách atď.) v smere zlepšenia kultúrneho a občianskeho postavenia svojich národov v mnohonárodných ríšach. V týchto podmienkach postupne rástol záujem aj slovenskej inteligencie o rusínsku problematiku. Teda ďalším Slovákom, ktorý sa podrobnejšie venoval rusínskej problematike s kultúrnym aj odborným záujmom, bol zakladateľ etnografie v Uhorsku Ján Čaplovič (1780 – 1847).

Od konca druhého decénia 19. storočia sa Čaplovič venoval etnografickému výskumu rôznych národov a národností Uhorska – Slovákov, Rusínov, Maďarov, uhorských Nemcov, Židov, Cigánov, Chorvátov a ďalších. Napísal a vydal 31 kníh a vyše 400 publicistických článkov a štúdií v latinčine, nemčine, maďarčine a slovenčine.¹⁹ O Rusínoch sa zmieňoval vo viacerých prácach. Základy ním spracovanej etnografie Rusínov predstavovali štúdie: *Ethnographische Miscellen von Ungarn* v časopise *Hesperus* (1820) a rukopisná *Ethnographia Ruthenorum* (1825, 1828, 1831),²⁰ z ktorej príspevky publikoval napr. v *Gemälde von Ungarn* (1829).

¹⁷ MAGOCSI, P. R.: *Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov*, s. 138. Podrobnejšie viď: ФЕНИЧ, Володимир: Гердер проти Гегеля: Михайло Лучкай і концептуалізація історії карпатських Русинів. In: *Studium Carpato-Ruthenorum 2018. Štúdie z karpatorusinistiky 10*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, 2018, s. 94-105.

¹⁸ POP, I.: *Malé dejiny Rusínov*, s. 77.

¹⁹ ČAPLOVIČ, Ján: *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Bratislava : Media Trade, spol. s r.o. – Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, s. 294.

²⁰ Štátna vedecká knižnica, Zvolen.

V prvej z uvedených prác sa zaoberal súhrnným pomenovaním etnika a rozlíšením niektorých rusínskych etnografických skupín v konkrétnych stoliaciach (na základe typického používania istých častíc a zámen). V Marmaroši a Ugoči spomenul Lisákov, v berežsko-užskej oblasti Lemkov, na Spiši Copakov a medzi Rusínov v tejto práci zaradil aj zemplínskych Sotákov, ktorých neskoršie po prehodnotení uvádzal ako Slovákov alebo ako „medzičlánok“ medzi Slovákmi, Rusínmi a Poliakmi. Zaujímavá je Čaplovičova klasifikácia Rusínov z kultúrneho hľadiska a „čo do zručnosti a príčinnosti“ na dve triedy.²¹ Do prvej skupiny zaradil spišských, šarišských a zemplínskych Rusínov, do druhej Rusínov z Užskej, Berežskej, Ugočskej a Marmarošskej stolice, ktorým prisúdil viacero negatívnych vlastností v porovnaní s prvou skupinou. Popísal charakteristické poľnohospodárske činnosti rusínskeho etnika, podnikavosť v oblasti ovčiarstva, koniarstva, furmanstva, drotárstva. Zaznamenal patriarchálny spôsob života, povinnosti mužských a ženských členov rodiny (či deľbu práce vo veľkorodine), niektoré obyčaje a ľudový odev. Rusínov označil za veľmi dobroprajných, ale aj tichých, bojazlivých a poverčivých ľudí, ktorých kriminalita bola nezvyčajne nízka a obmedzovala sa len na malé krádeže a bitky.

V druhej práci Čaplovič naznačené reálie viac rozšíril a konkretizoval. Napr. na margo etnonyma Rusínov uviedol: „*Rutheni, latinsky „Rutheni, Russi“, po maďarsky „Oroszok“, po slovensky „Rusnacy“, sami seba volajú najradšej Rusíni a nemajú radi, keď ich niektorí Nemci volajú Rusniaken a Maďari Rusznyákok.*“²² Rusínov rozlíšil podľa (a) regiónov (Verchovinci, Krajnáci, Smol'anici), (b) podľa výslovnosti (ako v prvej práci), (c) podľa odevu (Bl'ašanici, Lopáci). Všímal si značnú akulturáciu a asimiláciu rusínskeho obyvateľstva v prospech slovenského etnika: „*Na Spiši však hovoria tzv. spišskou slovenčinou a z jazykového hľadiska sú bližší Slovákom ako Rusínom. V Šariši sú Rusíni tiež na polovicu poslovenčení a bývajú v 155 obciach. V Zemplíne sú v 74 obciach.*“²³ Podobne na inom mieste: „*Počet Slovákov je každým dňom väčší, lebo Maďari, tak ako aj Nemci, Rusíni a Srbi radi preberajú slovenskú reč“*; resp. „*...aj medzi Rusínmi je mnoho odpadlíkov, ktorí sa čiastočne poslovenčujú, čiastočne pomaďarčujú a ich reč je na ústupe.*“²⁴ Čaplovič sa v práci zaoberal rusínskymi sídlami, liečiteľstvom, slovesnosťou s ukážkami, kulinárskou kultúrou (včítane problematiky alkoholizmu), odevom, domácou remeselnou výrobou, živnosťami, poľnohospodárstvom, vzdelávaním, cirkevnými pomermi a

²¹ URBANCOVÁ, Viera: *Počiatky slovenskej etnografie*. Bratislava : Vyd. Slovenskej akadémie vied, 1970, s. 326.

²² ČAPLOVIČ, Ján: *O Slovensku a Slovákoch*. Bratislava : Tatran, 1975, s. 86.

²³ URBANCOVÁ, V.: *Počiatky slovenskej etnografie*, s. 344.

²⁴ ČAPLOVIČ, J.: *O Slovensku a Slovákoch*, s. 84-85.

Interetnické vzťahy v prostredí Rusínov a Slovákov (na Slovensku a na Dolnej zemi) ...

„mravmi“, obchodom (s dôrazom na jarmoky), ľudovými zvykmi pri rôznych životných príležitostiach (svadba, krst, pohreb a pod.). Čaplovičova charakteristika Rusínov mala zaujímavý obsah najmä v komparácii s charakteristikou slovenského obyvateľstva.

Za markantné znaky „rusínstva“ J. Čaplovič považoval „priazeň“ Rusínov voči kukurici ako základnej obilnine a úpadok chovu dobytká, čo vnímal ako hlavný prameň chudoby rusínskeho obyvateľstva, ale aj problematiku nehnojenia pôdy, v dôsledku čoho sa pôda stávala neúrodnou. Ďalej zdôraznil rusínsku úctu voči ohňu a svojrázny spôsob boja s lesnými škodcami.²⁵ Vedecký výskum etnografickej skupiny Huculov začal Pavol Jozef Šafárik, ktorý v roku 1834 vydal článok *Huculové, horáci tatranští* v českom periodiku *Světobor*.²⁶

Vo vrcholnom období slovenského národného obrodnenia (1836 – 1848) sa začal prejavovať čoraz väčší záujem tzv. štúrovskej generácie o Rusínov, ktorý súvisel s cieľmi kultúrnej či mentálnej zmapovania územia Slovenska tak, ako ho štúrovci vnímali, a ktorý našiel priestor v cestopisoch, beletrii a publicistike, uverejňovaných hlavne v periodiku *Sloveňské národne noviny* s literárnou prílohou *Orol tatranský*. Jednoznačne najintenzívnejší záujem o rusínsku problematiku prejavil Bohuš Nosák (literárnym pseudonymom Nezabudov). Nosákove memoárové-cestopisné prózy (napísané v duchu národno-buditel'ského romantizmu) markantne vnášali do slovenského kultúrneho kontextu tematiku Slovákom kultúrne blízkeho etnika – najmä roľníckym spôsobom života v typickom hornatom prostredí a slovanskou ľudovou kultúrou. Prózy *Spomienky potiské a Listy z neznámej zeme k L...* boli výsledkom Nosákovej cesty na východné Slovensko, Podkarpatskú Rus a Pótie v lete roku 1843.

Nosák cieľavedome registroval etnický a kultúrny zmiešaný prostredie, pričom však evidentne rozlišoval v hodnotení rôznych komunít. Kým Rusínov zobrazoval prevažne veľmi pozitívne, Židov ale jednoznačne negatívne v duchu súdobých stereotypov.²⁷ V súvislosti s návštevou obce Pozdišovce, „ležiacej na hranici troch živlov: slovenského, rusínskeho a maďarského“, zdôraznil pôsobenie miestneho farára a učiteľa, ktorí podľa neho príkladne šíрили „bratskú lásku a vzájomnosť“ medzi Slovákami a Rusínmi. Ďalej pochválil rusínskych národovcov, že rozširovali a čítali

---

²⁵ Vid' ČAPLOVIČ, Ján: Obrázky zo Slovenska. [online]. In: *Zlatý fond SME*, [cit. 15.10.2022]. Dostupné na internete: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/862/Caplovic_Obrázky-zo-Slovenska/2

²⁶ KALETA, Petr: *Cesta do Haliče. František Řehoř a poznání života východní Haliče ve druhé polovině 19. století*. Olomouc : Votobia, 2004, s. 167.

²⁷ Napr. o ľude Zemplína B. Nosák napísal: „Židia figl'ami a klamářstvom z neho, na obraz boží stvoreného, urobili mátohu sveta, vycivenú a vyblednutú. Prejdi po dedinách, spytuj sa na školu – alebo ju nemáš, alebo ak hej, teda je skorej chlievu ako škole podobná.“ NOSÁK-NEZABUDOV, Bohuš: *Spevy tatranské*. Bratislava : Tatran, 1984, s. 150.

Slovenskije národňje novini. Z uvedených príkladov vzdelaných a aktívnych rusínskych intelektuálov zvlášť vyzdvihol predovšetkým Ivana Tótha, gréckokatolíckeho kňaza v Laškove.²⁸ Z niekoľkých dojmov z rozhovorov s ním autor napr. napísal: „*P. Tóth by mohol byť mnohým z našincov na príklad, že človek môže byť opravdivým Slovanom, a nemusí na svoje vlastné nárečie hanu a potupu kydať a len české alebo ruské atď. do neba vyvyšovať.*“²⁹ V nadšenosti opisoval on rusínčinu takto: „*Slovansko-rusínske nárečie je hybkosťou, bohatstvom slov, utešeným a ľahkým prúdom reči nielen príbuzné, ale bez ohľadu na to, či ma k nemu zväzda láska, aj keď druhé cudzie reči neprevyšuje, teda istotne sa im vyrovná. Nemá tú siplavosť poľskej reči, ani ho, ako českú, susedstvo Nemcov nezahubilo, ani mu, ako srbskej, turecký jazyk neškodil. Čo aj zamĺčim to, že rusínčina užíva cyrilské písmená, ktorými sa zvuky slovanské najlepšie vyrazit' dajú, je ona jedna z najkrajších a najutešenejších rečí!*“ *Páni, takýchto horlivcov aspoň len desať bolo by treba Rusínom, a potom už mám nádej, že by hlas náš nebol hlasom volajúceho na púšti.*“³⁰

Nosák nielen vyššie uvedeným úryvkom zamýšľal vykresliť príkladný portrét oduševneného národovca s charakteristickými znakmi: (a) slovanským presvedčením, (b) znalosťou a úctou k materinskému živému jazyku, (c) literárnym pestovaním tohto jazyka, (d) „misionárskym“ účinkovaním medzi ľuďom v role šíriteľa kultivovanej materčiny a národnej myšlienky.

„Rusínstvo“ B. Nosák dešifroval aj u Maďarov „rusínskej viery“, t. j. veriacich gréckokatolíckej cirkvi. Veľmi mu konvenovali ich bohoslužby s využitím cirkevnej slovančiny, na druhej strane však v duchu etnických stereotypov neopomenul zdôrazniť, že títo Maďari, podobne ako kalvínski Maďari inklinovali ku krádežiam (resp. kriminalite vo všeobecnosti). Nosák v intenciách romantizmu vnášal do svojich textov emocionalitu, napr. výrok: „*Oj, keby táto hodina bola hodinou tvojho preporodu, drahý, poctivý, ale nepoznaný národ rusínsky!*“ a pod. Všímal si detaily rusínskeho života v uliciach dedín alebo miest Užhorod, Chust, Mukačevo, na jarmokoch, v krčmách, v prehovoroch Rusínov, s ktorými nadviazal rozhovor, ponechával rusínčinu v slovenskej transkripcii. B. Nosák sa okrem intelektuálnej vrstvy venoval aj ľuďovej kultúre, napr. s obdivom a s etnografickými detailmi opísal obydlie Rusínov, pričom, pravda, zvlášť zvýraznil slovanské „posolstvo“ a isté podobnosti so slovenským obydľím.

²⁸ Dochoval sa jeho verš *Rusínom*, napísaný v rusínčine. *Краєзнавчий словник Русинів-Українців Пряшівщини*. Пряшів : СР-УСР, 1999, s. 183.

²⁹ Išlo o polemiku s Jánom Kollárom, ktorý odmietol Štúrom kodifikovanú slovenčinu a stál na pozíciách literárnej češtiny.

³⁰ NOSÁK-NEZABUDOV, B.: *Spevy tatranské*, s. 153-154.

Značný priestor poskytol B. Nosák svojmu stretnutiu s významným rusínskym intelektuálom Michailom Lučkajom, vtedy farárom v Užhorode, ktorý práve pracoval na svojom historickom diele *Historia Carpathico Ruthenorum*. Pochválil jeho bohatú knižnicu, vzdelanosť, zbierku rusínskych piesní, jeho preklady z Ovídiových *Elégií*, ale oponoval Lučkajovej mienke, že vedeckú knihu treba písať v latinčine pre „ľudí učených“. Podľa Nosáka mal Lučkaj svoju historickú prácu napísať po rusínsky. Jednak by išlo o priekopnícku udalosť, „takmer prvú v nárečí tohto“, jednak by si ju vzdelaní Slovania kupovali a čítali, čo vraj „zanovitý dobrý starček“ aj uznal. Nosák v Užhorode ďalej navštívil biskupský palác a priblížil rozhovory s ďalšími predstaviteľmi rusínskeho duchovenstva – s biskupovým sekretárom Vasilom Hadžegom a samotným mukačevsko-užhorodským biskupom Vasilom Popovičom, „horlivým Rusínom aj horlivým Slovanom“, o ktorom Nosák uviedol, že rusínsky národ v Uhorsku ani nemohol dostať lepšieho arcipastiera. Evidentne stretnutie s biskupom Popovičom na Nosáka veľmi zapôsobilo. Na odporúčanie I. Tótha sa stretol aj s baziliánmi – s ihumenom Drohobeckým a provinciálom Jási-
nom.³¹ V debate s nimi sa Nosák zaoberal otázkou liturgického jazyka a problémom „zanesencov“, ktorí sa v cirkvi usilovali presadiť uplatňovanie maďarčiny. Veľmi sympaticky popísal vnútorné fungovanie kláštorného života, prirodzene v duchu slovanského bratstva. Na základe ľudovej slovesnosti Nosák uvažoval o rusínsko-ukrajinských rozdieloch. V závere state napísal: „A ja môžem povedať, že Rusíni, najmä pod Tatrami v dolinách a na úbočiach, nie sú horší od svojich bratov ukrajinských.“³²

Nosákov cestopis podrobne sledoval akúsi mentálnu geografiu rusínskeho etnického územia v Uhorsku (vrátane vymedzenia rusínsko-maďarskej hranice) s konkrétnym vymenovaním sídel s istými etnoregionálnymi ťažiskami v kláštoroch a iných cirkevných inštitúciách. Slovenským čitateľom B. Nosák sprostredkoval v prítlačlivom popise niektoré rusínske kraje (s osobitými etnografickými skupinami) – Krajnu, Vrchovinu, Marmarščinu, kraj Huculov, pričom použil aj komparatívny prístup. Súčasťou súdobej kultúrnej atmosféry bolo popri podaní priaznivého obrazu ľudu i národne angažovanej inteligencie aj vykreslenie prírodných krás. Z poetického opisu prešiel Nosák v závere druhého cestopisu k vecnému stručnému prehľadu dejín uhorských Rusínov, k demograficko-štatistickému prehľadu, ku konkrétnym údajom o gréckokatolíckej cirkvi, jej diecézach, farnostiach atď. Nielen Rusínov sa týkalo jeho konštatovanie, že „dokiaľ rusínske kňazstvo na to bude dotierať, aby vyučovanie Rusínov bolo národné, dotiaľ nebude Rusín šťastný“, pretože šťastie

---

³¹ Tamže, s. 189-190.

³² Tamže, s. 197.

národa je založené na osvete v materinskom jazyku. K rusínskym témam v Nosákovej umeleckej tvorbe patrilo rozhodne jeho spracovanie ľudovej povesti *Laborec*, publikovanej v roku 1845, ktorej folklórnu látku prepracoval s dobovými národno-obrodeneckými ideami do podoby národnej legendy. K tejto téme sa neskoršie vrátil rusínsky autor – baziliánsky mních A. Kralickij v poviedke *Knieža Laborec* (Князь Лаборецъ).

Anatolij Kralickij (1835 – 1894), rusínsky cirkevný činiteľ, spisovateľ, etnograf a historik (rodák z Čabiny), celou svojou vedeckou i umeleckou činnosťou dôsledne propagoval myšlienku slovanskej jednoty, v ktorej videl jedínú záruku úspešnej obrany slovanských národov Uhorska voči postupnej maďarizácii (a v tomto zmysle uprednostňoval ruský jazyk).³³ V druhej polovici 19. storočia (od 60. rokov) akoby A. Kralickij plnil podobnú priekopnícku (propagačnú) úlohu v zbližovaní slovenskej a rusínskej problematiky, ako predtým B. Nosák zo slovenskej strany v 40. rokoch. Kralickij venoval systematickú pozornosť Slovákom a ich kultúre. V haličských periodikách mu vyšlo viacero etnografických príspevkov, hlavne o šarišských Slovákoch. V periodikách vydávaných v Užhorode publikoval skúsenosti a dojmy z cesty po Slovensku. Prekladal alebo parafrázoval práce slovenských literátov – Jána Hollého, Pavla Jozefa Šafárika, Svetozára Hurbana Vajanského, z konkrétnych diel preložil napr. novelu *Marína Hruzová* od dolnozemskeho Slováka Ondreja Seberíniho³⁴ či *Slovenskú sirotu* od Antona Bieleka. Ďalej napísal náčrt dejín slovenskej literatúry, literárne portréty Štefana Moyzesa, P. J. Šafárika, Janka Kráľa, viaceré biografické črty o významných rusínskych dejateľoch, spracoval aj dejiny Spišskej eparchie.³⁵

Vzájomnosť rusínsko-slovenskej politickej spolupráce sa prejavila v revolučných rokoch 1948 – 1949 v habsburskej monarchii. Rusínska inteligencia, inšpirovaná slovanskými a neslovanskými národnými pohybmi národne ožila (aj keď Rusíni boli menej aktívni pri nastolovaní politických a národných požiadaviek). V každom prípade bolo to aj zásluhou Slovákov, ktorí podporovali národné prebudenie Rusínov ako svojich najbližších slovanských spojencov v Uhorsku.³⁶

Vo voľbách do uhorského snemu sa Rusínom (s podporou slovenskej inteligencie) nepodarilo zvoliť ani jedného kandidáta z vlastných radov a nezúčastnili sa ani Slovanského zjazdu, ktorý mal veľký symbolický význam. Začal sa v Prahe 2. júna 1848 s cieľom, aby sa predstavitelia

³³ KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*, s. 118.

³⁴ Išlo o tematiku života matky maďarského revolučného básnika Alexandra Petroviča – Sándora Petőfiho, ktorá pochádzala z Turca. Obaja rodičia Petőfiho boli evanjelickí Slováci.

³⁵ *Краєзнавчий словник Русинів-Українців Пряшівщини*, s. 183.

³⁶ ŠVORC, Peter: Rusíni a problém vymedzenia ich územia v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia. In: *Acta historica Neosoliensia*, 2015, tom. 18, vol. 1-2, s. 182.

slovanských národov v monarchii dohodli na istom spoločnom postoji k štátu a ďalšom postupe. Na zjazde jasne prevládali austroslavistické názory, ktoré presadzovali zástupcovia južných Slovanov a českej politiky vedenej Františkom Palackým. Na druhej strane slovenskí predstavitelia (Ľudovít Štúr, Jozef Miloslav Hurban, Michal Miloslav Hodža) žiadali autonómne postavenie Slovákov a Rusínov v rámci Uhorska. *Žiadosti Slovákov a Rusínov uhorských* predložil J. M. Hurban na zasadnutí česko-slovenskej sekcie 7. júna 1848. Napriek tomu, že karpatskí Rusíni neboli priamo prítomní, petícia obsahovala niekoľko návrhov, ktoré sformuloval rusínsky politický a občiansky aktivista Adolf Dobrianskij (Dobriansky). V prvom rade v dokumente bola sformulovaná požiadavka uznania slovenského a rusínskeho národa a ich postavenia v Uhorsku podľa princípu národnostnej rovnoprávnosti. Zaručovala by ju predovšetkým existencia národných snemov s vymedzenou kompetenciou v jazykovej, školskej, kultúrnej a náboženskej oblasti. Súčasne sa predpokladalo vytvorenie stáleho výboru s právom vetovať rozhodnutia centrálnych orgánov a zriadenie národnostného školstva všetkých stupňov. Prejavom tolerancie a prostriedkom vzájomného zbližovania by bolo fungovanie katedier maďarského jazyka na národnostných školách a naopak. Duchu revolúcie zodpovedala tiež požiadavka zaistenia slobody spolčovania a prejavu pri obhajobe národnostných práv.³⁷ Nepochybne revolučné *Žiadosti Slovákov a Rusínov uhorských* znamenali vrchol rusínsko-slovenskej politickej spolupráce, hoci splnenie uvedených žiadostí v realite politických podmienok prebiehajúcej revolúcie zostalo len proklamatívnym programom.

Začiatkom roku 1849 sa pod vedením Adolfa Dobrianskeho (1817 – 1901) sformovala skupina rusínskych aktivistov, ktorú tvorili kanonici Viktor Dobriansky, Alexander Duchnovič a farári Jozef Šoltés (z Prešova) a Alexander Janický (z Malčova) a ktorá sformulovala politický program predložený cisárovi Františkovi Jozefovi I. Obhajovala ideu zjednotenia Rusínov z uhorskej Rusi a habsburskej Haliče a Bukoviny do jednej korunnej krajiny (provincie) v rámci monarchie. „*V spojení s nimi videli aj vlastné posilnenie pred maďarským útlakom.*“³⁸ Viedenský dvor si však tak dôležitú štátoprávnú zmenu neprial a úplne ju odmietla reprezentácia Uhorska, ktorá sa nemienila vzdať severovýchodných stolíc obývaných Rusínmi,³⁹ a rovnako aj Poliaci v Haliči.⁴⁰ Po potlačení uhorskej revolúcie Dobriansky upustil od myšlienky zjednotenia Rusínov v rámci

---

³⁷ KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*, s. 108-109.

³⁸ ŠVORC, P.: Rusíni a problém vymedzenia ich územia v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia, s. 183.

³⁹ KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*, s. 109.

⁴⁰ HALCZAK, Bohdan: *Dzieje Łemków: od średniowiecza do czasów współczesnych*. Warszawa : Tyrsa 2014, s. 82.

monarchie do jedného administratívneho celku a pred cisárom obhajoval už len program uznania rusínskej národnosti v Uhorsku, zriadenia samostatného územného celku (rusínskeho okruhu) s úradníkmi karpatorusínskej národnosti, zavedením rusínčiny do škôl a miestnej administrácie.⁴¹ Časť tohto programu sa naplnila zriadením užhorodskej (ruskej) oblasti (zahrňujúcej župy Uh, Bereg, Ugoča a Marmaroš) a Dobriansky stal sa prvým referentom a vedúcim kancelárie hlavného administrátora oblasti Ignaza von Villetza.⁴² Rusínov treba zjednotiť, aby sa stali svojbytným národom, hlásal A. Dobriansky – „rusínsky Štúr“. Tieto aktivity čiastočne zaktivizovali aj dolnozemských Rusínov, hoci vzhľadom na ich malý počet a geografické osídlenie išlo najmä o regionálne požiadavky.⁴³

Podobne i medzi slovenskými vzdelancami v 19. storočí sa často vyskytovali úvahy spájania Slovákov i Rusínov do jedného etnokultúrneho celku a objavoval sa aj pojem „severouhorski Slovania“. Už Ľudovít Štúr (pravdepodobne aj z popudu B. Nosáka) uvažoval o tom, aby sa „Rusíni k Slovákom pripojili“, čo však nebolo po chuti Budapešti, ktorá s nevôľou sledovala každé spolčovanie sa nemad'arských národov.⁴⁴ Jednoznačnejšie to o niečo neskôr vyjadril Štefan Marko Daxner v pamätnom spise *Hlas zo Slovenska* (1861), v ktorom v mene „*nás severouhorských Slovanov*“ napísal, že Slováci a Rusíni tvoria jeden celok, ktorý geograficky vymedzil od Bratislavy a moravských hraníc až po východnú stranu Haliče a Bukoviny. Podľa neho sa tento etnický a kultúrny „celok“, oddelený od mad'arského živlu „*národopisnou čiarou*“ a „*pretrhnutý iba asi 40 tisíc spišskými Nemcami*“, rozdeľuje na dve nárečia – východné alebo rusínske a západné alebo slovenské. Obe vraj pomaly splývajú do jedného nárečia, pritom „*sa rozhraňujú v doline topliansko-ondavsko-laboreckej v Zemplínskej župe*“. Š. M. Daxner chápal predovšetkým vzájomnú kultúrnu blízkosť, ktorá bola jednak zrkadlom náhl'adov z predrevolučných čias,

⁴¹ MAGOCSI, P. R.: *Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov*, s. 155-156.

⁴² POP, Ivan: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha : Libri, 2005, s. 185.

⁴³ V tej dobe Rusíni v dolnozemskom prostredí formulovali svoje prvé cirkevno-národnostné požiadavky. Napr. v Báčke sa u uhorskej revolučnej vlády dožadovali pôsobenia vo farnostiach Križevskejeparchie rusínskych duchovných (namiesto chorvátskych a srbských) a vysielanie mladých mužov do rusínskych duchovných seminárov v severovýchodnom Uhorsku. „*Жебише там школовили на русинским языке и воспитовалише у русинским национальным духу.*“ Situácia novosadských Rusínov vo Vojvodine bola zložitejšia kvôli bombardovaniu mesta z Petrovaradínskej pevnosti 12. júna 1849 (bola ostreľovaná cirkev, zničená fara aj archív), po ktorom väčšina miestnych Rusínov mesto opustila. Do Nového Sadu sa Rusíni pozvoľne vracali v 50. rokoch a v 60. rokoch 19. storočia sa v meste bola zriadená „ruská“ cirkevná škola (za pomoci Rusínov z Ruského Keresťúru a Kocury). ПАМАЧ, Янко: Руснаци у Новим Садзе од 60-их рокох XVIII по конец XIX века. In: *Русинистични студиј – Ruthenian Studies*, 2017, год 1., бр. 1, s. 129-132.

⁴⁴ ŠVORC, P.: Rusíni a problém vymedzenia ich územia v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia, s. 182.

Interetnické vzťahy v prostredí Rusínov a Slovákov (na Slovensku a na Dolnej zemi) ...

jednak politickou nádejou, ktorej naplnením by Slováci aj Rusíni získali výraznejší spoločensko-politický význam v Uhorsku.⁴⁵ Napriek uvedenému Daxner reflektoval v etnokultúrnych charakteristikách tak Slovákov, ako aj Rusínov osobitne (resp. samotných Rusínov rozlišoval na uhorských, haličských a bukovinských).

Tendencia výraznejšieho spoločensko-politického významu Slovákov a Rusínov v Uhorsku sa prejavila už v rámci pokusu o založenie slovensko-rusínskeho spolku *Tatrín* – kultúrnej inštitúcie pre príslušníkov dvoch etník, začiatkom 50. rokov 19. storočia. Myšlienka slovensko-rusínskeho *Tatrína* vychádzala zo snáh o oživenie slovenského *Tatrína* (založeného štúrovcami v roku 1844 v Liptovskom Sv. Mikuláši; vyvíjal činnosť bez oficiálneho schválenia stanov), ktorý „vo víre revolučných udalostí“ ukončil svoju činnosť.⁴⁶ Stanovy nového *Tatrína* zakotvovali rovnoprávnosť slovenských a rusínskych členov i vedúcich funkcionárov. „*Hlavnou úlohou spolku malo byť hlavne vydávanie učebníc, náučnej a zábavnej literatúry, ale tiež beletrie a vedeckých prác s výnimkou kníh s náboženským alebo politickým obsahom. Zámerom spolku bolo aj materiálne podporovať chudobných študentov a v prípade finančných možností zriadiť Národný dom s knižnicou, archívom i tlačiarňou*“.⁴⁷ Spoločný kultúrny spolok Slovákov a Rusínov „mal pracovať nielen na zblížení týchto dvoch bratských národov“, ale aj „čeliť maďarizácii, ktorá ohrozovala obidva národy“.⁴⁸ Vlastne totožné ciele sledovala aj *Matica slovanských národov v Uhorsku*, založenie ktorej iniciovali slovenskí dejatelia v tom istom období. Išlo o podobný spolok ako *Tatrín*, ktorý by popri Slovákoch a Rusínoch slúžil aj ďalším Slovanom v habsburskej ríši. Mal napomáhať kooperácii slovenských, rusínskych, chorvátskych a srbských národovcov v oblasti literárnej tvorby a edičnej, vzdelávacej, ako aj kultúrnej činnosti; podporovať vzdelanie nadaných mladých ľudí bez rozdielu náboženstva a reči, oddaných slovanskej myšlienke.⁴⁹ Na vypracovaní oboch

---

⁴⁵ DAXNER, Štefan Marko: *V službe národa*. Bratislava : SVKL, 1958, s. 182.

⁴⁶ JURČIŠINOVÁ, Nadežda: Návrhy Slovákov na slovensko-rusínsku spoluprácu v 50. a 60. rokoch 19. storočia. In: *Multietnicita periférií – destabilizačný faktor medzivojnového Československa?* Eds. P. Švorc, P. Koval'. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, 2022, s. 14.

⁴⁷ KONEČNÝ, Stanislav: Slováci a Rusíni a vplyv ich koexistencie na etnoidentifikačný proces rusínskeho obyvateľstva. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2016*. Eds. V. Goněc, P. Švorc. Bratislava : VEDA, 2017, s. 18.

⁴⁸ JURČIŠINOVÁ, N.: Návrhy Slovákov na slovensko-rusínsku spoluprácu v 50. a 60. rokoch 19. storočia, s. 14.

⁴⁹ KONEČNÝ, S.: Slováci a Rusíni a vplyv ich koexistencie na etnoidentifikačný proces rusínskeho obyvateľstva, s. 18-19; JURČIŠINOVÁ, N.: Návrhy Slovákov na slovensko-rusínsku spoluprácu v 50. a 60. rokoch 19. storočia, s. 14-15 – odkazujúc hlavne na POLLA, Belo: Návrhy stanov slovensko-rusínskeho *Tatrína* a *Maticy slovanských národov* v Uhorsku. In: *Historické štúdie*, 1960, roč. 6, s. 321-333.

dokumentov sa podieľali Slováci Ján Palárik, Andrej Radlinský a Jozef Karol Viktorin, za Rusínov – bratia Dobrianski.⁵⁰

Aj keď revolúcia v Uhorsku (1848 – 1849) nebola úspešná, priniesla isté významné zmeny v sfére spoločenského rozvoja, občianskych princípov, oslabenia vplyvu štátu a cirkvi. Tieto nové podmienky umožnili vznik a rozvoj rusínskeho národného obrodovania. Do veľkej miery sa spája s tzv. *buditeľskou generáciou Rusínov*, ktorej predstaviteľmi boli popri Adolfovi Dobrianskom aj Alexandr Duchnovič, Alexandr Pavlovič, Eugen Fencik, Anatolij Kralickij, Alexandr Mitrak a ďalší.

Predstavitelia slovenského národného hnutia v druhej polovici 19. storočia vnímali a registrovali činnosť „buditeľov Rusínov“. Kontakty medzi oboma národnými hnutiami najmä v porevolučnom období symbolizovali spoločenské, politické a literárne aktivity rusínskeho národovca A. Dobrianskeho, ktorý ako člen uhorského parlamentu úzko spolupracoval so Slovákmi (tlmočil slovenské národné požiadavky, kritizoval dualizmus, národnostný zákon, predložil snemu Liptovskú a Spišskú petíciu atď.). Patril aj k zakladajúcim členom Matice slovenskej (zaslúžil sa o povolenie stanov organizácie, nápomocný bol pri jej financovaní a po celý čas jej existencie pôsobil v matičnom výbore), pričinný sa o povolenie slovenských politických novín *Pešťbudínskych vedomostí* (1861 – 1870) a ďalších slovanských novín v monarchii. Počas pôsobenia v Budapešti sa uňho schádzala národne angažovaná slovenská mládež a intelektuáli žijúci alebo práve pobývajúci v hlavnom meste.⁵¹ Nepochybne od druhej polovice 19. storočia slovenské elity pozitívne vplývali na rozvoj rusínskeho národného hnutia. Slovenské prostredie pôsobilo na Rusínov inšpiratívne. Samozrejme, tento vzťah nepôsobil len od Slovákov k Rusínom, ale aj v opačnom smere (i keď v menšej miere) od Rusínov k Slovákom⁵² – ako práve dosvedčuje prípad A. Dobrianskeho,⁵³ ale aj A. Kralického a iných.

Po zrušení „ruského okruhu“ (koncom marca 1850) rusínska národná aktivita začala upadať a gréckokatolícke duchovenstvo, ktoré bolo hlavným nositeľom týchto aktivít, sa sústredilo na svoje konfesionálne záujmy. Istý čas však pretrvávali aktivity rusínskeho kléru na východnom Slovensku, a to hlavne vďaka takým dejateľom, akým bol prešovský kanonik Alexandr Duchnovič (1803 – 1865). Pozoruhodné je, že

⁵⁰ JURČIŠINOVÁ, N.: Návrhy Slovákov na slovensko-rusínsku spoluprácu v 50. a 60. rokoch 19. storočia, s. 14-15.

⁵¹ Svedectvom týchto stretnutí je korešpondencia literárne činných Slovákov tej doby, uložená v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice v Martine.

⁵² FALAT, Michal: Spoločenská skladba rusínskeho obyvateľstva v Uhorsku na začiatku 20. storočia. In: *Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove*, 2019, č. 2, s. 83.

⁵³ Pozri JURČIŠINOVÁ, N.: Návrhy Slovákov na slovensko-rusínsku spoluprácu v 50. a 60. rokoch 19. storočia, s. 15-24.

Interetnické vzťahy v prostredí Rusínov a Slovákov (na Slovensku a na Dolnej zemi) ...

užhorodské konzistórium jeho aktivity v 50. rokoch 19. storočia nepodporilo a „*odôvodňovalo to tým, že ide o činnosť Prešovčanov-Tótov, teda Slovákov, resp. poslovenčených Rusínov*“.⁵⁴

Novým centrom rusínskeho hnutia od roku 1850 sa teda stal Prešov, ktorý sa v očiach Viedne počas revolúcie „neskompromitoval“ tak ako Užhorod. Prešovský biskup Jozef Gaganec sa na rozdiel od mukačevského biskupa Vasil'a Popoviča k revolúcii postavil dosť zdržanlivo, a tým posilnil svoje pozície po jej porážke. Paradoxne, rusínskemu hnutiu tak pomohol oveľa viac. Priamo, resp. prostredníctvom kanonika A. Duchnoviča významne podporoval vzdelávanie, osvetu a kultúru rusínskeho obyvateľstva.⁵⁵

A. Duchnovič (gréckokatolícky kňaz, talentovaný básnik, prozaik, publicista, historik, etnograf, dramatik, pedagóg, vydavateľ) v porevolučných rokoch vyvíjal ráznu kultúrnu a osvetovú činnosť. Zakladal spolky, organizoval školy, vydával učebnice, prispel k otvoreniu niekoľkých gymnázií, kde sa vyučovalo v ruštine, vytvoril fond pre štipendiá chudobným žiakom a študentom a vo svojom dome pre nich organizoval bezplatnú jedáleň. Jeho hodiny ruského jazyka na prešovskom gymnáziu navštevovali nielen Rusíni, ale aj Slováci, Maďari atď.⁵⁶

Pre šírenie progresívnych buditel'ských myšlienok Duchnovič v roku 1850 založil *Литературное заведение Пряшевское* (1850 – 1853), ktoré zaštil biskup J. Gaganec. Prešovský literárny spolok sa síce zaoberal hlavne vydavateľskou činnosťou s úlohou šíriť osvetu v radoch rusínskeho ľudu, ale pripravoval aj pôdu pre zriadenie rusínskeho národného múzea. Z tohto dôvodu sa zbierali a vystavovali nielen exempláre miestnej flóry a fauny, predmety archeologických vykopávok, minerály, staroveké mince, umelecké diela, ale najmä literárne pamiatky: hry, rozprávky, piesne, básne, príslovia, porekadlá a iné. Činnosť múzea považoval Duchnovič za nástroj poznávania rodnej zeme, za dôležitý prostriedok pre vzdelávanie a výchovu vlastenectva. V tomto zmysle boli publikované aj výzvy k obyvateľstvu regiónu.⁵⁷ Pôvodným cieľom bolo dokonca vydávanie literárneho časopisu a zriadenie tlačiarne, ale niektoré zámery sa nepodarilo naplniť. Spolok mal 71 členov, pričom v ňom pracovali nielen Rusíni, ale aj Slováci a českí úradníci, ktorí za Bachovho režimu pôsobili v tejto oblasti. A. Duchnovič a A. Pavlovič udržiavali čulé väzby s predstaviteľmi slovenského národného života na východnom

⁵⁴ ŠVORC, P.: Rusíni a problém vymedzenia ich územia v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia, s. 186.

⁵⁵ KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*, s. 114-115.

⁵⁶ ЧАГОЩЕНКО, Валентина Владимировна: Культурно-просветительная деятельность А. В. Духновича. In: *Rusin*, 2021, no. 65, s. 47.

⁵⁷ Tamže, s. 47-48.

Slovensku a zo slovenských literátov sa v spolku angažovali hlavne Ján Andraščík, bratia Nosákovci, Peter Kellner-Hostinský, Jonáš Záborský (pôsobiaci v Župčanoch pri Prešove), bratia Adam a Ján Hlovíkovci – zberatelia šarišského folklóru a ďalší.⁵⁸ Vďaka tomuto spolku bolo vydaných viacero publikácií, medzi nimi aj almanachy *Поздравление русиновъ на годъ 1850*,⁵⁹ *1851* a *1852*, prvý rusínsky kalendár *Мѣсяцесловъ для угорскихъ русиновъ на годъ 1854* a Duchnovičove diela *Добродѣтель превышаетъ богатство*, *Краткій землеписъ для молодыхъ русиновъ* a populárna modlitebná knižka *Хлѣбъ души* atď.⁶⁰ Almanachy sa stali miestom publikovania poézie (nielen duchovnej) významných rusínskych autorov ako A. Pavlovič, O. Šoltys, P. Janovič, M. Nevická, A. Labanc, I. Vislockij (publikoval pod pseudonymom *Орол Тамраньскій*, čo signalizovalo prepojenie na obrodenecké snahy slovenského národa).⁶¹

V priebehu 50. rokov 19. storočia sa slovensko-rusínska vzájomná komunikácia i kultúrna blízkosť odrážala v publicistike a literatúre na oboch stranách. Aj keď „v polovici 50. rokov sa už samotný Duchnovič sťažoval na „maďarizmus a materializmus“ medzi Rusínmi, a ten o niečo neskôr nezávisle od Duchnoviča potvrdil aj Jonáš Záborský, ktorý dôverne poznal situáciu a správanie sa východoslovenských Rusínov“.⁶² Zmena politického ovzdušia pod vplyvom pádu Bachovho absolutizmu, Októbrového diplomu z roku 1860 a Februárovej ústavy z roku 1861 priniesli znovu isté oživenie rusínskeho hnutia. Obnovili sa politické aktivity A. Dobrianskeho po opätovnom zvolení do uhorského snemu (1861), došlo k vzniku nových osvetových spolkov – *Общество св. Иоанна Крестителя* v Prešove (1862; pôvodnou myšlienkou nadväzoval na rusínsko-slovenského Tatrína) a *Общество св. Василия Великаго* v Užhorode (1864; budované Dobrianskym po vzore Matice slovenskej),⁶³ v rokoch 1867 – 1871 vychádzali aj prvé rusínske noviny vydávané na rusínskom

⁵⁸ KOVAL, Peter: Slovenská historiografia o slovensko-rusínskych/ukrajinských vzťahoch v 19. storočí a v prvej polovici 20. storočia. In: *Acta historici Presovienses* 6. Prešov : UNIVER-SUM, 2006, s. 264.

⁵⁹ V prvom rusínskom literárnom almanachu *Поздравление русиновъ на годъ 1850* Duchnovič publikoval svoju báseň *Vručanie*, z ktorej slová *Ja Rusyn byl, jsem, буду, Ja rodylsja Rusynom*, sa stali svojráznym krédom Rusínov. V tej dobe Duchnovič napísal aj ďalšiu báseň, ktorú neskôr Rusíni uznali za svoju národnú hymnu: *Подкарпатские Русины, оставте глубокій son!* POP, I.: *Malé dejiny Rusínov*, s. 90.

⁶⁰ KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*, s. 114-115.

⁶¹ KOPOROVÁ, Kvetoslava: Spolky a organizácie v rusínskom národnom hnutí: tradície a súčasnosť. In: *Rusínska kultúra a školstvo po roku 1989*. Zost. A. Plišková. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove – Ústav rusínskeho jazyka a kultúry, 2008, s. 40.

⁶² ŠVORC, P.: Rusíni a problém vymedzenia ich územia v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia, s. 186.

⁶³ KOPOROVÁ, K.: Spolky a organizácie v rusínskom národnom hnutí: tradície a súčasnosť, s. 40-44.

Interetnické vzťahy v prostredí Rusínov a Slovákov (na Slovensku a na Dolnej zemi) ...

území *Цешмэ* atď. Avšak v polovici 70. rokov po smrti biskupov-mecenášov V. Popoviča a J. Gaganca sa rusínske aktivity utlmili, resp. šťastie nabrali prouhorsku orientáciu alebo rusofilské smerovanie.⁶⁴

Podmienky pre národnouvedomovacie procesy a národnooslobodzovacie hnutie (najmä malých slovanských národov v Zalitavsku) sa podstatne zmenili po rakúsko-maďarskom vyrovnaní. V období dualizmu (1867 – 1918) reflexia rusínskej problematiky v slovenskej literatúre nebola tak intenzívna, než pred revolúciou, čo, prirodzene, súviselo so silným národnostným útlakom menšín zo strany uhorských vlád. Reštriktívna politika uhorskej vlády voči jazyku a kultúrnym inštitúciám menšín vyvolala zoslabenie národných hnutí Slovákov a Rusínov. Slovenské národné hnutie hľadalo v tomto období nové východiská a orientáciu, namiesto zomknutia síl došlo k vnútornému rozkolu slovenskej politickej scény.⁶⁵ „*Slovenskí literáti museli v tom čase tiež bojovať o prežité slovenskej literatúry, mali teda dosť vlastných starostí a navyše boli vtedy v absolútnej väčšine rusofilsky orientovaní...*“⁶⁶ Aj národnoobrodenecké hnutie Rusínov po zmene politických pomerov a spoločenskej atmosféry v období dualizmu zreteľne ustalo. Po roku 1867 uhorská vláda vyvíjala úsilie na paralyzovanie politických aktivít A. Dobrianskeho a jeho stúpencov. Časť rusínskej inteligencie na politickú prácu rezignovala, druhá – predovšetkým gréckokatolícka hierarchia, postupne podľahla maďarizácii. Dokonca časť kléru sa zapojila do asimilačnej politiky uhorskej vlády, posilnila skupinu tzv. maďarónov – aktívnych účastníkov

---

⁶⁴ Podľa S. Konečného – hlavnou prekážkou rusínskeho hnutia bola neujasnenosť otázky etnicity Rusínov v Uhorsku a prevládajúce iba jej konfesionálne chápanie („rusínstvo“, resp. „ruskosť“ ľudu boli chápané ako jeho náboženské vyznanie, príslušnosť ku gréckokatolíckej cirkvi a východnému obradu). Okrem toho, rusínski buditelia národného práva nezodvodňovali ideou prirodzeného práva všetkých národov, ktorou argumentovali Slováci, ale rozhodli sa pre teóriu historického práva, ktorú v ich prípade bolo problematické vecne podložiť, keďže rusínsky štát dovtedy v žiadnej forme nejestvoval (zmienky o kniežatstve Laborca alebo o rusínskom vojvodstve v Uhorsku či panstve Fedora Koriatoviča mali priority charakter legend a mýtov). Kým Slováci, aj keď s istými peripetiami, predsa sa len dohodli na kodifikácii slovenského spisovného jazyka, Rusíni túto otázku nedokázali vyriešiť. Problematickou bola v rusínskom hnutí otázka národného centra (analogický hendikep ako u Slovákov), ktorá má v národnom zápase veľký politicko-psychologický význam. Dôležité mestá v sídelnom priestore a kultúrnom živote Rusínov, akými boli Užhorod, Prešov, Mukačevo alebo Berehovo, boli multietnické a nemali jednoznačne rusínsky charakter (Rusíni tvorili väčšinu ich obyvateľstva). Napokon údernosti rusínskeho národného hnutia rozhodne nepridávalo ani konfesionálne rozdelenie Rusínov na gréckokatolíckych a pravoslávnych veriacich. KONEČNÝ, Stanislav: Rusíni v prelomoch dvoch tisícročí. In: *Rusínska kultúra a školstvo po roku 1989*. Zost. A. Plišková. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove – Ústav rusínskeho jazyka a kultúry, 2008, s. 12.

⁶⁵ JURČIŠINOVÁ, N.: Návrhy Slovákov na slovensko-rusínsku spoluprácu v 50. a 60. rokoch 19. storočia, s. 24.

⁶⁶ KONEČNÝ, S.: Slováci a Rusíni a vplyv ich koexistencie na etnoidentifikačný proces rusínskeho obyvateľstva, s. 22.

odnárodňovania.⁶⁷ Napokon rusínske národné hnutie veľmi citeľne zasiahlo aj odchod známych národovcov, takmer symbolicky na prelome storočí. V roku 1899 zomrel v Čertižnom Julian Stavrovskij-Popradov (rusínsky básnik, publicista, etnograf a historik), v roku 1900 vo Svidníku obľúbený a vplyvný dejateľ rusínskeho hnutia A. Pavlovič, v roku 1901 v Innsbrucku politický vodca Rusínov A. Dobriansky a v roku 1903 v Gorinčove zomrel najaktívnejší publicista Eugen Fencik.⁶⁸ Národné hnutia Rusínov a Slovákov sa tak v období dualizmu museli vyrovnávať s veľmi komplikovanou politicko-spoločenskou realitou, na širšiu spoluprácu a vzájomnú reflexiu bol oveľa menší priestor než predtým. Obzvlášť slabosť slovenského národného hnutia na východnom Slovensku k tomu zjavne prispievala. Nezanedbateľný vplyv napokon mala aj zložitá sociálno-ekonomická situácia severného a severovýchodného Uhorska na konci 19. storočia a na obrátkach naberajúce slovenské a rusínske vystáhovalectvo.⁶⁹

Napriek nepriaznivej situácii v národných pohyboch však tradícia úzkych kontaktov vedúcich osobností slovenského a rusínskeho hnutia z predchádzajúcich desaťročí predurčovala navzájom prajné vzťahy medzi Slovákami a Rusínmi. Napríklad ostrým kritikom útlaku Rusínov v Uhorsku bol S. Hurban Vajanský⁷⁰ – vedúca osobnosť nastupujúcej generácie realistických spisovateľov. V úvodníku pod názvom Uhorskí Rusi uverejnenom v *Národných novinách* (č. 96 z roku 1904) dokonca obvinil európsku verejnosť, že sa len ľahostajne prizera na žalostné sociálne postavenie a upozorňoval na úpadok rusínskeho obyvateľstva v severovýchodnom Uhorsku. „*Najsmutnejší, ale plasticky-typický obraz utláčaného národa poskytujú uhorskí Rusi. Je to obraz hanby a posmechu XX. stoletia, je to krvavá satyra na podlo-hnusné heslá humanizmu, liberalizmu, pokroku, modernizmu, realizmu! Je to flak na svedomí celého ľudstva, flak na*

⁶⁷ KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*, s. 119.

⁶⁸ KONEČNÝ, S.: Slováci a Rusíni a vplyv ich koexistencie na etnoidentifikačný proces rusínskeho obyvateľstva, s. 23.

Po smrti E. Fencika zanikol aj časopis *Листокъ* (1883 – 1903), ktorý vychádzal najprv ako náboženské periodikum a bol určený v prvom rade gréckokatolíckemu duchovenstvu a náboženské, resp. cirkevné témy v ňom prevládali. Zasluhou Anatolija Kralického, Juraja Žatkoviča, Ivana Sil'vaja a Alexandra Mitraka však postupne nadobudol skôr literárno-vlastivedný charakter. Od januára 1891 vychádzal aj *Додаток до „Листка“* s praktickými radami pre širšie vrstvy rusínskeho obyvateľstva. Cit. podľa KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*, s. 125.

⁶⁹ ŠMIGEL, Michal – KMEŤ, Miroslav: Migračné pohyby Rusínov a Ukrajincov zo Slovenska v prvej polovici 20. storočia. In: *Lemky, Bojky, Hucuky, Rusyny – istorija, sučasnosť, materialna i duchovna kultura. Zbornik naukovach robotoch*. Eds. J. Ramač, R. Drozd. Novy Sad – Stupsk : Univerzitet v Novim Sade – Akademia Pomorska w Stupsku, 2019, s. 45-73.

⁷⁰ KONEČNÝ, S.: Slováci a Rusíni a vplyv ich koexistencie na etnoidentifikačný proces rusínskeho obyvateľstva, s. 23.

cti národov, krajín a štátov, že sa nemo dívajú na spúšťanie žíl celému znamenitému národu, dobrému, schopnému, len aby sa nasýtilo niekoľko zhýralých brušísk. (...) Umierajúci národ uprostred humánnej, liberálnej, civilizovanej Európy. Ale nie umierajúci smrťou prirodzenou, ale pridúšaním rukou surovo-krutou, otravou cudziny.“ Nevyberane a ostro S. Hurban Vajanský vytýkal rusínskemu kléru jeho odnárodnenie, maďaronstvo, používanie maďarského jazyka v cirkevnom živote a školách. „Čo zostalo z uhorského ruského, sviežeho, cirkevne samostatného živlu? Masa zanedbaného sedliactva. Zanedbaného a opusteného. I od cirkvi opusteného, nakoľko je viditeľná v úradných osobnostiach. Títo „pastieri“ ľudu svojho za špinavý groš, za pohodlie a za úsmev veľkomožných pánov, za blahoslónné potľapkanie po pleci, oblečenom v kňazskú sutánu, stali sa katmi, ba šarhami ľudu svojho, stali sa hnusiteľmi svätých ruského národa. (...) Ľudu zostáva iba Amerika. Ale väčšine ani toto útočisko nekynie: je už tak zbedovaná, že nemá dost silných krýdel k ďalekému letu. Nezostáva iné, iba živorit pod jarmom za čas a skryť sa do – hrobu“. ⁷¹

Evidentne predstavitelia slovenskej inteligencie sa neprestávali zaujímať o osudy a budúcnosť Rusínov ani v krízovom období. Podľa S. Konečného – v tom čase zrejme najlepšou pomocou zo slovenskej strany bolo povzbudiť národné hnutie Rusínov, ukázať mu isté príležitosti a cesty. Napríklad Jozef Škultéty (v recenzii na prácu ruského slavistu A. S. Budiloviča, publikovanej v *Slovenských pohľadoch* č. 11 z roku 1902) podčiarkol, že samotná existencia súkmeňovcov v susedstve krajiny mnoho neznamena, ak chýba slovanská vzájomnosť. Ako príklad poukázal na vtedajšie postavenie Rusínov v Uhorsku: „Oni, ktorí spomedzi nás majú za hranicou najmocnejších bratov, sú v Uhorsku najväčšími zahubení“. Úprimne povzbudzoval Rusínov Jozef Gregor-Tajovský v článku *Východné Slovensko* v roku 1913 „Nuž teda nezúfajte, bratia, ani nad Rusmi uhorskými, ani sami nad sebou!“ Súčasne vyjadroval nádej na lepšie časy pre oba blízke národy. ⁷²

Slovenskí národovci s nepokojom sledovali aj tzv. *Marmarošské procesy*, ⁷³ ktoré upútali pozornosť malých národov Rakúsko-uhorskej monarchie a v slovanskom svete vyvolali rozhodný prejav odsúdenia a solidarity.

---

⁷¹ MRÁZ, Andrej: Volanie Podkarpatskej Rusi. In: *Slovenské pohľady*, 53, 1937, č. 10, s. 567-568 [online]. In: Archive.org, [cit. 18.11.2022]. Dostupne na internete: <https://archive.org/details/volaniepodkarpat00mrza/page/567/mode/2up?view=theater>

⁷² KONEČNÝ, S.: Slováci a Rusíni a vplyv ich koexistencie na etnoidentifikačný proces rusínskeho obyvateľstva, s. 23-24.

⁷³ *Marmarošské procesy* – séria súdnych procesov uhorskej vlády proti rusínskym roľníkom Marmarošskej župy v severovýchodnom Uhorsku kvôli ich masovému prestupu z grécko-katolíckej (uniatskej) do pravoslávnej cirkvi. Prebiehali v Marmarošskej Sihoti. Prechod na pravoslávie bol určitým prejavom nesúhlasu Rusínov so sociálnym postavením a úrovňou národnostných práv v Uhorsku na konci 19. – začiatkom 20. storočia. Keďže išlo o masové

Obzvlášť v najväčšom, treťom marmarošskom procese (1913 – 1914) sa Slováci aktívne usilovali pomôcť obžalovaným rusínskym roľníkom. Pred súdom v Marmarošskej Sihoti vtedy stálo 94 pravoslávnych veriacich z obcí Veľké Lúčky a Iza – mužov a žien vo veku od 17 do 64 rokov, na čele s jeromonachom Alexijom Kabaliukom (fanatickým prívržencom pravoslávia, výrečným kazateľom a stúpencom rusofilstva). Títo v zmysle obžaloby prestupom na pravoslávie pripravovali pripojenie severovýchodných žúp k Rusku a tým sa dopustili vlastizrady.

Na súdne rokovanie do Marmarošskej Sihoti odišli viacerí slovenskí dejatelia. Medzi 19 obhajcami, ktorí dokazovali absenciu politických zámerov v celej kauze, pôsobil aj slovenský advokát Juraj Janoška z Trenčína. Počas procesu na mieste pôsobili ako novinári či ako pozorovatelia, resp. vystupovali na strane obhajoby J. Škultéty, J. Gregor-Tajovský, Ivan Lilge-Lyseký (evanjelický a. v. kaplán z Békešskej Čaby a Báčskeho Petrovca), Anton Štefánek (zakladateľ slovenskej sociológie), Ľudovít Mičátek (rodák z Kysácu vo Vojvodine, významná osobnosť dolnozemskej Slovákov) a ďalší slovenskí národovci. O podporu zjavne nespravodlivo obvinených Rusínov sa snažili tiež V. Makovický, V. Šrobár, M. M. Bella, J. Burjan a iní.⁷⁴ Český poslanec Ríšskej rady Václav Klofáč vystúpil s interpeláciou v rakúskom parlamente. Tomáš G. Masaryk a slovenský poslanec uhorského parlamentu Milan Hodža požiadali o účasť na procese ako obhajcovia, ale od uhorských úradov nedostali povolenie.⁷⁵ V uhorskom parlamente protestoval aj rusínsky politik Anton Beskid.⁷⁶ Napriek protestom európskej verejnosti a mediálnemu tlaku 33 obžalovaných bolo uznaných vinnými a odsúdenými spolu na takmer 40 rokov väzenia a pokutu 6 800 korún.

Keďže išlo o „národnostný“ proces a obžalovaní boli obvinení zo „spájania sa s Rusmi“ (čo sa často stávalo aj slovenským národovcom-rusofilom), prejavovali oň veľký záujem vtedajšie slovenské noviny v Uhorsku

---

akcie, ktoré uhorské vládne miesta interpretovali ako proruské a vlastizradné (pritom pravoslávie bolo v Rakúsko-Uhorsku oficiálne povolené), prikročili k represívnym opatreniam. Prvé procesy sa uskutočnili v rokoch 1904 a 1906. Napriek tomu do roku 1912 prestúpilo na pravoslávie okolo 30 – 35 tis. podkarpatských Rusínov. Najznámejším sa stal tretí proces (29. decembra 1913 – 3. marca 1914) v Marmarošskej Sihoti. Pôvodne bolo pred súd postavených 189 obžalovaných. Počas zatýkania a väzenia boli dedinčania týraní maďarskými žandármi. Následne prokurátor znížil počet obžalovaných na 94 (podľa iných údajov – 96) osôb. Tieto inscenované súdne, tzv. marmarošské procesy mali negatívny ohlas a vyvolali búrlivú reakciu i nevôľu v celej Európe.

⁷⁴ KONEČNÝ, S.: Slováci a Rusíni a vplyv ich koexistencie na etnoidentifikačný proces rusínskeho obyvateľstva, s. 22.

⁷⁵ Vid' HOLEC, Roman: Postoj Čechov a Slovákov k Rusínom v predvečer prvej svetovej vojny In: *Česko-Slovenská historická ročenka* 97. Brno : Masarykova univerzita, 1997, s. 31.

⁷⁶ FALÁT, Michal: Anton Beskid – popredný rusínsky politik prvej polovice 20. storočia. In: *Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove*, 2020, č. 1, s. 51-52 [online]. [Cit. 26.01.2023]. Dostupné na internete: dejiny.unipo.sk/PDF/2020/05_1_2020.pdf

Interetnické vzťahy v prostredí Rusínov a Slovákov (na Slovensku a na Dolnej zemi) ...

a v USA. „*Marmarošsko-sihoťský proces proti sto uhorským Rusom pre velezradu, poburovanie a podnecovanie, taktiež podobný proces proti Bendasiukovi, Hudymovi a spolovníkom, odohrávajúc sa práve vo Lvove, a ešte tretí proces, ktorý sa započne onedlho v Černoviciach proti bratom Gerovským, zasluhujú živý záujem všetkých politicky mysliacich ľudí na Slovensku. Samá procesuálna podstata je viacej menej bezvýznamná, ale príznačná pre novú dobu....*“, – písal na stránkach Prúdov A. Štefánek, snažiac sa vystihnúť podstatu zinscenovaného súdneho procesu v širšom kontexte.⁷⁷

V jednej zo svojich trinástich reportáží z tretieho Marmarošského procesu (pre *Národné noviny*) J. Gregor-Tajovský vyzýval Slovákov a Rusínov postaviť sa spoločne na odpor proti národnostnému útlaku v Uhorsku, maďarizačnej politike a utužiť spoluprácu dvoch priateľských národov: „*Bratia uhorskí Rusi teraz prijímajú krst a vstupujú do radu povedomých nemaďarských národov v Uhorsku. Svitá. Prebúdza nám spolubojovníkov za práva ľudské a národné. Privítajme ho bratsky, úprimne, podajme mu pomocnú ruku, aby od Prešporka po Marmarošskú Sihoť utvorila sa železná poloobruč dvoch bratských národov*“.⁷⁸

Po istom útlme (od konca 19. storočia po rozpad mnohonárodnej habsburskej monarchie) do slovenského a rusínskeho kultúrneho kontextu zasiahli menej známi slovenskí spisovatelia v období 1. Československej republiky – Emil Rusko a Anton Prídavok (nadväzujúc na tradíciu vzájomných literárnych vzťahov z 19. storočia), výraznejšie však českí spisovatelia Ivan Olbracht a Karel Čapek,⁷⁹ českí a moravskí etnografi a antropológovia Jan Húsek, Vojtěch Suk, Lubor Niederle a ďalší, ktorých literárno-etnologické obrazy života Rusínov (i židovských komunít) na severných okrajoch východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi sú dodnes mimoriadne silným historickým, myšlienkovým aj estetickým posolstvom.

Blízkosť Rusínov a Slovákov sa väčšmi ako v politike a kultúre prejavovala v každodennom spolužití. Územia, na ktorom Slováci a Rusíni na severovýchode Uhorska už niekoľko storočí žili, priamo susedili (bez vážnejšej prírodnej či administratívnej prekážky). Pritom rusínske a slovenské obyvateľstvo nažívali takmer v rovnakom provinčnom postavení a s viacerými obdobnými problémami. Najmä jazyková príbuznosť, podobné zvyky či príslušnosť k jednej cirkvi (gréckokatolícke vierovyznanie bolo rozšírené tak v rusínskom, ako aj v slovenskom prostredí

⁷⁷ ŠTEFÁNEK, A.: Marmarošský proces a zahraničná politika našej monarchie. In: *Prúdy. Revue mladého Slovenska*, 1914, roč. 5, č. 6, s. 241 a n.

⁷⁸ GREGOR-TAJOVSKÝ, Jozef: Marmarošská Sihoť 1. februára 1914. In: *Národný hlásnik*, XLVII, 1914, č. 8, s. 3 [online]. In: *Zlatý fond SME*, [cit. 17.11.2022]. Dostupné na internete: https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1806/GregorTajovsky_Z-clankov/32

⁷⁹ Knižné publikácie I. Olbrachta s tematikou Podkarpatskej Rusi: *Země bez jména* (1932), *Nikola Šuhaj loupežník* (1933), *Hory a staletí* (1935), *Golet v údolí* (1937); K. Čapka – *Hordubal* (1933).

na východnom Slovensku) ďalej viedli k prelínaniu slovenského a rusínskeho osídlenia. V podmienkach nábožensko-etnickej pestrosti východného Slovenska „sa odrážali aj vo vytvorení spoločenských vzťahov, pre ktoré bola nevyhnutná vzájomná tolerancia“.⁸⁰ Na území Spišskej, Šarišskej, Zemplínskej a Užskej župy vznikali zmiešané slovensko-rusínske obce a manželstvá.

Práve uzatváranie (cirkevno-právne neobmedzovaných) manželských zväzkov medzi Rusínmi a Slovákmi urýchl'ovalo sociálne zbližovanie a zvyčajne odstraňovalo aj zvyšky vzájomnej nedôvery, vytváralo duch vzájomného rešpektovania, silné spoločensko-kultúrne a hospodárske väzby. Vplývali aj na intenzitu poslovenčovania (slovakizácie) Rusínov. Slovenčina mala v tomto kontaktnom prostredí väčšiu prestíž, ktorá vyplývala nielen z populačnej prevahy po slovensky hovoriaceho obyvateľstva.⁸¹ „Dochádzalo tu k stieraniu etnickej hranice a eventuálne k prirodzenej asimilácii. Doboví etnografi, publicisti a ďalší predstavitelia inteligencie často upozorňovali na asimiláciu Rusínov v slovenskom prostredí, v omnoho menšej miere potom na slovenskú asimiláciu v rusínskom prostredí.“⁸² Bola to pozvoľná prirodzená asimilácia. K poslovenčovaniu Rusínov na Slovensku síce dochádzalo už niekoľko storočí, ale oveľa rýchlejšie v 2. polovici 19. storočia. Medzi rokmi 1850 – 1900 sa na Slovensku pomad'arčilo 37 a slovakizovalo 176 rusínskych obcí. V tom istom období sa rusínskymi stali iba dve maďarské, jedna rumunská a tiež jedna slovenská obec.⁸³

Na druhej strane – ako upozorňuje P. Šoltés – proces asimilácie Rusínov sa spomal'oval, resp. etnickú diferenciáciu so Slovákmi prehľboval vplyv cirkevného prostredia, v ktorom dominovalo tradičné chápanie gréckokatolíckej cirkvi ako rusínskej (ruskej) a s ňou súvisiace stotožňo-

⁸⁰ ŠOLTÉS, Peter: Historické a konfesionálne súvislosti asimilácie rusínskeho/ukrajinského etnika na Slovensku. In: *Národ a národnosti*. Ed. Š. Šutaj. Prešov : UNIVERSUM, 2004, s. 181.

⁸¹ Znalosť slovenčiny, a od poslednej tretiny 19. storočia aj maďarčiny, sa medzi rusínskym obyvateľstvom rozširovalo – ako konštatoval P. Šoltés – v závislosti od stúpajúcej priestorovej mobility. Ovládanie slovenčiny v jeho nárečovej forme (a tiež i maďarčiny) bolo pre Rusínov dôležité. Popri spoločenskom styku najmä v hospodárskej sfére – pri speňažovaní svojej produkcie na trhoch a jarmokoch v mestách a mestečkách s prevládajúcim slovenským a maďarským etnikom. Na mieru slovakizácie Rusínov vplýval fakt, že na východnom Slovensku mala slovenčina (jej tamojšia nárečová podoba) postavenie „panskej reči“, ktorou rozprávala aj miestna šľachta a mešťanstvo (od pol. 19. storočia ju začala vytláčať maďarčina). Ďalším faktorom bola cirkulácia pracovnej sily a v tom aj každoročný dočasný odchod Rusínov na sezónne práce do južnejších slovenských a maďarských oblastí, ku ktorému sa od 80. rokov pridala masová emigrácia do zámoria. Tamže, s. 182. Viď aj ŠOLTÉS, Peter: *Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesionálna pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši*. Bratislava : HÚ SAV, 2009, s. 159-162.

⁸² FALAT, M.: Spoločenská skladba rusínskeho obyvateľstva v Uhorsku na začiatku 20. storočia, s. 83-84. Pozri CZAMBEL, Samuel: Uhorskí Rusi. In: *Slovenské pohľady*, 26, 1906, č. 9, s. 542-555.

⁸³ KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*, s. 120.

vane náboženskej a etnickej príslušnosti. Revolúcia 1848 – 1849 a ústupky Bachovej vlády v národnostnej (i školskej) politike posunula jazyk v rámci identifikácie pred príslušnosť k cirkvi. Tým sa ukázalo, že slovenská časť gréckokatolíkov uprednostňovala tzv. staroslovenčinu, štúrovskú slovenčinu, resp. bernolákovčinu, rozšírené vtedy u katolíckych a evanjelických Slovákov, ako aj inklinovanie k slovenskej tlači. Bol to teda dôležitý moment v etnodiferenčnom procese slovenských gréckokatolíkov – svoju identitu začali všímať širšie a nesúhlasili s tvrdením „čo gréckokatolíci – to Rusín“. Napokon sčítanie obyvateľstva v roku 1880 potvrdilo rozdiely medzi konfesionálnou a etnickou príslušnosťou (zavedením do cenzu otázky materinského jazyka popri vierovyznaní). Napr. v Prešovskom biskupstve sa k rusínskemu materinskému jazyku prihlásila len polovica gréckokatolíckych veriacich. Pritom 97 % Rusínov v Uhorsku sa hlásilo ku gréckokatolíckej cirkvi.⁸⁴

Relatívne podobná diferenciacia avšak na náboženskom základe sa prejavovala aj medzi Slovákami a Rusínmi na Dolnej zemi. Zaujímavým momentom je, že v prostredí dolnozemskej slovensko-rusínskej enklávy k výraznejšej kooperácii v 2. polovici 19. storočia nedošlo. Podľa D. Marčokovej: „*Hoci žili na istom geografickom území – Slováci v Báčke, Banáte a Srieime a Rusíni v Báčke a v Srieime, predsa nežili v tých istých osadách, vyjmúc miest Nový Sad a Šíd. Pravdepodobne je to jeden z dôvodov, prečo do začiatku 20. storočia nenadviazali významnejšie vzájomné kultúrne styky. Druhým, nie menej dôležitým dôvodom je ich rozličná náboženská príslušnosť. Slováci v južnom Uhorsku (na „Dolnej zemi“) boli väčšinou protestanti augsburského vierovyznania, t. j. luteráni, kým Rusíni boli gréckokatolíckeho vierovyznania*“.⁸⁵

V mnohonárodnej Vojvodine sa kultúrne kontakty medzi dolnozemskejmi Slovákami a Rusínmi začali prejavovať až v medzivojnovom období, k čomu v značnej miere prispelo aj zakladanie kultúrno-osvetových inštitúcií oboch národnostných spoločenstiev.⁸⁶ Zo strany dolnozemskej Slovákov sa javila aj snaha o bližšie vysvetlenie rusínskeho pôvodu, spôsobu života, obyčají či kultúrno-národnej organizácie. Časopis mladej slovenskej inteligencie *Prúdy* uverejnil v roku 1913 článok o Slovákoch v dvoch lokalitách Báčky – Kerestúr (dnes Ruski Krstur) a Kocura (Kucura), dnes známych ako hlavné sídla Rusínov-gréckokatolíkov⁸⁷ v Srbsku. Spomenutý

⁸⁴ ŠOLTÉS, P.: Historické a konfesionálne súvislosti asimilácie rusínskeho/ukrajinského etnika na Slovensku, s. 183-184.

⁸⁵ MARČOKOVÁ, Daniela: Príspevky o jazyku Rusínov v slovenskej medzivojnovej tlači. In: *Русинистични студии – Ruthenian Studies*, 2017, год 3., бр. 3, s. 127-128.

⁸⁶ Pozri RAMAČ, Janko: *Na križnej drahi*. Novi Sad : Ruske slovo, 2016, s. 184-205.

⁸⁷ Konfesionálne prináležali pod gréckokatolícku Križevackú eparchiu zriadenú v roku 1777. Po 1. svetovej vojne mala približne 50 tisíc veriacich a v kňazskom seminári v Záhrebe mala vlastné oddelenie. VILINSKIJ, Valerij S.: *Unionizmus*. Trnava : Spolok sv. Vojtecha, 1932, s. 140.

bol spor medzi V. Hnaťukom, ktorý ich považoval za Rusínov (*Čy bač-vaňskij hovir slovackij?*), a oponentmi F. Pastrňkom, A. Sobolevským a S. Czambelom, ktorí ich zase považovali na základe nárečia za Slovákov, pochádzajúcich zo Šarišskej a Zemplínskej stolice. Podľa autora článku mala Kocura vtedy 4 129 obyvateľ'ov,⁸⁸ z ktorých boli 4/5 Slováci, „*ľud je pracovitý, pritom opustený, nemá roduvernej inteligencie*“. Autor priznal, že sa sami hlásia za Rusínov, ale aj, že „*Slováci susedných dedín nezaujímajú sa o nich,*“ čoho príčinou bolo nepochybne odlišné náboženstvo a kultúrne zvyklosti.⁸⁹ Bez ohľadu na uvedený spor, teda i názory niektorých jazykovedcov, nepochybne rozhodujúcim faktorom bola u nich vlastná uvedomovaná rusínska etnická identita. Dr. Gabor Kostel'nik v roku 1923 kodifikoval bácksku rusínčinu ako spisovný jazyk tejto národnostnej menšiny v Kráľ'ovstve Srbov, Chorvátov a Slovincov. V tomto jazyku v nasledujúcom roku v Novom Sade začali vychádzať prvé rusínske noviny vo Vojvodine pod názvom *Ruski novini*.

Kvôli nedostatku vlastnej tlače Rusíni do 1. svetovej vojny odoberali slovenské tlačoviny vo Vojvodine (noviny a neskôršie aj *Národný kalendár*). Po založení tlačiarne v Petrovci si vojvodinskí Slováci začali tlačiť vlastné noviny (spoločensko-politický týždenník) *Národná jednota* (1920). Okrem správ o svojom kultúrno-politickom živote informovali aj o kultúrnych podujatiach Rusínov a vzájomných slovensko-rusínskych stykoch. Intenzívnejšie vzájomné prekladanie a uverejňovanie literárnych a iných diel tak v slovenských, ako aj v rusínskych publikáciách sa uskutočnilo až po 2. svetovej vojne.⁹⁰

* * * * *

Záujem slovenských intelektuálov o kultúrne blízke etnikum Rusínov je evidentne úzko spojený so vznikom prvých koncepcií rusínskej histórie v Uhorsku a v karpatskom priestore a ich národnej ideológie na prelome 18. – 19. storočia. V nasledujúcom období dochádzalo ku skúmaniu karpatorusínskej identity (autochtónnosť Rusínov vs. príbuznosť Rusínov s ostatnými Slovanmi), bola venovaná pozornosť pomenovaniu, geografickému rozšíreniu etnika, jazykovej a konfesionalnej štruktúre, etnografickým povahopisom, spoznávala sa rusínska kultúra a sídla, problémy akulturácie a asimilácie rusínskeho obyvateľ'stva, hľadala sa vzájomná kultúrna blízkosť atď. Duch slovanskej vzájomnosti (šírenie panslavizmu od 30. rokov 19. storočia) podporoval kultúrny záujem, spoločenské partnerstvo a politickú spoluprácu, podnecujúc záujem

⁸⁸ Kerestúr v roku 1910 mal 5 091 obyvateľ'ov.

⁸⁹ O kerestúrskych a kocurských Slovákoch. In: *Prúdy. Revue mladého Slovenska*, 1913, roč. 5, č. 1, s. 40.

⁹⁰ MARČOKOVÁ, D.: Príspevky o jazyku Rusínov v slovenskej medzivojnovnej tlači, s. 139-140.

tzv. štúrovskej generácie o Rusínov. Aj zo strany rusínskych intelektuálov bola venovaná pozornosť Slovákom a ich kultúre a slovenské prostredie pôsobilo na nich inšpiratívne. Vzájomnosť rusínsko-slovenskej politickej spolupráce sa prejavila v revolučných rokoch 1848 – 1849. Rusínska inteligencia národne ožila (aj keď Rusíni neboli tak razantní pri nastoľovaní politicko-národných požiadaviek) a národné hnutia Rusínov a Slovákov sa navzájom podporovali (ako najbližší slovanskí spojenci v Uhorsku). Nepochybne od druhej polovice 19. storočia slovenské elity pozitívne vplývali na rozvoj rusínskeho „buditeľstva“, keďže slovenská obrodenecká inteligencia bola početnejšia a najmä aktívnejšia. „*V tejto súvislosti je však zároveň nutné uviesť, že spravidla nešlo o jednosmerný vzťah, že niektoré aspekty rusínskeho národného hnutia spätne ovplyvňovali alebo aspoň inšpirovali aj slovenskú národnú politiku, resp. jej formy alebo konkrétne modalitu*“.⁹¹ Kontakty medzi oboma národnými hnutiami v porevolučnom období symbolizovali spoločenské, politické, literárne a osvetové aktivity rusínskych národovcov A. Dobrianskeho, A. Duchnoviča, A. Pavloviča a iných. V 50. – 60. rokoch sa slovensko-rusínska vzájomná komunikácia i kultúrna blízkosť odrážala v publicistike a literatúre na oboch stranách. V poslednej tretine 19. storočia však znamenala útlm. V období dualizmu (1867 – 1918) sa národné hnutia Rusínov a Slovákov museli vyrovnávať s veľmi komplikovanou politicko-spoločenskou realitou, so silným národnostným útlakom zo strany uhorských vlád, so zložitou sociálno-ekonomickou situáciou severného a severovýchodného Uhorska a masovým slovenským a rusínskym vysťahovalectvom, resp. vysťahovalectvom na severoamerický kontinent. Priestor na širšiu kooperáciu a vzájomnú reflexiu v uhorských podmienkach na konci 19. – začiatkom 20. storočia bol tak oveľa menší než predtým, zato otváral perspektívu spolupráce v emigrantskom prostredí USA. Slovensko-rusínske vzťahy v liberálnom severoamerickom ovzduší vstupovali do novej fázy – s tradíciou vzájomnej spolupráce a bez výraznejších sporných problémov. V rusínskom krajinskom hnutí v USA sa rodila nová inteligencia, ktorá v demokratických pomeroch a v podnetnejšom prostredí politicky rýchle dozrela a realistickejšie analyzovala postavenie svojich krajanov v domovine,⁹² uvažovali o perspektívach osudu rusínskeho etnika v Uhorsku.

⁹¹ KONEČNÝ, S.: Slováci a Rusíni a vplyv ich koexistencie na etnoidentifikačný proces rusínskeho obyvateľstva, s. 16.

⁹² Odhaduje sa, že na území USA počas 1. svetovej vojny žilo okolo 400 tis. slovenských prisťahovalcov a okolo 200 tis. rusínskych prisťahovalcov z Uhorska (t. j. zo severovýchodného Slovenska a Podkarpatska; v tom evidentne aj prirodzený prírastok prisťahovalcov). Podľa iných údajov do začiatku 1. svetovej vojny sa v Amerike natrvalo usadilo najmenej 600 tis. rodákov z územia dnešného Slovenska (MRVA, Ivan – SEGEŠ, Vladimír: *Dejiny Uhorska a Slováci*. Bratislava : Perfekt, 2012, s. 331; porovnaj: Zaujímavosti. In: *Pútnik svätovojtešský*

Interetnické vzťahy v prostredí Rusínov a Slovákov sa teda v „dlhom“ 19. storočí rozvíjali v dvoch rovinách – na úrovni národnoemancipačných úsilí najmä v slovenskom kontexte a zároveň aj v regionálnom prostredí každodenných, susedských kontaktov oboch etnických populácií. Jazyková príbuznosť, podobné zvyky či lokálna príslušnosť ku gréckokatolíckej cirkvi viedli k prelínaniu slovenského a rusínskeho osídlenia, k vytváraniu zmiešaných obcí a domácností, k stieraniu etnickej hranice a k prirodzenej asimilácii. Platilo to ako pre severovýchodné Slovensko, tak aj pre ojedinelé lokality, ktoré vznikli na tzv. Dolnej zemi (na území dnešného Maďarska, Rumunska, Srbska a Chorvátska) už v priebehu 18. storočia alebo počas presídlení v 2. polovici 19. storočia. Slováci a Rusíni sa v týchto priestoroch usadzovali v osadách popri sebe zrejme (opäť) v dôsledku jazykovej a kultúrnej afinity a aj skúseností bezproblémového spolunažívania v severovýchodnom Uhorsku. Aj keď rusínska populácia sa líšila od slovenskej svojou prevažne gréckokatolíckou cirkevnou príslušnosťou, napriek tejto (pre dolnozemske prostredie významnej) odlišnosti aj tu dochádzalo k pozvoľnej asimilácii Rusínov medzi omnoho početnejšími Slovákami, príp. v dôsledku cirkevných väzieb s rumunským obyvateľstvom (ako napr. v Nadlaku). Každodenná dolnozemska realita si vyžadovala ako od rusínskeho, tak aj od slovenského (a nepochybne aj iného okolitého) obyvateľstva vzájomné súžitie a spoluprácu, ktoré tak medzi nimi vytvárali užšie vzťahy. Evidentne proces tesnejšieho kultúrneho zblížovania oboch etnických spoločenstiev tu nastal oneskorene – oproti severovýchodnému Uhorsku a nie na úrovni emancipačných procesov (evidentne kvôli nedostatku inteligencie), ale pod vplyvom dlhodobej susedskej koexistencie.

---

na rok 1928, s. 98). Rusínski emigranti v USA zakladali svoje krajanské a náboženské spolky, vydávali vlastnú tlač. Ich ústredná organizácia *Amerikánsko-ruská národná obrana* vznikla roku 1915 v Braddocku pri Pittsburgu. Spolok mal podobný charakter a zohrával obdobnú úlohu ako *Slovenská liga* založená v roku 1907 v Clevelande a *České národné združenie*, ktoré vzniklo v roku 1914 v Chicagu. Výrazom zblíženia rôznych rusínskych názorových skupín ohľadom povojnového osudu Rusínov v Uhorsku bolo založenie *Americkej národnej rady Uhro-Rusínov* v júli 1918 v Homesteade (Pennsylvánia). KONEČNÝ, S.: *Náčrt dejín karpatských Rusínov*, s. 128-129.

O spolkovej spolupráci medzi Rusínmi a Slovákami v USA pozri MAGOCSI, Paul Robert: *Our people: Carpatho-Rusyns and their descendants in North America*. Wauconda : Bochazy-Caracii Publishe, 2005.

History of the Mukachevo Greek Catholic Eparchy in Periodicals of 1918–1945¹

VIKTOR KICHERA

*Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
Faculty of History and International Relations,
Uzhhorod National University, Ukraine*

Abstract: In the proposed article, an attempt is made to critically study the history of the Mukachevo Greek Catholic Eparchy (MGCE) on the basis of the press. First of all, attention is focused on the regional press. In general, both church and secular publications were used. The period was not chosen by chance, because it is the period of the interwar and wartime periods of the Czechoslovak Republic. The main task of the research is to study not only the subject matter of the publications, but also the views that were covered in each periodical. The fact is that depending on the edition and the publisher, the content of the publications was appropriate. If religious topics and protection of the Church prevailed in church periodicals, then in government or independent periodicals, in addition to general news, there were also critical articles about the Church. Particular attention is paid to historical topics in these periodicals on the history of the Mukachevo Eparchy. In general, information in journals and the press can significantly supplement historical knowledge not only of the history of the Church, but also of the history of state-church relations and the history of Czechoslovakia of the studied period.

Keywords: Church, the Czechoslovak Republic, Mukachevo Greek Catholic Eparchy, periodicals, state-church relations.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2023.26.01.31-57>

Introduction to the problem and methodological aspects

For objectivity and the presence of dissimilar views, it is necessary to refer to different periodicals, both from the point of view of the editorship and the publisher. After all, the press sometimes had a competitive, debatable rhetoric. Pro-government periodicals defended the opinion and policy of the government, church publications defended the position of the Church.

First of all, it is worth paying attention to the periodicals of the MGCE “Dushpastyr” and “Blagovisnyk”, which were aimed at covering eparchyal topics and news. However, even they had their difference. If “Dushpastyr”

---

¹ This article was written thanks to a scholarship of the Visegrad Fund at the Department of History of the Faculty of Arts of the Matej Bel University in Banská Bystrica in 2022–2023.

was an official eparchy media channel, then “Blagovisnyk” had a more missionary orientation, both in name and in content.

In 1923, priest Yulii Grigashiy (during the reign of Bishop Antony Papp) headed the “Society of Catechists of the Mukachevo Eparchy” and became the first editor of the journal “Dushpastyr”, where he published the section “Catechism”. It was noted here that the society itself is the publisher, but Yulii Grigashiy, a professor at the Uzhhorod Theological Seminary, was appointed to be responsible for editing the periodical.²

Among the sections of the first issues of the monthly, it was possible to get acquainted with the publications of the “Unio” joint-stock company, which was an unofficial publishing house of the eparchy. The journal itself begins with the blessing of Bishop Anthony Papp and the words of the editor about the new journal. The next section was a catechism for children with a theme on God, and the section “Catechism” on the same topic for adults. The next section was filled with news, which had the character of regional, state-level and world news. All the news was united by the topic of the Catholic Church and religion in general. Large parts of the journal were dedicated to asceticism and different pastoral topics, mainly to the theological explanation of individual rites. There were also separate theological essays on baptism and marriage law.

The next part of the journal was the “Official part”, where the orders of the Eparchy government for priests and the implementation of these orders were published. The second part was compiled from state government orders, which also concerned the administration of Eparchy and individual parishes as well. So, this part was intended mainly for the Eparchyal board and the clergy who had to carry out/implement the orders of the Eparchyal board and the state government. This was very convenient, because there was no need to look for state orders separately in the official publications, and this kind of centralization of news allowed to respond more quickly and efficiently to changes proposed by the government of the Czechoslovak Republic and the Eparchyal government itself, promptly solving the urgent needs of the Church. The next two sections of the first issue are “Interlocutor” and “Sermon”. If the second focused on the sermon on Christmas and Sundays, then the first mentioned rubric was oriented rather for the formation of ideas and feedback communication between all interested

---

² Содержаніє. In: *Душпастырь. Официальный органъ епархіи Мукачевской*, 1924, рочник I, январій, число 1, с. 1. As a seminary professor and teacher, he published "Textbook of Christian Moral Education" (1924) for secondary schools and "History of the Church of Christ" (1926) for public schools. See: ПЕКАР, Атанасій: ЧСВВ. *Написи історії церкви Закарпаття*, т. 2. Рим-Львів : Вид. ОО Василян “Місіонер”, 1997, с. 177, 220.

parties in the Church – believers, clergy, Eparchyal administration, etc. The magazine ended with personal appointments of individuals and priests and a word of the editors. In total, the first issue of the journal was 38 pages long and was quite substantial and voluminous. This practice of the publication was preserved in the subsequent issues.³

In general, the need for a journal of this type has been brewing for a long time and was primarily related to the operational communication of the center of the Eparchy and the everyday life activities of individual parishes. Several issues were resolved regarding the communication of the Eparchyal board with the priests, as well as the government of the Czechoslovak Republic with the local clergy and believers. The missionary component and communication in the Church, in general, were also carried out.

From 1925, the editor of the journal “Dushpastyr” was Fr. Aleksandr Ilnytskyi, a member and secretary of the Eparchyal consistory, who remained its editor until the end of its publication on the eve of the Second World War in 1939. The topics of the journal’s sections in different years were approximately the same. In the end, the return column of the editorial office was added, and not only from the editorial office, which made it possible to see readers’ feedback and adjust the content of subsequent editions. The first two paired numbers totaled 72 pages, which also roughly corresponded to the volume and content of the previous year’s edition.⁴

For example, since 1926 there was a separate part of the “People’s Missions”, which was conducted by the clergy and the Basilian monks, Redemptorists, and even Jesuits. In 1926, two sections were added to the official part, where there were orders from the Mukachevo and Prešov Eparchys.⁵ And since 1928, “Dushpastyr” has turned into a printed press organ of the Mukachevo and Prešov eparchy. Orders and other components were printed here, which were also applied to the Prešov eparchy. The section “Defense of faith” was also added.⁶ Since 1934, the journal has turned into a governmental and spiritual organ of the Mukachevo Eparchy. At the same time, the Prešov Eparchy used other journals that published the official orders of the bishop and the consistory – in the 20s of the 20th century “Church and School” and in

---

³ Содержание. In: *Душпастыр. Официальный органъ епархиі Мукачевской*, 1924, роч. I, январій, ч. 1, с. 1.

⁴ Содержание. In: *Душпастыр. Официальный органъ епархиі Мукачевской*, 1925, роч. II, январь-февраль, ч. 1–2, с. 1.

⁵ Содержание. In: *Душпастыр. Официальный органъ епархиі Мукачевской*, 1926, роч. III, январій, ч. 1, с. 1.

⁶ Содержание. In: *Душпастыр. Официальный органъ епархиі Мукачевской*, 1928, роч. V, январій, ч. 1, с. 1.

pre-war times – the newspaper “Russkoe slovo”, and later “Rasporazhenia Eparchyalnoho Pravitelstva v Prjasevi”. During the Second World War and after it was journal with the title “Uriadny visti”.⁷

The theme of the church periodic “Dushpastyr”

The historical theme of the journal depended on the current news and processes that were taking place at that time on the territory of Central-Eastern Europe in the Catholic Church and in Czechoslovakia itself. The event history on the pages of the studied religious periodicals referred to general events in the Eparchy or all Greek Catholic Churches and the Catholic Church in general. One of the first pieces of information is about the nomination and consecration of bishops in the United States of America. According to priest Yulii Grigashiy, the consecration of two bishops for the USA – Vasyl Takach and Kostiantyn Bogachevskyi – took place on June 15, 1924, in the church of St. Athanasius. Bishop of Kryzhevci and apostolic administrator of Prešov Dionysii Nariadii, Bishop of Przemyśl Josaphat Koncylovsky, and Giovanni Mele, Bishop of Lungro, an Italian-Greek from Calabria, gave the ordination.⁸ In “Blagovisnyk” for 1924 there is a short note about the appointment of Vasyl Takach.⁹ In this way, it is possible to receive the historical information related to individual Eparchys – and Mukachevo in particular – in the mentioned periodicals.

Some historical essays concerned individual societies that arose in the Eparchy. Thus, on February 23, 1928, under Bishop Peter, the Apostolate of St. Cyril and Methodius, the head of which was appointed Msgr. Viktor Shelkov; Emilian Bokshay and Aleksandr Ilnytsky became editors; its charter was published immediately. The founding meeting of the Apostolate was held on October 17, 1927, priest Teodor Kogutych became its secretary, and Dr. Yulii Marina became its treasurer. The main success of this society is the introduction of the holiday of the Slavic Apostles on the territory of the Eparchy, although there was criticism of this Apostleship, mainly from the persons of the leaders.¹⁰ This is unique information from the

---

⁷ See for an example: *Урядны вѣсти Епархіального Правительства и Апостольской администрации епархії Мукачевской въ Прешове. Годъ 1941, января, 8 с.; Распоряженія епархіального правительства въ Пряшевѣ. Годъ 1936, ч. III, с. 24–33.*

⁸ ГРИГАШІЙ, Юлій: Рукоположеніе двухъ Епископовъ Американскихъ в Римѣ, отбывшее дня 15-го юнія сего года. In: *Душпастыр. Урядовый и духовный органъ епархії Мукачевской*, 1924, септембрій, роч. I, ч. 7, с. 343–346.

⁹ Новости. In: *Благовѣстник*, 15 марта 1924, № 6, с. 94.

¹⁰ ИЛНИЦКІЙ, Александр.: Организуемся въ обществѣ «Апостолство Кирила і Методія». In: *Душпастыр. Урядовый и духовный органъ епархії Мукачевской*, 1927, апрѣль, роч. IV, ч. 4, с. 211–218. Also see: ПЕКАР, А.: ЧСВВ. *Нариси історії церкви Закарпаття*, т. 2, с. 228–229.

official publication of the Eparchy, which is practically impossible to find in any other source of that time.

There were also events of cathedrals or episcopal conferences, which took place under the auspices of the Metropolitan of Galicia Andrey Sheptytskyi. This meeting of higher hierarchs was called to jointly solve the pressing issues of all Greek Catholic Eparchys in Europe and North America. On August 17 – 18, 1928, a meeting of Greek Catholic bishops took place in Uzhhorod, where, except Mukachevo' Bishop Peter, Metropolitan of Galicia Andrey Sheptytskyi, Bishop of Canada Mykyta Budka, and Bishops of Prešov and Kryzhevci – Pavlo Gojdič and Dionysii Naryadii, were present. At the meeting, it was decided to continue the discussion of last year's issues.¹¹ It is clear that the conferences were periodic and urgent issues of the entire Greek Catholic Church were resolved. On October 20, 1929, all the Greek Catholic bishops were present at the conference in Rome, except Vasyl Takach from the USA, and apparently Mykyta Budka from Canada, which is not mentioned in the report. And on October 29, all participants were at the audience with the Holy Pope Pius XI on the occasion of his 50-year ministry.¹² According to the protocol, there were several days of meetings of bishops during October 21 – 29, 1929. On the first day, a meeting was held with the participation of Cardinal Cinchero, where the formation of an intereparchyal seminary for Greek Catholics was discussed. This process had already begun with the purchase of land for the seminary. Subsequently, it was proposed to increase study in seminaries from four to five years and to use the study plan of Latin seminaries and not to accept seminarians in the seminary if they had already studied in other theological institutions. During the next days, issues of catechism, publication of new editions of "Trebnyk" and "Sluzhebnik", edited by the metropolitan, were resolved. For the formation of a new "Sluzhebnik" the text of the Lviv edition of 1927 was taken as a basis, and the Slavic language of the Liturgy. The text of Lviv edition was provided for editing. After that, the issues of editing the text of the "Code of Canons for the Eastern Church", as well as the issue of the tribunal, and the Orthodox movement were discussed. All decisions were taken unanimously.¹³ Despite the fact that archival documents exist – i.e. protocols of meetings, which offer the details of the discussion, general

---

¹¹ Епископски конференції. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1928, октябрь, роч. V, ч. 10, с. 231–232.

¹² Историческая авдиенція нашихъ епископовъ у Его Святейшества. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1929, декабрь, роч. VI, ч. 12, с. 311–312.

¹³ Archív gréckokatolíckeho arcibiskupstva v Prešove [Archive of the Greek Catholic Eparchy in Prešov], f. Prezidiálne spisy, id. nr. 64, sign. 52/1929. Document "Zápisnica z biskupskej konferencie gr. kat. episkopátu konanej v Ríme od 21. – 29. 10. 1929".

information about such councils and their participants can also be found in religious periodicals.

There were also historical notes of regional and Eparchyal significance. Undoubtedly, an important event was the fact that in 1935 priest Konstantyn Hrabar, the Greek Catholic parish priest of Dubrivka near Serednie, was appointed the governor of Subcarpathian Ruthenia. This became known after the ministerial meeting on February 2, 1935, in Prague.¹⁴ That is, the journal contained information about the activity of the clergy in the political life of the region, although it was not always favorable for the Church itself.

It is possible to get certain unique historical data from the pages of a religious periodical, which cannot be found even in archival funds. The fact is that the event described by the periodical was rather a project that was not implemented due to objective political changes. In 1937, the journal of the Mukachevo Eparchy "Dushpastyr" reported that soon two archbishoprics in Czechoslovakia should be organized – namely, the Czechoslovakian and Subcarpathian Ruthenia. Also a new Eparchy in Khust should be created, and a papal bull about these new administrative entities should be promulgated. The boundaries of the new administrative entities have not been clarified in detail, but the fact of them was explained as the near future and was delayed only by formal processes. Moreover, it is indicated that *modus vivendi* is only a temporary agreement. Its main positions: the complete autonomy of the local bishop within the framework of the state, as well as his loyalty to the state and the fact that the management of all estates should be within the state.¹⁵

On September 2, 1937, a papal bull *Ad ecclesiastici regiminis incrementum*, which changed the jurisdiction of Catholic and Greek Catholic Eparchys, was published in Rome. The subordination of the Mukachevo and Prešov Eparchies to the Esztergom archbishop was canceled and the direct subordination to the Apostolic Capital was established.¹⁶ The second reform on re-subordination of Eparchies directly to the Apostolic Capital was the first stage before such changes. But it remained unimplemented. However, thanks to above mentioned periodicals, we can obtain interesting historical data that changed the status of Greek

---

¹⁴ О. Костянтинъ Грабаръ губернаторомъ Подкарп. Руси. In: *Душпастыръ. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1935, январь-февруаръ, роч. XII, ч. 1–2, с. 30–31.

¹⁵ М., М., Б. *Modus vivendi*. In: *Душпастыръ. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской*, 1937, роч. XV, нов.-децемберъ, ч. 11–12, с. 245–249.

¹⁶ Новое установленіе границъ епархій в ЧСР. In: *Душпастыръ. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской*, 1937, роч. XV, септ.-октоберъ, ч. 9–10, с. 235–236.

Catholic Eparchys, making them independent from neighbouring structures of the single Catholic Church.

Opposition between Greek Catholics and Orthodox and state modernism of the Czechoslovak Republic

It is important that the periodicals not only could talk about the confrontation itself but also could give an assessment of the Eparchy vision among the members of clergy, of the reasons of the such activity of the Orthodox believers in the conditions of the Czechoslovak Republic. The editor of the journal Aleksandr Ilnytskyi provided information about the circumstances of the activity of the Orthodox movement in a separate appendix. He pointed out that the reasons were extensive and originated from the time of Austria-Hungary due to the implementation of the calendar reform by the Hungarian authorities as an attempt to interfere in the life of the Church.¹⁷ Another aspect of the activation of the Orthodox was the Galician and Russian emigration to the Czechoslovak Republic, which took advantage of the weak education of the people. Another reason, according to priest Aleksandr, was social manipulation, when the target was church and parish lands, which the agitators promised to divide among the population, as well as the payment of *koblyna* and fulfillment of annual work, which the state canceled, replacing them with compensation. Thus, the editors of the journal were well aware of the reasons for such activity and understood the circumstances, however, they could not change the situation, especially in the case of local elites contributing to such events. In total, the conflict covered about forty Greek Catholic parishes, which were partially or completely captured by the Orthodox. However, later it was the authorities of the Czechoslovak Republic, which encouraged these conflicts, that tried to resolve them in favour of the Greek Catholics. For example, Velyki Luchky was one of the biggest centers of conflict between churches, but only on November 26, 1927: the Orthodox handed over the rectory to the Greek Catholics, which ended in the return of all church property in Velyki Luchky, which became the center of the Orthodox movement – and of inter-confessional struggle as well – in the district.¹⁸ Priest Aleksandr Ilnytskyi took over the church from the Orthodox in Velyki Luchky who deserved such a

---

¹⁷ It is interesting that Athanasius Pekar clearly states that the attempt to introduce the Latin alphabet instead of the Cyrillic alphabet and to replace the Julian calendar came exclusively from the Hungarian authorities, and not from the bishop of Hungarian origin Antonius Papp or individual clergymen, i.e. the Church. See more: ПЕКАР, Атанасій: ЧСВВ. *Нариси історії церкви Закарпаття*, т. 2, с. 322–323.

¹⁸ Передача фари въ Вел. Лучкахъ. *Іп: Душпастьрь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской*, 1927, май, роч. IV, ч. 5, с. 281–282.

symbolic act, because he made almost the most effort in the Eparchy to return seized and illegally transferred property. Later, in the 1930s, confrontations stopped and there were fewer messages on this topic.

Church vs. political modernism (liberalism, socialism, nazism, communism)

In March 1927, the episcopal message was a reaction on political disputes and growing hatred among peoples, as well as catastrophic social unrest and poverty. The social theme, the problems of state modernism and secularization, had a great importance in those days. In order to calm the situation the Church established a separate holiday of the Lord Jesus Christ the King. The main point of the newest holiday in the Catholic Churches was not to confuse political leaders with God, who in some societies replaced God Jesus Christ himself. With this holiday, the Church taught the faithful not to idealize political regimes and their leaders, because this kind of imagination led in the interwar period to dictatorial regimes and wars, which worsened the position of the people even more.¹⁹

Despite the introduction of the feast of Christ the King for believers, part of the clergy was organized to achieve political advantages. On January 10, 1928, the Clergy Club of the Christian People's Party was formed with the participation of about 30 priests. At its founding, in the presence of Bishop Peter Gebei, the introductory speech was delivered by Msgr. Augustyn Voloshyn, and later priests Vasyl Lar, Emilian Bokshay, Viktor Zheltvay and Mykhailo Shuba spoke.²⁰

According to these church journals, it is known that the local Church has been actively opposing communism as an ideology since the second half of the 1920s. According to the Eparchy, the "Central Office of the Defense of the Faith" (CODF) was active, in particular in the distribution of pamphlets against communism. Thus, the editors asked the clergy of the Maramureş region to submit the addresses of believers who did not receive booklets against dangerous ideology, in the villages where property and churches have not been returned – Bereznyky, Nyzhnii Bystryi, Horinchevo, Iza, Koshelovo, Krychovo, Lypcha, Nankovo, Nyzhnie Selyshche, Vuchkove, Chumalovo, Shandrovo (filial).²¹ The main board, which has been strengthened, also testifies to the success of the Central Committee: Aleksandr Ilnytskyi was the head of the office, priest Aleksandr Stoyka

¹⁹ Пастырское послание духовенству и вѣрникам мукачевской, пряшевской и крижевацкой епархii о Царствѣ Христовомъ. In: *Душпастырь. Офіціальний органъ Греко-Католич. епархii Мукачевской и Пряшевской*, 1927, мартъ, роч. IV, ч. 3, с. 115–121.

²⁰ Клубъ духовенства христ.-народной партii. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархii Мукачевской и Пряшевской*, 1928, февруарій, роч. V, ч. 2, с. 45–46.

²¹ Прошение къ мараморошскому Духовенству. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархii Мукачевской и Пряшевской*, 1928, мартъ, роч. V, ч. 3, с. 73.

became the secretary, Emilian Bokshay hold position of the clerk; priest Yulii Maryna, professor of the theological seminary in Uzhhorod, became the treasurer; the central administration was composed from the priests Viktor Shelkov, Aleksandr Khira, Emilian Bokshay, Viktor Zheltvai, Yevhen Petryk and Alexii Ivanchov. In total, more than 100 priests belonged to the society, excluding the presidium, which testified to its activity in the parish structures of the Eparchy.²² That is, it is possible to receive specific personal data about clergymen who tried to practically explain the difference between the empty promises of ideology and true, real life and faith in eternal life. The subject of the teachings had a practical dimension. Thus, in the critical article on “Socialism”, the clergy understood Christian aid as helping an orphan or a beggar left on the street without help, because for a true Christian, such an orphan or beggar is abandoned Jesus.²³ That’s why the emphasis was placed on the fact that not some ideology or political movements can be kind and care for people, but every person, a Christian, has the duty to love, that is, to help his neighbour.

The separate publication items were the bishop's pastoral letters or joint pastoral letters openly criticizing the state. In November 1928, a pastoral message was published for the tenth anniversary of the existence of independent Czechoslovakia. It pointed out the fallacy that the state does not need God, with the assertion that its formation is connected with the social contract. The state, as indicated in the letter, is formed exactly like the Church, where people unite for a certain goal, and the very fact of the need for unity is divine, not earthly. The role of the secular government is to take care of a person's material life, safety, etc., not spiritual needs. The state cannot fully provide for spiritual needs, although there are attempts by atheism to convince of the ability of independent education, and therefore every state will not be able to do without the Church. Goodness, “virtue”, is defined in the message in a form of three important virtues – to love God, to serve Him, and to love one's neighbour. Other “virtues” cannot exist, no matter how beautiful they are. The imperative is that every virtue is inseparable from God. First of all, one should be afraid of God's laws, not only state laws. It is indicated by the bishops that the greater the deviation from Christian morality, the greater a number of sins. The Church helps the state to turn thousands of sinners into good and honest citizens. As it was indicated in the message, all problems in the state have arisen because people depart from

---

²² Именословъ предсѣдательства и членства ЦКОВ. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1928, май, роч. V, ч. 5, с. 122–123.

²³ Соціалізмъ (I). In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской*, 1924, октябрь, роч. I, ч. 8, с. 413–421.

God.²⁴ So, there is not only a controversy about the role of the state and the Church in society but also the teachings of the Church, and the position of the state, regardless of the ideology it uses.

In the joint Czechoslovakian archbishops' and bishops' letter dated October 6, 1937, the issues of the Christian family, the family as the main component of the patriarchal society and the Church in general, are raised. The message is entirely dedicated to the following problems: family divorces, harm to contraception, violation of marital fidelity, extra-marital cohabitation, and education of young people. One of the slogans of the archbishops and bishops is "Whoever destroys the family, destroys the religion." These words are clearly explained in the letter: The Church needs priests who will be brought up in families with Christian values since there is a constant demand for good shepherds.²⁵ In general, the problem of the destruction of the Christian family is a constant relay of religious values in the 30s of the 20th century that took on a threatening character, judging by the archpastoral letters.

Social questions of the Church

The episcopal secretary, priest Aleksandr Stoyka, provided important information about state payments to the clergy, indicating that the clergy expected the law on congruity from June 25, 1926.²⁶ That is, socialists and communists who criticized the Church voted for the law on the financial support of the Catholic Church in the state. That is, the populism of the ideology was traced rather than the real position of the politicians.

There are also cases when priests of the Eparchy actively spread socialist ideas, but there was an appropriate reaction from the Eparchial authorities. Finally, in November 1931, an announcement appeared in the Eparchial publication "Dushpastyr" about the removal of Stefan Kiral with all the consequences – a ban on divine services and exclusion from the Eparchial clergy.²⁷ It is necessary to say that later his dispensation was removed, and the priest was transferred to other parishes,

---

²⁴ Отъ Епископа мукачевскаго и пряшевскаго. Архієпископы и Епископы Чсл. Республики посылають высокопреподобному Духовенству и всѣмъ вѣрникамъ миръ и архіерейское благословеніе! Дорогіе въ Христѣ! In: *Душпастыр. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1928, ноябрь, роч. V, ч. 11, с. 250–260.

²⁵ Обообщё пастырское посланіе ахієпископовъ и епископов чсл. Республики. In: *Распоряженія епархіального правительства въ Пряшевѣ*, годъ 1937, 10 декабря, с. 9–14.

²⁶ СТОЙКА, Александр: Державное жалованіе Духовенства. In: *Душпастыр. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1928, январь, ч. 1, с. 5–9.

²⁷ Диспензія о. Стефана Кіраля. In: *Душпастыр. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1931, новемберъ, роч. VIII, ч. 11, с. 261–262. Later, the dispensation was lifted, but this case became a good example for the clergy of both Eparchys.

but this preventive episode became a good example for the Eparchyal clergy of both Eparchys.

On the social role of the Church, there is a series of essays written by priest Vasyl Hopko, which were published in church periodicals for the Prešov and Mukachevo Eparchys. Since 1932, taking into account the catastrophic social problems, the essays were authored by the above-mentioned Fr. Vasyl Hopko. Already at the beginning of the first essay, Fr. Vasyl emphasized the need to talk about social justice. It is necessary to solve the problems of certain groups in society – workers, peasants, artisans, merchants, women, and others. Each essay thematically related to a certain social problem, with an in-depth explanation of the position of the Church.

So, in essay from January 28, 1932, published under the title “Social Charity of the Church”, the explanation of the encyclical *Quadragesima anno* is presented. The essay condemns the rapid development of technology because people have remained without work. Overproduction is also explained here; according to the author it caused the excessive individualism, liberalism, the desire to enrich the few, and pride. The consequence of overproduction is the current state of crisis and unemployment (that is, the economic crisis of 1929 – 1933; note by author). Already in the third essay, capitalism is condemned, although not private property as such, only its advanced version, i.e. primitive materialism. That is, the materialistic, unjust side of capitalism is condemned, as it rejects religion and love for one's neighbour. In the very first essay, it is indicated that the reason for the emergence of socialism is the defects of capitalism. Paradoxically, as early as the 1930s, the Church pointed to the basic problems of society, many of which exist even today.

On February 19, 1932, another essay was published, condemning communism as populism. One of the main dangers of communism, the promise of a quick solution to social problems, which could not help but be liked in conditions of crisis, hunger, and unemployment, are covered here in sufficient detail. For the majority, such slogans became a kind of dream, a utopia, and therefore such clarifications remained extremely relevant and necessary. It is interesting that the fourth essay condemns collectivism, and solidarity in the form of class struggle – the Christian Church, on the contrary, builds social justice on love. In fact, communism led people to confrontation, the so-called “class struggle”, so that the poor would fight against the rich. Instead, the Church pointed to the primary need for mutual aid, mercy, and helping one's neighbour. As for communism, it was the greatest danger for the youth, because whoever owns the youth owns the future, and therefore it is necessary to fight against the penetration of such ideas among young

people. In this way, the position and direction of the Church on these issues are indicated.²⁸

In the Hungarian period (1939 – 1944), some priests also cooperated with the Hungarian authorities, which was again not in favour of the Church. Among them, Stefan Fentsyk was restored to the rank of priest, and priests Yulii Maryna and Aleksandr Illytskyi, whose activities alienated the faithful from the clergy, compromising it, although, in reality, such phenomena were rather exceptions than the rule. Thus, on June 30, 1939, Aleksandr Illytskyi was appointed a life member of the Upper House of the Hungarian Parliament, priest Yuliy Maryna became an adviser to the Minister of Culture and Public Education, as well as head of the department of culture and school education in Subcarpathian Ruthenia, and priest Ioan Bokshay became a member of the Hungarian Parliament. These data speak of the confrontation on the one hand of the Church against modernism and various political ideologies, which were not for the benefit of society. From the same periodicals it is possible to learn about the participation of the clergy in political processes, which made it possible to obtain certain benefits for the Church, as in the case of congruity, which was provided by the state. These political activities compromised the Church, whose task, above all of the clergy, is to save the souls of believers, and not to participate in politics.

The so-called “Easter Action” was an important and not so instructive practical event of the Mukachevo Eparchy. Since April 1932, the thesis of the Ordinariate of the Mukachevo Eparchy under the authorship of priest Aleksandr Illytskyi has been spreading: every Ruthenian should celebrate the Easter holiday, that is, the “Easter Campaign” began.²⁹ According to it, the more affluent were supposed to bake Easter cakes or send

---

²⁸ ГОПКО, Василь: Соціальны вопросы Христiанская Харита. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархiи Мукачевской и Пряшевской*, 1932, январь-февраль, роч. IX, ч. 1–2, с. 15–20.; ГОПКО, Василь: Соціальны вопросы Христiанская Харита. In: *Русское слово. Еженѣдельная народная газета*. Год изд. IX, 28 сiчня 1932 р., ч. 4 (354), с. 2–3.; ГОПКО, Василь: Соціальны вопросы Христiанская Харита. In: *Русское слово. Еженѣдельная народная газета*. Год изд. IX, 5 лютого 1932 р., ч. 5 (355), с. 2–3.; ГОПКО, Василь: Соціальны вопросы Христiанская Харита. In: *Русское слово. Еженѣдельная народная газета*. Год изд. IX, 19 лютого 1932 р., ч. 7 (357), с. 4.; ГОПКО, Василь: Соціальны вопросы Христiанская Харита. In: *Русское слово. Еженѣдельная народная газета*. Год изд. IX, 26 лютого 1932 р., ч. 8 (358), с. 4.; ГОПКО, Василь: Соціальны вопросы Христiанска Харита. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархiи Мукачевской и Пряшевской*, 1932, мартъ, роч. IX, ч. 3, с. 47–53.

²⁹ More see: На Великдень каждый русинъ маеть мати пасху! In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархiи Мукачевской и Пряшевской*, 1932, априлй, роч. IX, ч. 4, с. 101–102. See: ПЕКАР, Атанасiй: ЧСВВ. *Нариси iсторiї церкви Закарпаття*, т. 1. Рим : Вид. ОО Василян, 1967, с. 142; ПЕКАР, Атанасiй: ЧСВВ. *Нариси iсторiї церкви Закарпаття*, т. 2, с. 303; КИЧЕРА, Виктор: *Греко-Католицька Церква в Чехословаччинi як соціальна iнституцiя (1918–1939)*. Пряшiв : Видавництво «Шарк», 2016, с. 82–87.

cash check or bring a cash gift for the poor ones. Every Christian can give natural gifts of flour, corned beef, and other products. Afterwards, priest Aleksandr Ilnytskyi reports on the positive results of the event.³⁰ Thus, the faithful and the clergy took an active part in helping the poor, carrying out active social pastoral care in practice, in contrast to the ideologies of populism and opposition at the time.

Successful aid was also provided in 1933, but already at the parish level – wealthier parishes shared with poorer ones, priests were given intentions in their intentions, etc.³¹ In fact, the Eparchyal administration in Uzhhorod tried to implement the Easter promotion at the local (parish) level for the second year, improving and expanding a successful social event.

Missionary movement on the pages of religious periodicals

Of great importance were the missions and missionary work mainly of monks on the territory of the Mukachevo Eparchy, which, however, was carried out with certain difficulties. Despite the successful missions against communism and the Orthodox movement, on December 9, 1926, the Polish embassy in Prague asked for an explanation of the question, why the Ministry of Internal Affairs of the Czechoslovak Republic forbade priest Stepan Reshetylo, a Basilian monk from Galicia who was noted for his distinctly pro-Ukrainian views, to stay in the Czechoslovak Republic.³² In general, the journal very positively evaluates the missionary activity of the monk from Galicia. Already in the April issue of the journal “Dushpastyr” (1927) it was reported about the return of priest Stepan Reshetylo to Uzhhorod, while about 140 priests and thousands of believers from the Mukachevo Eparchy expressed their support for him.³³ However, after the return of priest Stepan, attacks began against him on the pages of the journals “Russkaya Zemlya”, “Russkii Vestnyk”

---

³⁰ ИЛНИЦКИЙ, Александр: Пасхальна акція въ подпору бѣдныхъ русиновъ. In: *Душпастыр. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1932, май, роч. IX, ч. 5, с. 121–122. Almost identical information about the Easter campaign of 1932 is provided in the *Svoboda* newspaper. See: Пасхальна акція для бідних Підкарпаття. In: *Свобода*, 28 априля 1932, ч. 17–18, с. 2.

³¹ На Великдень каждый русинъ має мати пасху! In: *Душпастыр. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1933, мартъ–апрѣль, роч. X, ч. 3–4, с. 104–106; На Великдень кожний Русин має мати пасху! In: *Свобода*, 2 березня 1933, ч. 5, с. 1.

³² Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, sekce II, kart. 64, č. 184.379/1926. Církev řeckokatolická. Mužský Řád sv. Basila Velkého. Štěfán Rešetylo.; РЕШЕТИЛО, Степан: ЧСВВ вивопѣженъ изъ републики. In: *Душпастыр. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской*, 1927, януарій, роч. IV, ч. 1, с. 51–52.

³³ РЕШЕТИЛО, С. ЧСВВ, дома! In: *Душпастыр. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской*, 1927 апрѣль, роч. IV, ч. 4, с. 228–229.

and the government newspaper “Podkarpatské Hlasy, where it was stated that priest Reshetylo, with the support of the “Voloshinovites”, has ambitions to become the episcopal secretary. However, this is denied, because the bishop was satisfied with the work of both: Aleksandr Stoyka as a secretary and Stepan Reshetylo as a missionary – about which he informed Archabbot Polikarp Bulyk.³⁴ That is, in this case, the journal stood in defense of the missionary, due to his successful activity in the territory of the Eparchy.

In general, the success of the Basilian missions, moreover, not without the help of the Galician Basilians, turned out to be significant. In 1928, about 50,000 believers came to Mukachevo for the Assumption holiday, of which 15,000 received communion. In addition to Bishop Peter Gebei, Metropolitan Andrey Sheptytskyi, as well as Bishops Dionysii Naryadii of Kryzhevci and Nikita Budka of Canada participated.³⁵ For example, it is also reported that the Basilian priests conducted 49 missions in Subcarpathian Ruthenia until 1928 (majority of them since 1924), largely due to the arrival of priest Stepan Reshetylo in Subcarpathian Ruthenia at that time.³⁶ Therefore, the events of missionary work were actively described.

Since the end of 1929, the Redemptorist priests have been carrying out extensive missionary work in the Mukachevo Eparchy. In total, as of 1928, the Redemptorist priests conducted five missions and two mission renewals (preachers were priests Dominic Trchka and Vasyl Nekula);³⁷ 1929 was spent in Korolevo;³⁸ and in 1930, the mission in Rakoshyno.³⁹ The result of the successful activity of the Redemptorists in Slovakia and Subcarpathian Ruthenia (in particular, the missionary activity) was a consecration of the cathedral in Michalovce by bishops Aleksandr Stoyka and Mykola Charnetskyi, Volyn bishop. The architect of the temple,

³⁴ Пресовы напады на оо. Василиановъ. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской*, 1927, юній, роч. IV, ч. 6, с. 323–325.

³⁵ Мукачевскій успенскій отпустъ. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1928, октябрь, роч. V, ч. 10, с. 229–231; ПЕКАР, Атанасій: ЧСВВ. *Нариси історії церкви Закарпаття*, т. 2, с. 363. See: ПЕКАР, Атанасій: ЧСВВ. *Нариси історії церкви Закарпаття*, т. 3. Монаше життя. Ужгород : КП «Ужгородська міська друкарня», 2014, 220 с., с. 126–132.

³⁶ Отцы Редemptористы. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1928, декабрь, роч. V, ч. 12, с. 310.

³⁷ Ibid, с. 310.

³⁸ Подпоруйме Чинъ оо. Редemptористовъ. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1930, январь, роч. VII, ч. 1, с. 19–20. Also see: Народна миссія въ Краловъ н. Тисою. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1930, февраль, роч. VII, ч. 2, с. 55–56.

³⁹ Народна миссія въ Ракошинъ. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1930, юній-юлій, роч. VII, ч. 6–7, с. 185–186.

Volodymyr Sichynskyi, designed the five-tower church on September 29, 1935.⁴⁰ In 1936, in Michalovce, priest Methodius Dominic Trchka was elected abbot instead of priest Kyril Zakopal, who built the church and monastery in Michalovce.⁴¹

Education and upbringing in the Eparchy

A great number of educational activities were performed by the nuns and the Basilian priests. According to the official journal of the Eparchy, the nuns began working in the 1924/1925 academic year, taking over the boarding school for priestly girl orphans, and under the leadership of Abbess Magdalena Humenyuk. There were 4 more nuns who took care of 72 orphans.⁴² Since May 1930, there was an announcement by the Basilian nuns in Uzhhorod about enrollment in the first grade of the girls' grammar school from September 1, 1930.⁴³ Further success of the nuns in Subcarpathian Ruthenia was education at the secondary school level. Considerable support in the education of young people was given to orphanages in Uzhhorod and Khust, which were looked after by the Basilian nuns, as well as in Michalovce, which was maintained by the servant nuns. The relevant pieces of information on this topic could be found in the annual collection of funds for this noble cause.⁴⁴ A boarding school and a school in Uzhhorod were also maintained by the Basilian priests.

There were also unpleasant cases of restrictions on education in the Eparchy by the state. The government's decision to pay state teachers by parish communities was an attempt to limit Greek Catholic school education. Accordingly, the vice-governor asked to stop and cancel such decisions of the authorities on payment.⁴⁵ According to an information from Stefan Petrus to the Land government, by order of the Ordinariate dated August 22, 1935, the boarding school "Alumneum" was legally

---

⁴⁰ Нова церковь Редemptористовъ въ Михайловцахъ поблагословенна. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1935, августъ-октябрь, роч. XII, ч. 8–10, с. 179–180.

⁴¹ Новый игуменъ въ михальовскомъ монастырь. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1936, юній-августъ, роч. XIII, ч. 6–8, с. 173–174.

⁴² Сестры Василиянки въ Ужгородъ. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской*, 1924, новембрій, роч. I, ч. 9, с. 474.

⁴³ Конкурсъ до дѣвической реальной гимназіи СС. Василианокъ въ Ужгородъ. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1930, май, роч. VII, ч. 5, с. 141–142.

⁴⁴ Подпорованіе епарх. Сиротинцевъ. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской*, 1937, новемберъ-дец., роч. XIV, ч. 11–12, с. 286.

⁴⁵ Прѣдседателямъ школъ радъ на Подк. Руси. In: *Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1928, фебруарій, роч. V, ч. 2, с. 32–33.

transformed into the “Alumneum and Konvikt” boarding school, with one head, Stefan Petrus.⁴⁶

“Blagovisnyk” and other church periodicals

The Eparchy’s periodicals and newspapers played an important role in the educational tasks, in particular the newspaper “Nauka”, which was headed by priest Augustyn Voloshyn since 1922, later renaming it to “Svoboda”, in which priest Viktor Zheltvay appears as the editor-in-chief. In 1921, the newspaper “Blagovisnyk” began to be published, the editor of which was priest Emilian Bokshay, and from 1930 – the Basilian priests, in particular Teofan Skiba. In 1935, on the initiative of Bishop Aleksandr Stoyka, the newspaper “Nedilya” began to be published, the editor of which was priest Emilian Bokshay, whose owner and publisher priest Yevhenii Petryk was mentioned as the head of the foundation fund.⁴⁷ At the same time, Atanasii Pekar did not mention at all the journal “Dushpastyr”, the editor of which was priest Aleksandr Illytskyi for a long time (despite the fact that priest Atanasii claimed himself as the most influential person in the publication of this periodical during the 20s and 30s).

The journal “Blagovisnyk” was also connected with the Mukachevo Eparchy, in particular, its publication was started and edited by the Greek Catholic priest and long-term director of the Uzhhorod Greek Catholic seminary, priest Augustyn Voloshyn. The publication of the journal began in 1921. The structure began with advertisements for the “Pidkarpatskyi Bank”, then the following sections contain information from the editors about the role of the journal in spreading the Good News. The next column was about faith, a separate column with essays was about hagiography (that is, the lives of saints, mainly of early Christians who were persecuted in Rome). A separate section was dedicated to the rites of the Church, f. e. in the first issue of the journal there was a text about the types of crosses used by Christian Churches. The next part of the journal was composed of different news, and the first issue ended with advertisements and Christian publications of the unofficial publishing house of the Eparchy “Unio”.⁴⁸ In 1924, the catechetical-missionary theme of the journal continued: the first part was about the Nativity of Christ, and the theme of science and faith continued. Next, there was a text focused on the younger believers of school age telling the story of the Holy Evening on Christmas Day. In part, the issue of inter-church

⁴⁶ Отворение епарх. «Конвикта» въ Ужгородѣ. In: *Душпастыр. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской*, 1935, май-юлій, роч. XII, ч. 5–7, с. 106–107.

⁴⁷ ПЕКАР, Атанасій: ЧСВВ. *Нариси історії церкви Закарпаття*, т. 2, с. 280–281.

⁴⁸ *Благовѣстник*, 1921, децембер, № 1, с. 1–12.

conflicts between Greek Catholics and Orthodox was raised in the issues, and the publication ends with the several news.⁴⁹

In general, it should be emphasized that the subject matter of the “Blagovisnyk” journal included fewer historical topics, and the basis remained rather missionary oriented. However, this is not the first time that the successful struggle for the return of the Greek Catholic church, captured by the Orthodox in Neresnytsia, has been highlighted. Therefore, the church from Neresnytsia was returned to the Greek Catholics only under the leadership of the school department, headed by Josef Pešek, on March 8, 1922. At the same time, the faithful were present, the priest Kornelii Hira and his son, the young priest Aleksandr Hira, who preached a sermon about the need to forgive one another despite all the damage caused.⁵⁰ That is, as a missionary journal, these events, as an exception, were covered quite often, because they were connected with the missionary component. Separately, there is also a short note about the above-mentioned episcopal conference in Lviv, where it is reported that it is to be held under the chairmanship of Metropolitan Sheptytskyi with the participation of all Greek Catholic bishops, including Mukachevo, Prešov, and bishops from United States of America. The main subject of the meetings, as stated in the publication, will be the fight against new heretics.⁵¹ That is, conflicts with the Orthodox were meant.

There are also other events mentioned, although they are rather fragmentary. In 1928, Petro Gebei visited Maramureș Verkhovyna by car together with priest-vicar Augustyn Voloshyn, priest-dean Heori Leshchyshyn from Serednie, and priest-secretary Aleksandr Stoyka.⁵² It is interesting that on June 21–29, 1928, Xavier Ritter, the apostolic nuncio in Prague, traveled through Maramureș. Priest Stefan Reshetylo accompanied the representative of the Vatican in all his travels.⁵³ The peculiarity of this journal was that it was unofficially a publication of the Order of St. Basil the Great of the province of St. Nikolas with the center in Uzhhorod. Starting from the 1930s, the Basilian monks edited the “Balgovisnyk”, which had little practical need, because it was the Basilians who carried out the most missions and had their own printing press, which prevented the spontaneous conversion of Greek Catholics to the Orthodox faith.

---

⁴⁹ *Благовѣстник*, 1924, январь, № 1, с. 1–22.

⁵⁰ *Новости. Нересницькѣ греко-католики побѣдили схизматиковѣ*. In: *Благовѣстник*, 1922, май, №5, с. 11–12.

⁵¹ *Епископска конференція*. In: *Благовѣстник*, 1927, новемберъ, ч. XI, с. 175.

⁵² *Апостольска подорож епископа Петра на Верховинѣ*. In: *Благовѣстник*, 1928, юлій, № 7, с. 109–112.

⁵³ *Апостольска нунціятура и Подкарпатська Русь*. In: *Благовѣстник*, 1928, августъ, № 8, с. 126–127.

During the division of the Eparchy under the Vienna Arbitration in November 1938, part of the Mukachevo Eparchy ended up in Uzhhorod, together with Bishop Aleksandr Stoyka. Most of the Eparchy's parishes ended up in the autonomous Carpathian Ukraine, with the center in Khust, where the Vatican appointed Bishop Dionysiy Naryadii of Kryzhnev as apostolic administrator. At that time "Bulletin of the Mukachevo Eparchy in the Czechoslovak Republic" was published. In addition, the Basilian nuns and Basilian priests were active. Basilian priest Sevastiyan Sabol published the journal "Blagovisnyk – Sacred Heart of Christ".⁵⁴ There was more event information in this journal. Thus, on December 4, 1938, as written in the "Blagovisnyk" newspaper, Khust became the Eparchyal capital city, the installation of a new bishop took place, and the parish church was elevated to the episcopal chair. And the priest Dmytro Popovych symbolically handed over the keys to the church to the bishop and apostolic administrator Dionysii Naryadii.⁵⁵ So, the concrete steps of the formation of the Apostolic Administration in Khust were revealed.

With the new borders, the situation also changed for the Basilian priests and monks, who lost the monastery in Uzhhorod, the boarding school, and the printing house. However, the grammar school was moved to Velykyi Bychkiv, where nine monks settled. At the same time, they opened a boarding school and took over the parish; by the way, the grammar school had 300 students in those times. In addition, the Basilians reformed and took over the monastery in Boronyavo, as well as the "Alumneum" boarding school in Khust, which was headed by an active priest Dmytro Popovych, who took care of the youth in Maramureş.⁵⁶ The position of the Basilian nuns also changed: after losing their monastery in Uzhhorod, they moved to Khust, and with the efforts of Bishop Dionysiy Naryadii, they opened a monastery in Sevlyush (now Vynohradiv), took over the management of a school and a girls' boarding school, and with it a handicraft circles (a group where girls were taught handicrafts (e.g. sewing, different house works, and manners). The same were opened in Rakhiv and Velykyi Bychkiv. Also, the nuns took over the running of the school in Humenné, and in general, the Basilian nuns in the Czechoslovak Republic numbered seven houses.⁵⁷ Most of the historical information is about the Basilian priests and monks, from whom the editor of the journal came.

---

⁵⁴ ПЕКАР, Атанасій: ЧСВВ. *Нариси історії церкви Закарпаття*, т. 1, с. 146.

⁵⁵ МИТРОВИЧ, Д.: Історичне торжество в Хусті. Ін: *Благовісник – Пресвятого Серця Христового*, 1939, січень-лютий, № 1–2, с. 11–12.

⁵⁶ Нова праця отців василіан. Ін: *Благовісник – Пресвятого Серця Христового*, 1939, січень-лютий, № 1–2, с. 20–21.

⁵⁷ Василіянські монахині на нових стаціях. Ін: *Благовісник – Пресвятого Серця Христового*, 1939, січень-лютий, № 1–2, с. 21.

The periodical associated with the Eparchy was the newspaper “Nova Nedilya”, published as political but non-partisan, and its editor was priest Aleksandr Ilnytskyi, whose editorial talent the Hungarian authorities tried to use. Teodor Ortutai and Dr. Alekseder Nemet were employees of the newspaper. The newspaper was published every Sunday and contained pro-Hungarian political topics. For example, on March 15, 1939, the front page presented Admiral Miklós Horthy describing the next anniversary of the Hungarian state, while in Khust on the same day a Diet was held on the proclamation of Carpathian Ukraine and the attack of Hungarian troops on the newly proclaimed state. However, there were also essays of biographical content, for example, priest Alexander Bachynskyi published an essay for the 50th anniversary of Alexander Ilnytskyi, where it is pointed out his great work for the Ruthenians of the region.⁵⁸ The topics also included news from the Christian world, such as the election of Pope Pius XII, spiritual readings, and catechism. For example, there is an article written by Štefan Gojdič about the eternity of the Church and criticism of the Hitler regime as anti-Christian.⁵⁹ In 1940, the newspaper was renamed to “Carpathian Week” and was published as an organ of the Hungarian-Russian brotherhood. The subject matter of the periodical became mainly political, and at the same time, it expanded from four to six pages. There was a small number of church topics and most of them related to the history of the Mukachevo Eparchy. For example, a note that the seminarians could, due to communication problems, come to study at the Uzhhorod Seminary a week later, that is, on February 26.⁶⁰

In 1941, there was a message from Bishop Alexander published, in which he called for the unity of Christians, both in general and in the region, where many have left the Greek Catholics to other faiths, and therefore everyone should strive for the unity of the original pre-1054 year and the Florentine union of 1439.⁶¹

“Podkarpatské hlasy” and other journals

Another group, even the opposite, is made up of publications with pro-government content, which contained the official position of government circles of the Czechoslovak bureaucracy. The most famous periodical,

---

⁵⁸ О. Александер Ильницький 50 льтний. In: *Нова Недѣля*, 1939, год вид. V, число 5, 5 феб., с. 3.

⁵⁹ ГОЙДИЧ, Стефан: Церков Христова вѣчна. In: *Нова Недѣля*, 1939, год вид. V, число 9, 26 март, с. 4.

⁶⁰ Продовжили вакаціѣ гр. кат. Богословов на оден тыждень. In: *Карпатска Недѣля*, 1940, рок вид. VI, ч. 7, 18 фебруаря, с.3.

⁶¹ Епископ Александер у великопостном пастьрском листѣ закликуе своих вѣрников до роботы за єдність христіанской церкви. In: *Карпатска Недѣля*, 1941, рок вид. VII, ч. 10, 9 марта, с. 3.

which polemicized around the Greek Catholics, was “Podkarpatské hlasy”, the regional government newspaper of Subcarpathian Ruthenia, which presented the position of Prague in the region. The publishers themselves officially positioned the periodical as an independent edition that represented the interests of the entire Czechoslovak people in the Subcarpathian Ruthenia and Eastern Slovakia. In 1925, Rudolph Záhrada is mentioned as the editors, and the address was in Uzhhorod at 9 Malomostná Street (opposite the Berchény cafe). It is obvious that the newspaper was expanding, as it was published several times a week, and in 1927, the administration and editorial office worked in Mukachevo and Uzhhorod. Since 1928, Vilem Taryan is mentioned as the editor in Mukachevo, and the editorial offices also worked in Khust, Berehovo and Rakhiv.

If the church periodicals described an impact of the historical events to the lives of the Greek Catholics and presented their official position. The regional government press had an almost opposite critical position towards the Greek Catholics. Such situation was caused by the criticism of the Catholic Church from the time of the Hussite Rebellion of the Jan Hus era and the perception of the Greek Catholics of the region almost as Roman Catholics. But, of course, the Greek Catholics were not definitely part of the Catholic Church at that time. Therefore, such an accent of the Prague authorities is not accidental.

A rather interesting concept regarding the “modernization” of the region is presented by Stanislav Holubec. In particular, Prague’s vision of the modernization of Subcarpathian Ruthenia which, according to the author, took place without taking in account the traditions and peculiarities of the region, including religious ones.⁶² It should be said that the authorities of the Czechoslovak Republic did not hide their intentions and still tried to “elevate” cultural development, disclosing in the regional press their plan of action regarding the Mukachevo Eparchy. For example, ordinary people do not know what nationality is, and often tie it to faith, feeling it with their heart, but spiritual leaders are playing an unpleasant game, leading Ruthenians⁶³ not to Czechoslovakia, but to the Hungarian

---

⁶² HOLUBEC, Stanislav: “We bring order, discipline, Western European democracy, and culture to this land of former oriental chaos and disorder”. In: *Mastery and Lost illusions, Space and Time in the Modernization of Eastern and Central Europe*. Eds. Włodzimierz Borodziej, Stanislav Holubec, Joachim von Puttkamer. Oldenburg, Wissenschaftsverlag, Munchen: Publication of the Imre Kertész Kolleg Jena, 2014, vol. 5, p. 246.

⁶³ According to the official Czechoslovak statistics, the Ruthenian people predominated in the region, so we use this term in the context of the available sources. A similar situation occurred on the territory of the then Galicia. The team of authors of the Ukrainian Catholic University, presenting the Polish statistics of Galicia in 1931 in the interpretation of Volodymyr Kubiiovych, reduce all to the Ukrainian segment, although they indicate that Ukrainians individually made up more than 1.5 million people, and Ruthenians – more than

state.⁶⁴ That is, the government journals tried to politicize religious life by treating Greek Catholics *a priori* with prejudice. Moreover, little was taken in account that, in addition to Ruthenians, Greek Catholics also included Hungarians, Slovaks, and Romanians, that is, the members of other minorities. The authorities tried to separate the Ruthenians as Slavs from the Hungarians, which violated the traditional organicity and unity of the Eparchy. This division in the government press, as it has turned out, was a peculiar national-church policy of Czechoslovak government in Subcarpathian Ruthenia. Such prejudices were also described in the press regarding emigrants from Subcarpathian Ruthenia to the United States. Despite the good state of affairs among the American Greek Catholics under the leadership of Bishop Vasyl Takach, the official state press of the Czechoslovak Republic saw in the Greek Catholic intelligentsia in the USA a lack of any interest in preserving cultural and national characteristics, accusing the intelligentsia and clergy of Magyarism and defending their interests.⁶⁵ So, it was a calculated policy towards the Church and the population of the region with the benefit, as it seemed, for the government. Defending “Slavism” against Austro-Hungarian Magyarization, the authorities saw the greatest danger in the leadership of the Eparchy, which had a great influence on the society of Subcarpathian Ruthenia. The Czechoslovak bureaucracy was not going to put up with this.

The official periodical post-facto intervened in the history of the Uzhhorod Union, presenting its version of events. Like, when the Orthodox voluntarily signed it – and the property, about which there was a dispute for years during the days of the Czechoslovak Republic, was transferred to the Union Church. The Uzhhorod Union of 1646, which is a real historical act of the union of Churches, was viewed by the Czechoslovak authorities in unison with the Orthodox as a voluntary act, as a result of which all property was transferred to the Uniates, and therefore the authorities only “restore” historical justice.⁶⁶ According to government periodicals, the authorities supported the position of the Orthodox and did not try to maintain law and order, but on the contrary – to benefit from the confrontation, which was far from equality, justice, and democracy.

---

1 million of the population of Galicia. More see: ЗАЙЦЕВ, Олександр – БЕГЕН, Олег – СТЕФАНІВ, Василь: *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)*. За заг. ред. О. Зайцева; Український Католицький Університет; Центр досліджень визвольного руху. Львів : Вид. Українського Католицького Університету, 2011, с. 105.

⁶⁴ Uniatství a lid. In: *Podkarpatské hlasy*, vol. I., 1925, 17. ledna, nr. 3, p. 2.

⁶⁵ BESKID, Kostantin: Americká emigrace. In: *Podkarpatské hlasy*, 1926, 21. ledna, nr. 8, p. 1.

⁶⁶ Pravoslavná a uniatská církev na P. Rusi. In: *Podkarpatské hlasy*, vol. IV., 1928, nr. 293, 29. prosince, p. 1.

Particularly sharp criticism was directed to Mukachevo bishop Anthony Papp. Even two years before the transfer of the bishop to another position, the government press already predicted the transfer of Bishop Anthony Papp according to one of the versions – to Prešov.⁶⁷ It looked like bullying, in today's terms – bullying back then. Even after the replacement of Antony Papp in 1925, the authorities mentioned him as "...an unfortunate Magyar over the quiet Slavs".⁶⁸ That is, the emphasis of the press was on the origin, not the activity. The government newspaper openly wrote that the entire diplomatic service of the state was used to remove Bishop Anthony Papp, despite this, he continued to be, according to journalists, in the episcopal residence, and the new bishop Peter Gebei was forced to live in the canon's house, which he occupied before his nomination.⁶⁹ That is, a journalistic technique was used: formally defending the successor, but at the same time criticizing the predecessor. We have a knowledge from the local government newspaper from August 22, about Papp's departure, even despite the protest of the bishop himself regarding the non-recognition of his citizenship of the Czechoslovak Republic. He could not take the oath to the state because of the estates of the Eparchy in Hungary, in which he was perceived as a hero and martyr, journalists wrote with sarcasm.⁷⁰ The instigation of this process took place with the participation of the Czechoslovak official press, although for the sake of justice, it is worth examining in the future also the Hungarian periodicals regarding these events.

In the context of Anthony Papp, it was also mentioned solving the property situation of the clergy, which the authorities did not solve before his removal from office. We learn about the reaction of the state press to the government's decision to begin restitution of the donations of two types: 1.) approximately 60 kilograms of food peasant should give to church (in Ukrainian "kobylyna") and 2.) one day a year the peasants had to work for the church (in Ukrainian "rokovyna") from an interview on April 26, 1925, with ex-bishop Antony Papp, who, as the journalist emphasized, was still in residence in Uzhhorod, although Peter Gebei was officially appointed bishop. Antony Papp told a newspaper reporter about the extremely good news about government compensation. He was convinced that donations harmed the clergy itself, because both the rich and the poor paid the same, and he tried for a long time to seek monetary compensation from the Hungarian authorities, and later from the

---

⁶⁷ Kdo bude biskupem v Prešově? In: *Lidové noviny*, 21. září 1922, p. 2.

⁶⁸ Uniatství a lid. In: *Podkarpatské hlasy*, 17 ledna 1925, nr. 3, p. 2; Po odchodu Pappově. In: *Podkarpatské hlasy*, 7. února 1925, nr. 6, p. 1.

⁶⁹ Po odchodu Pappově. In: *Podkarpatské hlasy*, 7. února 1925, nr. 6, p. 1.

⁷⁰ Biskup Papp před odchodem? In: *Podkarpatské hlasy*, 22. srpna 1925, nr. 78, p. 2.

Czechoslovak Republic, for the canceled in-kind payments and overtime since the Greek families of Catholic priests are large and in some places, it reached the point that they could not send their children to school, and therefore the decision to pay monetary compensation is good news.⁷¹ It is not excluded that the issue of material financing of the clergy was resolved at a very high level, and the removal of the bishop was supposed to contribute to this, and Anthony Papp did not have the merit in this. The issue of religious confrontation between Greek Catholics and Orthodox was partly touched upon by “government” journalists. In July 1926, there was information about the transfer of churches in Chervenovo, Goronda, and Russke, and plans to do the same in Velyki Luchky.⁷² That is, the authorities that “incited” the confrontation were eventually forced to intervene in the resolution of disputes in favour of the Greek Catholics, which could also be resolved at the highest level of the state and the Apostolic Capital and was connected with the transfer of Bishop Anthony Papp to another position.

Meanwhile, the authorities did not stop trying to use the division of Greek Catholics by national origin. The division between Russophiles and Ukrainophiles existed not only among the higher clergy – but individual parishes were also divided in this way, in which the representatives of the respective directions ruled. For example, in the parish of Verkhni Vorota, the long-time pro-Ukrainian priest Vasyl Lar (participant of the meeting) built a house for the village “Prosvita” on the territory of the Greek Catholic estate, but the other part of the Greek Catholics who adhered to the local Ruthenian cultural trend and belonged to the “A. Dukhnovych’s Society”, did not approve of this.⁷³ Although the article talks about the protection of church property, the authorities do not hide their bias towards the Ukrainian movement, stressing that the Greek Catholic Church should support the home direction – Ruthenian. This is despite the fact that in the early 1920s, the school department supported the Ukrainian movement in opposition to the local Ruthenians. However, after the intensification of the Ukrainian movement, including within the Greek Catholic faith, it became unprofitable for the Czechoslovak government, which can be traced in subsequent press publications.

Separate issues on the pages of the regional press were also related to education. The excessive freedom that swept the European continent did not escape the Uzhhorod Seminary either, as the government newspaper wrote on April 10, 1926, indicating the spread of unnecessary free-

⁷¹ Rokovina a koblina před zrušením. In: *Podkarpatské hlasy*, 28. dubna 1925, nr. 29, p. 2.

⁷² Uklidnění v otázce kostelů na P. Rusy. In: *Podkarpatské hlasy*, 17. července 1926, nr. 81, p. 1.

⁷³ Jak se chrání majetek řecko-katolické církve. In: *Podkarpatské hlasy*, 12. dubna 1931, nr. 82, pp. 1–2.

thinking in general. Thus, after the expulsion of a seminarian from the seminary for disciplinary offenses and the continuation of disciplinary investigations, eleven seminarians left the seminary in protest, but later went to the bishop and the case ended with their return to studies. Oddly enough, the authorities of the Czechoslovak stood by the side of the bishop, who was trying to restore order in the Eparchy, and did not approve of any free-thinking and disobedience to their authorities, because it could lead to anarchy.⁷⁴ That is, there were publications that clearly supported the Eparchyal government.

In the government newspaper, however, there was a series of anti-Catholic and anti-Hungarian publications about the Basilians, which exaggerated the Hungarian influence on them, falsely claimed that the library of the monastery in Mukachevo was 90 % filled with Hungarian literature. The article also emphasized the Hungarian origin of priests Teophan Skyba, Leontiy Dolgoi and the large estates of the basilians. It was also indicated, for example, the subordination of the order to the Jesuits, etc.⁷⁵ But to the credit of the editors – in one of the following issues, priest Polikarp Bulyk refused most of the theses about the “Magyarization” of the order and the fulfillment of some informative role of the Basilians. He emphasized that the reform itself began with the consent of the parties and that order is generally loyal to the authorities and has a Ukrainian basis. He concluded with a remark that such publications are trying only to sow division and unrest.⁷⁶ There was also Ivan Vyslotskyi’s criticism of the refutation of Polykarp Bulyk, who critically insisted on the Magyarization of the order, not understanding the existence of reformed monasteries, which were actually of the Ukrainian orientation, and non-reformed ones, where monks of the former Hungarian province lived. For example, priest Teophan Skyba, mentioned by the author, had a Hungarian origin, but he accepted the reform, that is, he was open to the Ukrainianness of the reformers, although he could not change his Hungarian origin. But the author, unfortunately, reproached him for this.⁷⁷ The epic about the Basilians ends with the idea that they took both an anti-Polish and an anti-Czech position, they also oppose the local population, Ukrainizing the local Ruthenians.⁷⁸ This opinion of the government newspaper was not accidental, because it was at this time that a

⁷⁴ Podkarpatoruská “svoboda” v kněžském semináři. In: *Podkarpatské hlasy*, 10. dubna 1926, nr. 41, p. 4.

⁷⁵ Řád Basílianů na P. Rusy. In: *Podkarpatské hlasy*, 17. července 1926, nr. 81, p. 1; Řád Basílianů na P. Rusy. In: *Podkarpatské hlasy*, 20. července 1926, nr. 82, p. 1.

⁷⁶ Řád Basílianů na P. Rusy. In: *Podkarpatské hlasy*, 10. srpna 1926, nr. 91, p. 1.

⁷⁷ VYSLOCKYJ, Ioan: Řád Basílianů na P. Rusy. In: *Podkarpatské hlasy*, 17. srpna 1926, nr. 94, p. 1.

⁷⁸ Basíliáni. In: *Podkarpatské hlasy*, 19. srpna 1926, nr. 95, p. 1.

brochure was discovered in the Mukachevo monastery about the belonging of Subcarpathian Ruthenia to Ukraine. There was also an unpleasant incident in the Mukachevo monastery: the arrest of five Galician emigrants, among them the director of the Basilian printing house Vladimir Rozortsev (in the document “Dozortsev”) and the monk Matej Kunda, who, according to the government media, confessed to preparing leaflets against Poland and transporting them to Galicia.⁷⁹ The periodical’s claims were well-argued regarding the production of pamphlets and leaflets with nationalist content. The task of the printing house in the reform was to publish and distribute religious literature, conveying Christian values to local believers. Along with these unpleasant episodes, the government news described the excellence of the Basilian book collection in the Mukachevo monastery. Here, the journalist was able to get acquainted with the incunabula, presented in Gothic script and framed in white leather; old prints of the Renaissance period, etc. are also mentioned.⁸⁰ That is, we receive data on the history and opinion of government circles at the same time.

A separate third group consists of periodicals of the general political spectrum, both of the government and of individual political organizations, mainly from the Slovak Republic. Comparing the three groups of periodicals in this way, it will not be difficult to research the Mukachevo Greek Catholic Eparchy on the basis of its own periodicals as well as Czech and Slovak periodicals, which will allow to create a more objective view of the periodicals on the activity of the Mukachevo Eparchy.

Some of the government periodicals were found in the *Slovak National Library* in Martin (Slovak Republic). However, it was possible to find little information about MGCE. True, there are articles of general content that concern the Slovak state and the Catholic Church. An example can be the newspaper “Slovenský východ”, which was published in Košice, and from 1919 contained the supplement “Russkoje slovo”. One of the interesting publications is the attitude to Russia of the Ruthenian intelligentsia, where it is indicated that Russia and its culture were only a means to preserve the Ruthenian people, who did not impose themselves on anyone else as a guardian or friend.⁸¹ For example, this appendix describes the activities of the Hungarian provocateur Arnold Duliskovich during the Austro-Hungarian period. He was allegedly supported by Greek Catholic priests, who provoked the elite. Later there was an

⁷⁹ Sensační zatčení Ukrajinců. In: *Podkarpatské hlasy*, 21. srpna 1926, nr. 96, p. 1.

⁸⁰ BRADAČ, Ludvig: Knihovna kláštera svatého Vasilia v Mukačevě. In: *Podkarpatské hlasy*, 18. června 1936, nr. 136, pp. 2–3.

⁸¹ Россия была для всех только средствомъ. In: *Slovenský východ a Русское слово*, 20. novembra 1919, nr. 224, p. 3.

article on 26 ordinary Orthodox peasants of Subcarpathian Ruthenia, who were persecuted by the gendarmes for their religious beliefs.⁸² There is, in particular, an agreement on relations between the Apostolic Capital and the authorities of the Czechoslovak Republic. The publication was about establishing the borders of the Eparchy within the boundaries of Subcarpathian Ruthenia.⁸³ In the periodicals, there is also an accusation of the former dean Sabo of the Mukachevo Eparchy of ties with Hungary and attempts to return of its government.⁸⁴ The anti-Hungarian theme prevailed in the perception of the entire Greek Catholic clergy, although in reality, the clergy was very diverse both in terms of origin and views.

So, in this article under consideration, church and secular periodicals from 1918 to 1945 were studied. It must be said that those publications that were official publications of the Mukachevo Eparchy or were published by priests, had a lot in common. The exception to the official journals of the Eparchy were the decrees of the Eparchyal government that concerned priests and believers in parishes. The journals were unofficial, but related to Eparchyal structures or clergy, mainly contained missionary and informative topics from the history of the Church or current religious news. Journals of government circles contained controversial rhetoric of church-state relations, presented critical essays, as well as the news from the life of the Church. Therefore, the comparison of different views made it possible to compare the data of different journals and obtain more reliable and objective information.

Zhrnutie

Dejiny Mukačevskej gréckokatolíckej eparchie v periodikách z rokov 1918 – 1945

Vo svojej štúdii sa autor pokúša kriticky analyzovať dejiny Mukačevskej diecézy (eparchie) na základe dobových publikácií. V prvom rade sa pozornosť sústreďuje na regionálnu tlač. Vo všeobecnosti sa skúmali cirkevné aj svetské publikácie. Sledované obdobie výskumu umožňuje nielen porovnávať rôzne časopisy, ale aj skúmať protichodné názory, spôsoby rozvoja a hodnoty vo vzťahoch medzi cirkvou a štátom. Hlavnou úlohou výskumu bolo skúmať nielen pertraktované témy publikácií, ale

---

⁸² Дулишковичъ и попы мыдьяроны. In: *Slovenský východ a Русское слово*, 20. novembra 1919, nr. 225, p. 3.

⁸³ Úprava cirkevných pomerov v ČSR. In: *Slovenský východ*, 25. mája 1928, nr. 121, p. 1.

⁸⁴ Maďarskí iredentisti a mukačevský dekan Szabó. In: *Slovenský východ*, 12. februára 1928, nr. 36, p. 1.

aj názory, ktorým sa jednotlivé periodiká venovali. Obsah periodík závisel aj od vydavateľa a redaktora. Je zrejmé, že v cirkevných periodikách sa možno stretnúť s témami náboženského, misijného charakteru a dokonca aj s kritikou politických ideológií. Na druhej strane vládne periodiká publikovali aj kritické eseje o Cirkvi, ako aj samostatné názory na vzťahy medzi štátom a cirkvou. Kým v cirkevných periodikách prevládali náboženské témy a problémy ochrany cirkvi, tak vo vládných či nezávislých periodikách sa okrem všeobecných správ objavovali aj kritické články o cirkvi. Osobitná pozornosť bola venovaná historickým témam v týchto periodikách o dejinách Mukačevskej gréckokatolíckej eparchie (MGCE). Vo všeobecnosti informácie v časopisoch a tlači môžu výrazne doplniť historické poznatky nielen o dejinách gréckokatolíckej cirkvi, ale aj o podobe štátno-cirkevných vzťahov a o dejinách Československa a Podkarpatskej Rusi v sledovanom období.

Aktivity podnikového a finančného sektora v Banskej Bystrici počas druhej svetovej vojny¹

PETER MIČKO – KAROL FREMAL – ZUZANA MIČKOVÁ

*Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela
v Banskej Bystrici*

*Katedra dejín štátu a práva, Právnická fakulta, Univerzita Mateja Bela
v Banskej Bystrici*

Activities of the corporate and financial sector in Banská Bystrica during the Second World War

Abstract: The economic activities of the town of Banská Bystrica during the existence of the Slovak state were diverse. They developed in the field of industry, trades and crafts, for which the activity of financial institutions was also important. An important industrial sector was the wood and paper industry. During the Second World War, several timber companies were active in the town, focusing on various areas of wood processing. The enterprises operated under both domestic and foreign ownership, with links persisting mainly with Czech capital, which had acquired its positions here during the existence of the Czechoslovak Republic. Plants of a larger or smaller production character played an important role and provided employment and social security for the inhabitants of the town during the period under review.

Keywords: wood and paper industry, textile factories, financial sector, Slovak republic (1939 – 1945).

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2023.26.01.58-73>

Obdobie rokov 1939 – 1945 bolo pre Banskú Bystricu veľmi dynamické v politickej, vojenskej, spoločenskej, ale aj hospodárskej oblasti. Mesto Banská Bystrica investovalo pomerne výrazne do výstavby bytov, či urbanistického rozvoja mesta. Viac ako 600 000 korún sa ročne investovalo na údržbu ulíc, kanalizácií, vodovodu, verejných parkov a pod. V roku 1938 sa skončila úprava hlavného námestia a viacerých ulíc (napr. Kuzmányho). Investície do výstavby infraštruktúry, verejných budov, či hospodárskej činnosti pokračovali aj v nasledujúcich rokoch

---

¹ Štúdia bola vypracovaná v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0184/20: Hospodárske vzťahy Slovenskej republiky 1939 – 1945 a Protektorátu Čechy a Morava na Katedre histórie Filozofickej fakulty UMB v Banskej Bystrici a Historickom ústave SAV v Bratislave. Vedúci projektu prof. PhDr. Peter Mičko, PhD.

Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-19-0358.

a v roku 1944 bol schválený mestský regulačný a zastavovací plán, ktorý počítal, že v meste bude do roku 1990, 30 000 obyvateľov. V roku 1940 sa začala výstavba mestskej tržnice, v rokoch 1941 – 1943 bola postavená budova Stredoslovenských elektrární a v roku 1942 sa napr. začala výstavba veľkej budovy pre riaditeľstvo štátnych lesov v Národnej ulici.² Popri investičnej činnosti bolo v meste a blízkom okolí množstvo podnikov, či už továrenského typu s veľkým počtom zamestnancov, alebo menšie rodinné firmy. Boli to tradičné firmy na výrobu súkna, drevárske, papierenské, potravinárske, či iné špecifické závody. S činnosťou podnikov a menších firiem súviseli aj finančné aktivity, ktoré v meste realizovala Stredoslovenská banka.

Významné podniky a firmy v Banskej Bystrici v rokoch 1939 – 1945

V Banskej Bystrici a okolí sa vďaka bohatej lesnej surovine usídlili mnohé drevárske podniky ako pily, papieren, továreň na zápalky, priemysel nábytkový a debnársky. Banská Bystrica sa stala sídlom lesného riaditeľstva, čo iniciovalo jej dôležité postavenie v drevárskom obchode. Dlhoročnú tradíciu mal v meste súkennícky priemysel so špecialitou pohronského kraja – výrobou halenového súkna. Originálnymi boli podniky modrotlače. Vodná sila v okolí mesta predznamenala budovanie vodných elektrární a rozvoj elektrifikácie.

Medzi najznámejšie továrenské podniky, či menšie rodinné firmy v meste a blízkom okolí patrili napr. Harmanecké papierne, Zjednotený hôrny priemysel, Sublima, Stredoslovenské elektrárne, zápalkáreň, továrne na súkno Furdík, Ruttkay, továreň na spracovanie ovocia Fatra, líkérka, či drobné remeselné a živnostenské podniky.

Spoločnosť **Zjednotený hôrny priemysel** vznikla ako väčšina slovenských drevárskych podnikov na základe dostatku drevnej hmoty na území Slovenska. Po založení spoločnosti v roku 1918 dokumentovali schválené stanovky, že základný kapitál spoločnosti predstavuje 3 000 000 K. Bol rozdelený na 3000 kusov jednotlivo na 1000 K znejúcich účastín. Z týchto účastín boli 2 000 000 K vyplatené pri založení podniku v roku 1918 a 1 000 000 K malo byť vyplatených do konca decembra 1919.³ V zápisnici z 25. marca 1931 sa stretávame s cieľom a zameraním spoločnosti:

„Cieľom spoločnosti je nákup drevných porastov vhodných na rúbanie ako aj guľatiny a iného drevného materiálu, nadobudnutého do tohto odboru patriacich podnikov a zúčastnenie sa na nich, taktiež nákup a odpredaj

---

² DOBRÍKOVÁ, Mária – GAJDOŠ, Milan: *Banská Bystrica medená a povstalecká*. Banská Bystrica : M SNP, 1994, s. 62.

³ Štátny archív Banská Bystrica (ďalej ŠA BB), f. Zoznam firiem (ďalej Zf), č. j. 474/1940, šk. č. 67 – 68.

priemyselných produktov patriacich do rámca tohto obchodného odvetvia. Spoločnosť môže do svojho obchodného kruhu však aj také obchodné odvetvia pojať, ktoré nepatria do rámca drevárskeho odboru. Ona môže preto zakladať aj také podniky, ktoré do drevárskeho odboru nepatria, na takýchto sa zúčastniť a akcie takýchto podnikov si zadovážiť.“⁴

Možnosti pôsobenia Zjednoteného hôrneho priemyslu boli teda široké a okrem drevárskeho odboru sa firma mohla venovať aj iným podnikateľským aktivitám. Dobré hospodárske výsledky podniku sa však značne pribrzdili počas veľkej hospodárskej krízy začiatkom tridsiatych rokov.

Na Slovensku bol priebeh krízy špecifickejší ako v západných krajinách. Hospodárske problémy začali neskôr a zároveň trvali dlhšie. Veľmi nepriaznivo dopadla kríza na slovenský drevársky priemysel, keď mnohé závody skončili, alebo sčasti prerušili výrobu. Kulmináčnym bodom sa stal rok 1933. V tomto roku dosiahla najhoršie výsledky i spoločnosť Zjednotený hôrny priemysel. Obchodný rok pre podnik skončil veľmi nelichotivou stratou 731 203,56 Kč. Na zlých hospodárskych výsledkoch sa podieľal okrem iného slabý vývoz do Holandska, ktorý bol spôsobený silnou konkurenciou severských štátov. Zároveň prebiehala obchodná vojna s Maďarskom, ktorá tiež vplývala na slabý vývoz dreva. K miernemu zlepšeniu situácie dochádza v roku 1934, keď sa zvýšili dodávky do Nemecka a obchodný rok sa skončil so ziskom 23 780,16 Kč. Celý zisk sa mal presunúť na zmiernenie straty z minulého roka. K rapidnejšiemu rastu výroby však dochádza až v roku 1937, keď ročný zisk predstavoval 676 201,04 Kč. Peniaze boli opäť využité na umorenie straty z predchádzajúcich rokov a 30 000 Kč putovalo do fondu na obranu štátu.⁵ Dosiahnutý výraznejší zisk by sme mohli pripísať krátkodobej predvojnovnej konjunktúre a prípravám ČSR na vojnu, ktoré výraznou mierou vplývali na slovenské hospodárstvo.

Po hospodárskej stránke prežil podnik medzivojnové obdobie pomerne turbulentne. To sa už ale priblížil rok 1939 a s ním spojené politické a hospodárske zmeny. K zmenám dochádza takisto v slovenskom drevárskom priemysle, v ktorom sa začínajú presadzovať i nemeckí vlastníci. Nemeckí podnikatelia sa snažili o prienik do tejto oblasti hospodárstva viacerými spôsobmi. Keďže počas existencie ČSR vlastnili množstvo píl a drevárskych závodov Židia, najľahším spôsobom bola arizácia.⁶ Nastolenú politiku potvrdzuje prijímanie arizačných protižidovských zákonov a vládnych nariadení z roku 1939 a z prvej polovice roka

⁴ ŠA BB, f. Zf, č. j. 1676 – 46/ 1930, šk. č. 67 – 68.

⁵ ŠA BB, f. Zf, č. j. 2670/ 1938, šk. č. 67 – 68.

⁶ Podľa prameňov Sicherheitsdienstu bolo z 12 000 židovských podnikov z r. 1940 do marca 1942, keď začali deportácie židovského obyvateľstva, likvidovaných 9 935 podnikov, t. j. takmer 84% a 1 888 podnikov bolo arizovaných. Z arizovaných podnikov pripadlo

1940. Najskôr prvý arizačný zákon č. 113 z apríla 1940 a následne vyšiel v novembri 1940 tzv. druhý arizačný zákon č. 303, ktorý už v praxi nepočítal ani s „dobrovoľnou arizáciou“ na podklade spoluvlastníctva „árijcov“ a Židov.

K zmene vlastníka došlo v banskobystrickej drevárskej spoločnosti Zjednotený hôrny priemysel, keď pôvodne židovskú spoločnosť⁷ získal v roku 1939 nemecký podnikateľ z Hamburgu Wilhelm Ludwig.⁸ Slovenská národná banka povolila predaj 12. októbra 1939.⁹

V roku 1939 zamestnávala menovaná spoločnosť 11% zamestnancov židovských píl. Po prevode akcií sa majetkové pomery v závode zmenili v prospech nového vlastníka, ktorý získal 1425 akcií z celkového počtu 3000. Spolu so 445 akciami, ktoré takisto patrili Wilhelmovi Ludwigovi, dosiahol v podniku nadpolovičnú väčšinu účastní.

K ovládnutiu účastinného kapitálu židovskej firmy došlo ešte pred vydaním vyššie uvedených tzv. arizačných zákonov. Ovládnutie podniku tak nebolo súčasťou procesu arizácie na podklade legislatívy Slovenskej republiky (1939 – 1945), ale potvrdením skutočnosti, že nemecký kapitál vstúpil do podnikovej sféry Slovenska už pred spustením hlavného prúdu štátom usmerňovanej arizácie.

K oficiálnemu oznámeniu majetkových presunov došlo na riadnom valnom zhromaždení 5. decembra 1939. Nový majiteľ hneď po svojom nástupe do podniku inicioval zmenu stanov. Podľa nového nariadenia bolo valné zhromaždenie uznášaniaschopné ak sa na ňom zúčastnila aspoň jednoduchá väčšina akcionárov. Vzhľadom k tejto úprave stačili na prijatie závažného rozhodnutia hlasy jednoduchej väčšiny oprávnených hlasov.¹⁰ Zároveň sa posilnili kompetencie valného zhromaždenia. Svoju pozíciu si posilnila takisto správna rada. Podľa nových stanov viedla záležitosti účastinárskej spoločnosti, rozhodovala vo všetkých veciach, ktoré neboli vyhradené pôsobnosti valného zhromaždenia a zastupovala spoločnosť voči úradom a súkromníkom. S úmyslom

---

634 na obchody s potravinami, 448 na obchody s textilom, 197 na obchody so železným tovarom a 196 na obchody s drevom. Archív Múzea SNP Banská Bystrica, fond: XII – Ladislav Suško: Ochranný vzťah – satelitizmus, jeho kríza a bábkový štát (1940 – 1945).

⁷ LIPTÁK, Lubomír: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*. Bratislava : SAV, 1960, s. 85.

⁸ ŠA BB, f. Zf, č. j. 3662/1940, šk. č. 67 – 68.

⁹ Slovenský národný archív Bratislava (SNA BA), f. Ministerstvo hospodárstva 1938 – 1945, Inv. č. 31, šk. č. 224.

¹⁰ Staré stanovy hovorili, že valné zhromaždenie je uznášaniaschopné, keď bolo zložených aspoň 60% vydaných účastní a o rozhodnutiach súvisiacich s uzatváraním kartelových zmlúv smerujúcich k vedeniu všetkých obchodov na spoločný zisk, zrušenie spoločnosti, zvýšenie, alebo zníženie základnej istiny a o konečnom odvolaní člena správy, alebo dozorného výboru rozhodovalo 75% základnej istiny.

posilniť pozíciu Valného zhromaždenia a Správnej rady bol zrušený Výkonný výbor.¹¹

Vzhľadom k počtu svojich akcií mohol Wilhelm Ludwig po vykonaných zmenách bez ťažkostí rozhodovať o ďalšom fungovaní závodu. Aktuálnou sa stala otázka židovských členov správnej rady. Už 6. marca 1940 žiadal podnik Krajský súd v Banskej Bystrici o vymazanie členov správy: Juraja Kelemenca, Arpáda Kálmana, Arnolda Reifera, Bartolomeja Schlesingera a Malviny Löwyovej.¹² Vzhľadom k odchodu kvalifikovaných židovských zamestnancov muselo v roku 1940 vedenie firmy riešiť situáciu s nedostatkom zapracovaných úradníkov. Táto skutočnosť mala za následok žiadosť firmy adresovanú Krajskému úradu v Banskej Bystrici, v ktorej požadovali predĺženie termínu predloženia účtov za rok 1940.¹³

Situácia sa postupne v samotnom Zjednotenom hôrnom priemysle menila. Vzhľadom k neprehľadnej politickej situácii nebolo od konca decembra 1943 zvolané valné zhromaždenie, a preto bola 26. apríla 1945 adresovaná Krajskému súdu v Banskej Bystrici žiadosť o zvolanie mimoriadneho valného zhromaždenia.¹⁴ Zhromaždenie sa malo realizovať hlavne z dôvodu majetkových zmien. Krajský súd vyhovel žiadosti a mimoriadne valné zhromaždenie sa uskutočnilo 20. júna 1945. Hlavnými bodmi programu bolo pozbavenie funkcií členov správnej rady i dozorného poverenia a voľba nových členov. Na zasadnutí sa zúčastnil už i staronový hlavný účastinár Armin Löwy. Z funkcií boli odvolaní Wilhelm Ludwig, Peter Bukový a Štefan Ondruška. Na ich miesta zvolili Armina Löwyho, Bela Simonidesa, Eugena Gindla, vedúceho sekretára Obchodnej a priemyselnej komory a Michala Fundárka, tajomníka Zväzu drevárskeho hospodárstva.¹⁵ Zároveň bolo spochybnené vlastnícke právo Wilhelma Ludwiga na Zjednotený hôrny priemysel:

„V roku 1939 síce previedol účastinár Herman (Armin) Löwy 1425 kusov účastín na Wiliama Ludwiga v Hamburgu, ale v skutočnosti tento prevod nebol realizovaný. Účastiny odovzdané vôbec neboli a zostali v držbe a úschove podniku v prospech akcionára Hermana Löwyho. Toho dôkazom je prípis komisie zriadenej pri SNB č. 113/1939 zo dňa 3. septembra 1942, ktorá výslovne prehlásila, že prevod týchto účastín nestal sa právne účinný nakoľko neboli splnené podmienky prevodu.“¹⁶

¹¹ ŠA BB, f. Zf, č. j. 3860/1939, šk. č. 67 – 68.

¹² ŠA BB, f. Zf, č. j. 791/1940, šk. č. 67 – 68.

¹³ ŠA BB, f. Zf, č. j. 1983/1941, šk. č. 331.

¹⁴ ŠA BB, f. Zf, č. j. 358/1945, šk. č. 331.

¹⁵ ŠA BB, f. Zf, č. j. 673/1945, šk. č. 331.

¹⁶ ŠA BB, f. Zf, č. j. 900/1946, šk. č. 331.

Na mimoriadnom valnom zhromaždení spoločnosti Zjednotený hôrny priemysel sa tak ukončilo pôsobenie nemeckého majiteľa v banskobystrickom drevárskom podniku.

V Banskej Bystrici a okolí pôsobili i ďalšie piliarske závody ako napr.: Pohronské drevárske družstvo, Tatranská drevopriemyselná spoločnosť, Drevoobchodná a drevopriemyselná spoločnosť, Kacina a spol., Alexander Wunsch, Bratia Strenitzer, Štefan Jakaba, Karaman a synovia, Vendelín Brtko z Banskej Bystrice, Industria (spoločnosť vlastnila viaceré pily v okolí BB, napr. Sv. Jakub, Ulmanka (Ul'anka), Poniky) a viaceré menšie firmy.¹⁷

Veľké množstvo zamestnancov z Banskej Bystrice pracovalo v neďalekom podniku **Harmaneckej továrni na papier úč. spol.** Vzhľadom ku skutočnosti, že išlo o jeden z najväčších papierenských závodov na Slovensku, o jeho ovládnutie mali takisto záujem nemecké hospodárske kruhy.

Silný vplyv Deutsche Bank sa tak prejavil v roku 1939 v Harmaneckej továrni na papier úč. spol. S novou situáciou v harmaneckých papierňach sa účastinári oboznámili už 28. júna 1939 na riadnom valnom zhromaždení.¹⁸ Majoritným akcionárom bola aj naďalej Moravská banka, ktorá vlastnila väčšinu účastín. Vzhľadom k skutočnosti, že patrila do záujmovej sféry Nemecka, dostala sa Harmanecká továreň na papier úč. spol. pod vplyv nemeckého kapitálu.

K bilancovaniu obchodných výsledkov za rok 1939 došlo 10. júla 1940. Osamostatnením Slovenska nastali pre závod nové pomery. Orientácia továrne sa zmenila zo zamerania na tuzemský trh na vývoz materiálov do zahraničia. K tejto situácii výrazne prispel nedostatok tovarov na európskom trhu, ktorý bol spôsobený druhou svetovou vojnou. Domáci obchod pokrýval 1/8 výroby a hlavná časť produkcie nachádzala odbyt prevažne v Protektoráte. Tento vývoz bol však viazaný povolovacím pokračovaním, ktoré bolo spojené s vysokými výdavkami. Určité komplikácie nastávali pri vystavovaní povolení za odvedené vývozy. S ich vystavovaním meškalo ministerstvo hospodárstva, čím vznikali problémy u zákazníkov, hlavne v Protektoráte.¹⁹

I napriek uvedeným problémom postupne závod pokračoval vo svojej obchodnej a výrobnjej politike. Zakúpil potrebný výrobný materiál a zároveň zrušil sklady v Prahe, Brne a Ostrave. Okrem nákladov na suroviny investoval podnik 1 000 000 Ks na rekonštrukciu závodu.²⁰ Pre

---

¹⁷ KVIETOK, Ladislav: *Zemepis Horehronia*. Kníhtlačiareň Andrej filiálka Zvolen, 1943, s. 112.

¹⁸ ŠA BB, f. Zf, č. j. 2507/1939, šk. č. 225 – 226.

¹⁹ SNA BA, f. Obchodná a priemyselná komora v Banskej Bystrici 1890-1949, Inv. č. 36, šk. č. 755.

²⁰ ŠA BB, f. Zf, č. j. 2425/1940, šk. č. 225 – 226.

zjednodušenie spojenia spoločnosti s novou železnicou a napojenie na stanicu Ul'anka, sa rozhodli vybudovať železničnú vlečku. Jej výstavba prebiehala v spolupráci so štátnou správou železníc a 5. septembra 1939 obidve strany podpísali vzájomnú dohodu.

Závod produkoval rôzne druhy papiera, zošity, zápisníky, dokumentačný papier, bezdrevné a drevité písacie a koncepcné papiere, tlačové papiere pre ilustračnú ofsetovú tlač a hĺbkotlač, papier na kreslenie, plagátový a obálkový papier, kartóny, papiere na balenie, sulfitovú celulózu, špeciálne celulózy a výrobky na ďalšie spracovanie.²¹ Závod zamestnával približne 1500 robotníkov a 100 úradníkov. Podnik exportoval 1/3 svojich výrobkov do rôznych zahraničných odbytísk, najmä na Balkán do Švajčiarska, Talianska, ale i mimo Európy.

Činnosť závodu pokračovala bez výraznejších zmien až do roku 1943. Výroba a vývoz výrobkov prebiehali bez väčších problémov. Zmenila sa však cena produktov určených na export, ktorá od 16. marca 1943 stúpila o 15%. Nárast zaznamenali aj mzdy v papierenskom priemysle, ktoré od 1. marca 1943 vzrástli o 20%.²²

V roku 1944 sa predstavenstvo podniku zišlo 12. septembra 1944, teda už v čase Slovenského národného povstania. Keďže centrum povstania bolo v Banskej Bystrici, závodu sa dotklo výraznou mierou. Predseda správy Dr. Rudolf Pfeiffer otvoril valné zhromaždenie a privítal prítomných účastinárov. Menovite spomenul úradníkov a robotníkov podniku, ktorí boli v dôsledku nepokojov na strednom Slovensku nútení opustiť pracovisko. Zároveň vyslovil nádej, že sa im podarí v dohľadnom čase vrátiť sa do továrne a opäť zaujať ich pracovné miesta „aby ďalej pracovali so svojimi vernými spolupracovníkmi, ktorí tam ostali pre blaho nášho podniku“.²³ Z uvedeného postoja vyplýva, že vedenie podniku malo na zreteli predovšetkým ziskovosť podniku, ktorá sa počas SNP, samozrejme, nemohla vykázať.²⁴

Podľa neskôr spracovaného dotazníka, ktorý predložila Harmanecká továreň na papier Obchodnej a priemyselnej komore v Banskej Bystrici, neutrpel závod počas SNP vysoké straty a bol pripravený k obnoveniu výroby a exportu svojich výrobkov.

To sa však už veľmi rýchlo menila vojenská a hospodárska situácia na Slovensku. Nemecké miesta nariadili harmaneckým papierňam nútený

---

²¹ *Informátor Slovenskej republiky 1942/1943*, zväzok I, miestopis Slovenska, prehľad podnikov v peňažníctve, priemysle a obchode. Bratislava, 1942, s. 871.

²² ŠA BB – p. BB, f. ONV BB 1945 – 1949, č. j. 828/1945, šk. č. 891.

²³ ŠA BB, f. Zf, č. j. 677/1944, šk. č. 225 – 226.

²⁴ Treba však poznamenať, že v priestoroch harmaneckej továrne boli v druhej polovici septembra 1944 prechodne umiestnené zbrojárske dielne evakuované zo Zemianskych Kostolian. Na potreby povstaleckej armády vyrábali následne míny a trhaviny.

odsun zásob, strojných zariadení a obchodnej korešpondencie. Veci, ktoré sa nestihli odviezť a zostali v Harmanci, boli v prevažnej miere zničené.²⁵

Dlhoročnú tradíciu v meste mala výroba zápalek, ktorej začiatky siachali ešte do 19. storočia. Postupne došlo k vybudovaniu podniku **Továreň na zápalky so sídlom v Banskej Bystrici**. Hlavným cieľom spoločnosti bola výroba zápalek a iných chemicko-technických priemyselných článkov a obchodovanie s vyrobenými produktmi.

K majetkovým zmenám došlo v podniku v roku 1928. Firma Továrneň na zápalky úč. spol. v Banskej Bystrici zvolala na 1. decembra 1928 mimoriadne valné zhromaždenie do budovy Obchodnej banky v Banskej Bystrici. Na valnom zhromaždení bolo prítomných 7 účastinárov, ktorí zastupovali 49 305 účastín so 49 305 hlasmi. Valné zhromaždenie tak bolo uznášaniaschopné. Zhromaždenie akcionárov spoločnosti malo dva hlavné body. Tým prvým bolo uznesenie o zrušení spoločnosti prevedením celého majetku ako celku vrátane dlhov k 1. januáru 1928 na akciovú spoločnosť SOLO spojené akciové československé sirkárny a lučební továrny v Prahe za vlastné akcie tejto spoločnosti. Za uskutočnenú fúziu dostali akcionári banskobystrickej zápalkárne za každých šesť účastín jednu účastinu spoločnosti SOLO po 200 Kč. Súhrnne išlo o 8334 akcií SOLO v celkovej nominálnej hodnote 1 666 800 Kč. Návrh o zrušení spoločnosti a návrh zmluvy o fúzii bol valným zhromaždením schválený. Druhým schvaľovaným bodom bolo poverenie riaditeľa Jana Dvořáčka a centrálného riaditeľa Roberta Hellera na uskutočnenie likvidácie a následnej fúzie Továrne na zápalky úč. spol. so spoločnosťou SOLO. Aj druhý návrh bol jednohlasne prijatý a mohlo dôjsť k zmene majetkovej podstaty banskobystrického závodu.²⁶

Banskobystrická zápalkáreň sa tak stala súčasťou veľkého priemyselného koncernu. Spolu s ostatnými zápalkárňami na Slovensku bola už od roku 1919 viazaná jej výroba spoločným kartelom. Výrobné kvóty v karteli boli pre rok 1937 rozdelené nasledovne: SOLO – 52,2%, Ružomberok – 13,6%, Reiter, Veľká Bytča – 11,3%, Žilina – 11,4%, VDP Veľká Bytča – 11,3%. S rozdelením kvót najviac nesúhlasila ružomerská zápalkáreň, ktorá sa už v roku 1927 pokúsila o vystúpenie z kartelu. V uvedenom kroku jej ale nepomohli ani úzke kontakty s HSLŠ. Ďalšie aktivity o úpravu kontingentov nastali v roku 1939 po vzniku Slovenského štátu. S podporou vláducej strany HSLŠ podali žiadosť na ministerstvo hospodárstva, aby bol kontingent zmenený v ich prospech a chceli rovnaký podiel ako banskobystrický podnik vo výške 27% a okrem toho aj právo

²⁵ ŠA BB, f. Zf, č. j. 2626/1946, šk. č. 225 – 226.

²⁶ ŠA BB, f. Zf, č. j. 3023-59/1928, šk. č. 146.

exportu, keďže vývoz mohol zabezpečovať len ich stredoslovenský konkurent. Argumentovali hlavne snahou o posilnenie postavenia slovenského kapitálu po zmene politických pomerov. Do uvedených aktivít ale zasiahol Spolok ako majiteľ banskobystrickej zápalkárne. Hlavným argumentom bola technologická vyspelosť ich podniku a konkurencieschopnosť na medzinárodných trhoch. Druhým argumentom chemického koncernu bolo konštatovanie, aby export neprevýšil kontingent pridelený medzinárodným kartelom. Aj napriek blízkosti exponentov Ľudovej banky (vlastníka ružomerskej zápalkárne) k slovenským vládnyim kruhom neboli ich aktivity úspešné a Spolok pre chemickú a hutnú výrobu dosiahol zamietnutie žiadosti o revíziu kartelovej dohody zápalkární.²⁷

Počas druhej svetovej vojny bol priemerný počet robotníkov v banskobystrickej zápalkárni pri výrobe zápaliiek – 104 osôb, dreveného drôtu – 42 osôb. Pri výrobe zápaliiek sa pracovalo plných 48 hodín týždenne a 15 týždňov po 40 hodín; pri výrobe dreveného drôtu sa pracovalo 19 týždňov po 48 hodín a 7 týždňov po 40 hodín. Výroba sa však musela obmedziť pre nedostatok odbytových možností. Celý odbyt zápaliiek bol na domácom trhu, kompletný odbyt dreveného drôtu smeroval do Švajčiarska. Ceny surovín sa zvýšili v niektorých prípadoch o 100 až 200%. Ceny zápaliiek boli určené zákonom. Mzdové sadzby sa nezmenili, zvýšila sa len mimoriadna výpomoc: ženatým mužom a živiteľom rodín o 600 Ks na rok, slobodným mužom a ženám o 470 Ks na rok. Od 1. septembra 1940 sa vyplácali rodinné prídavky mesačne 30 Ks na každé nezaopatrené dieťa do 18 rokov.

Výrobná náplň závodu bola zameraná na švédske zápalky a ich polotovary, dýhy pre stolárov, špajdle, buková blana pre bryndziarne a obuvníkov, triesky pre vypaľovanie sklárskych foriem, vložky do akumulátorov, vložky do fliaš na konzervovanie zeleniny.²⁸ V apríli 1941 podnik zastavil výrobu, pretože mal na sklade zásoby na 10 – 11 mesiacov.

Vo vedení banskobystrického podniku mali počas Slovenského štátu pomerne silné zastúpenie občania Protektorátu, čo logicky vyplývalo z histórie podniku a takisto zo skutočnosti, že majiteľom závodu bol Spolok pre chemickú a hutnú výrobu. Po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) sa ale začína veľmi výrazne presadzovať idea „nacionalizácie“ hospodárstva a stupňuje sa tlak na odchod českých zamestnancov. Veľmi iniciatívnou v tomto smere sa stala Hlinkova garda. V jednotlivých okresoch Slovenska vyvíjala aktivity na odchod českých pracovníkov z konkrétnych

²⁷ LIPTÁK, Ľubomír: *Medzi Berlínom a Bagdadom (vybrané štúdie z hospodárskych dejín)*. Bratislava : Kalligram, 2012, s. 108, 109.

²⁸ Národní archiv Praha (NA Praha), f. Spolok pre chemickú a hutnú výrobu (SCHaHV), šk. č. 231. Revízia živnostenských oprávnění. Banská Bystrica, 3. 11. 1943.

podnikov. Uvedené aktivity sa nevyhli ani banskobystrickej zápalkárni, kde bola 23. júla 1940 podaná sťažnosť voči správcovi podniku Josefovi Štěpánkovi. V sťažnosti sa uvádzal nesúhlas k pôsobeniu Štěpánka vo vedúcej pozícii podniku. Takisto sa argumentovalo s jeho „politickou nespôľahlivosťou“ a zlým vzťahom k zamestnancom. Na záver sťažnosti sa odporúčalo kontaktovať reprezentáciu Spolku pre chemickú a hutnú výrobu v Bratislave s požiadavkou výmeny J. Štěpánka za Slováka. Uvedená požiadavka samozrejme nebola naplnená a spoločnosť neuskutočnila výmenu správcu podniku.²⁹

Riaditeľstvo Spolku uskutočnilo v dňoch 28. – 31. 10. 1944 prehliadku závodov v Banskej Bystrici a Slovenskej Ľupči s cieľom zistenia stavu závodov po SNP. Podľa zistených informácií závod v Banskej Bystrici pracoval nepretržite v septembri aj októbri až do 25. októbra 1944. V tento deň bola obyvateľstvu Banskej Bystrice daná výzva na evakuáciu. Do tohto dňa bola administratíva závodu bežne vybavovaná, doklady vystavované, predávané zápalky riadne fakturované a inkasované. Inkasované sumy boli skladané na konto závodu v Stredoslovenskej banke v BB, kde bolo uložených k 30. októbru 1944 1,85 mil. Ks. Okrem toho predstavovala účtovná pokladničná hotovosť sumu 176 222 Ks z čoho 100 000 bola suma záloh. Pri revízií pokladničnej knihy bolo zistené, že v čase od 9. 9. – 25. 10. 1944 boli vyplácané aj zálohy pre iných zamestnancov Spolku na Slovensku. Závod tiež zaplatil daňovému úradu v Banskej Bystrici daň zo zápalky v sume 365 400 Ks. Uvedenú daň mala platiť ISKRA, Ružomberok. Podnik mal byť následne informovaný a malo dôjsť k finančnému vyrovnaníu.

Pri dôkladnej prehliadke podniku s technickým vedúcim Jánom Andersom sa zistilo, že podnik zostal neporušený. Škody nevznikli ani na zásobe surovín, ani pri hotových výrobkoch. Do konca októbra nastúpilo do práce sčasti administratívne osadenstvo. Väčšina robotníkov do práce koncom októbra ešte nenastúpila. Po finančnej stránke bol závod zabezpečený, inkasované sumy boli vkladane na účet a kreditné saldo predstavovalo 2 mil. Ks.

Valné zhromaždenie spojené so založením podniku **Sublima, akciová spoločnosť pre impregnáciu dreva pobočný závod Vlkánová v Banskej Bystrici** sa konalo 30. júna 1933. Zakladatelia pobočného závodu: Československé ministerstvo verejných prác; Ing. Jozef Pošík – riaditeľ a. s. – Škodove závody v Prahe; Bohumil J. Linhart, veľkostatkár v Cerhovicích; Karel Bubla – architekt, staviteľ v Plzni; Jiří Černý, veľkostatkár v Plzni. Sídlo spoločnosti bolo v Březnici a firma mohla zakladať svoje pobočné závody v tuzemsku a tiež v zahraničí.

---

²⁹ ŠA BB, p. BB, f. OÚ BB, č. j. 1703/1941, šk. č. 124.

Predmetom podnikania spoločnosti bolo: 1/ chemické spracovanie dreva a jeho hĺbková impregnácia sublimátom, podľa vynálezu K. Bubly z Plzne; 2/ impregnácia dreva; 3/ kúpa a predaj dreva, spracovanie dreva na rezivo a drevené výrobky, ich kúpa a predaj; 4/ kúpa, výroba a predaj všetkých látok k chemickému spracovaniu a impregnácii potrebných; 5/ zriaďovanie a prevádzka podnikov rovnakého a podobného rázu alebo účastenstva v nich; 6/ získanie a využívanie príslušných patentov, licencií, koncesií, ochranných známok, vzorkových práv a živnostenských oprávnení; 7/ prevádzka iných podnikov, živností a obchodu, ktoré slúžia hlavnému účelu spoločnosti. Akciový kapitál spoločnosti bol 5,1 mil. Kč, rozdelený na 25 500 kusov akcií po 200 Kč znejúcich na majiteľa.³⁰ V spoločnosti mal majoritu štát. Dňa 26. 6. 1936 rozhodla správna rada na 13 schôdzi o zriadení pobočného závodu vo Vlkanovej s nákladom 5,5 mil. Kč.

Po vzniku Slovenského štátu nastali zmeny v majetkovoprávnom postavení podnikov s českým kapitálom. Týkalo sa to tiež firmy Sublima, ktorá podala Krajskému súdu oznámenie o vyhlásení pobočného závodu vo Vlkanovej na hlavný závod. Z tohto dôvodu žiadali o nový živnostenský výmer, kde by už figuroval ako závod hlavný.³¹ Vzniknutú situáciu riešilo mimoriadne valné zhromaždenie 4. apríla 1941, ktoré závod vo Vlkanovej vyhlásilo za reprezentáciu a zároveň potvrdilo, že spoločnosť sa zaväzuje pri domácich aj zahraničných obchodoch dodržiavať slovenský právny poriadok. Zastupiteľstvo firmy zároveň vo všetkých sporných otázkach rešpektovalo slovenské zákonné normy. Kapitál závodu vo Vlkanovej zostal uložený na Slovensku. Oficiálny názov spoločnosti sa zmenil na *Sublima účastinárska spoločnosť pre impregnáciu dreva zastupiteľstvo vo Vlkanovej*. Predmet podnikania zostal zachovaný a základný kapitál bol vo výške 1,4 mil. Ks. Po skončení druhej svetovej vojny prešiel podnik pod národnú správu a Povereníctvo SNR pre priemysel a obchod menovalo za národných správcov Karola Kozlíka a Rudolfa Vítka. V roku 1948 po komunistickom prevrate došlo k znárodneniu podniku, ktorý bol začlenený do Bučiny n. p.³²

V Banskej Bystrici mala dlhodobú tradíciu výroba súkna. Už v roku 1866 založil Ján Furdík súkennícke dielne v Banskej Bystrici, Kostiviarskej a Radvani. Postupne sa dielne pretransformovali na firmu Ján Furdík a synovia. Hlavnou výrobnou činnosťou bola výroba bieleho, čierneho a sivého súkna, ktoré sa následne používalo pri výrobe papúč, kapcov, kobercov pre kone, prikrývkov pre nemocnice a pod. Po prvej svetovej vojne zakúpili spoločníci firmy stoličkovú továreň, ktorú prebudovali

³⁰ ŠA BB, f. Zf, č. j. 1887 B-XII-1233, šk. č. 303 – 304.

³¹ ŠA BB, f. Zf, č. j. 3246/1940, šk. č. 303 – 304.

³² ŠA BB, f. Zf, č. j. 1318/1941, šk. č. 303 – 304.

na súkenku. Podnik zaznamenal rozkvet a zamestnával až 113 zamestnancov. Po smrti Jána Furdíka st. v roku 1921 prevzal vedenie súkenky najstarší syn Ján Furdík ml. spolu so svojimi bratmi Karolom a Viliamom. Po komunistickom prevrate v roku 1948 bola súkenka zoštátnená a vznikol z nej pletiarsky podnik Slovenska.³³

Situácia vlnárskeho priemyslu na Slovensku bola v 20. rokoch 20. storočia ovplyvnená práve zložitou situáciou po rozpade Rakúsko-Uhorska a vzniku ČSR. Výroba sa sústredila do troch veľkých tovární v Žiline, Rajci a Trenčíne. Zásadné štrukturálne zmeny priemyslu prežili iba niektorí malí výrobcovia ako napr. tradičné podniky **Furdík a Ruttkay** v Banskej Bystrici, či novozaložená továreň „**Lana**“ (1920) tiež v Banskej Bystrici. Závod vyrábala vatelín a spracovávala vlnené odpadky.³⁴ V roku 1930 zamestnávalo 10 vlnárskych podnikov v Banskej Bystrici a na okolí 110 osôb.

Pre menšie továrne priniesla vojnová konjunktúra príležitosť ako „prežiť“ zložitý konkurenčný boj s veľkými textilnými závodmi. Banskobystrické súkenky (Fa. Ján Furdík a synovia, továreň na halené súkna, Banská Bystrica, Fa. Pavol Ruttkay a syn, továreň na súkno, Banská Bystrica) využili odpadnutie zahraničnej konkurencie halenového súkna a rozvinuli aj výrobu diek, či pokrovcov. Výrobu brzdil len nedostatok surovín. Továrne rozšírili sortiment výrobkov. Ruttkayova továreň ponúkala v roku 1944 36 druhov látok (valašiny biele, samorastlé a detvianske deky, mohér, vojenské hrubé súkno, flanel, podšívky, krajčírsku vatú, paplónovú výplň a iné). Realizovala sa investičná činnosť a Furdíkova továreň postavila v roku 1944 novú tkáčovňu a kotolňu. Prestavala sa hlavná budova z roku 1900. Podobne postupovala Ruttkayova továreň, kde bola postavená tkáčovňa, kotolňa, trafostanica, baliareň, sklady, garáže, byty. Došlo tak k zásadnej obnove továrne. Na druhej strane bol jasne viditeľný nepomer v porovnaní s veľkými vlnárskymi závodmi v Opatovej, Trenčíne, či Žiline. V bystrických továrňach pracovalo 100 – 150 zamestnancov vo veľkých podnikoch to bolo 1500 – 2500. Ročná produkcia bystrických podnikov bola 60 000 – 70 000 m látok. Tri spomínané továrne vyrobili ročne viac ako milión metrov látok.³⁵

---

³³ FURDÍKOVÁ, Eva: Banskobystrickí továrnici. In: *Permon*, č. 3, 2007, s. 9.

³⁴ LIPTÁK, *Medzi Berlínom a Bagdadom...*, s. 272.

³⁵ LIPTÁK, *Medzi Berlínom a Bagdadom...*, s. 286.

Po vybudovaní novej železničnej trate a zlepšení dopravnej situácie sa začalo uvažovať o ďalšom posilnení textilného priemyslu v meste, konkrétne o presídlení továrne na pletený tovar z Banskej Štiavnice do Banskej Bystrice. Továrňu chcelo využiť lepšie hospodárske a dopravné postavenie BB. Podnik plánoval zamestnať 250 ľudí. V pláne bolo odkúpenie budovy bývalého parného mlyna, ktorá bola majetkom mesta. Založenie podniku malo do istej miery znížiť závislosť Slovenska na dovoze pleteného tovaru z Protektorátu. Podľa: V Banskej Bystrici zakladajú továreň na pletený tovar. In: *Slovák*, roč. 22, 3. 7. 1940, s. 9.

Špecifickou výrobnou produkciou textilného priemyslu disponovala v meste firma Karol Beniač, továreň na modrotlač v Banskej Bystrici, ktorá vyrábala všetky modrotlače a predovšetkým zásterové plátna. Firma zamestnávala okolo 80 zamestnancov.

Ďalším zaujímavým podnikom v meste Banská Bystrica so špecifickým programom výroby bola Sódovkáreň Charvát a Mayer.³⁶ Korene spoločnosti siahali ešte do Rakúsko-Uhorska, kedy sa začalo rozmýšľať o priemyselnom spracovaní lesného ovocia. Projekt sa napokon uskutočnil až po vzniku ČSR a jeho realizáciou bol poverený Jozef Václav Charvát. Bol menovaný za riaditeľa a ešte z Mělníka organizoval založenie firmy FATRA. Až v roku 1919 sa začalo s výstavbou podniku priamo na mieste v susedstve obce Majer. J. V. Charvát sa pre nehody s firmou rozišiel a v roku 1926 si založil vlastný podnik na výrobu limonád v Radvani. Neskôr sa firma Charvát a Mayer presťahovala do susedstva podniku FATRA. Je zaujímavé, že hlavným trhom pre J. Charváta boli okrem mesta aj dediny v okolí Banskej Bystrice, kde nebolo zvykom piť nealkoholické nápoje. Postupne sa región zásobovania rozšíril a na konci druhej svetovej vojny rozvážala firma limonády do takmer celej stredoslovenskej oblasti.³⁷

V blízkosti Banskej Bystrice mal svoju dlhoročnú tradíciu banský priemysel. Krátko po vzniku Slovenského štátu sa banský priemysel snažil o intenzívnejšiu ťažbu a otváranie nových ťažobných polí. Mali sa tým nahradiť územné a hospodárske straty z roku 1938. Handlovské uhoľné bane mali záujem o obnovenie ťažby uhlia v Badíne. Odkúpili za 85 tisíc Ks druhú časť uhoľných práv v obciach Badín, Hronsek, Turová a Podzámok. Znovu obnoveniu ťažby však stáli v ceste nedoriešené majetkovo-právne vzťahy a predovšetkým pohľadávky finančnej správy, keď bola na majetok a práva firmy Union uvalená exekučná dražba. Handlovský podnik sa usiloval o dohodu s Národnou bankou v Banskej Bystrici, ktorá vlastnila banské oprávnenia odkúpené od spoločnosti Union. Bola tu však podmienka, že ťažbou uhlia sa neohrozí bezpečnosť prameňov v Kováčovej. Po viacerých odborných expertízach sa ale nakoniec ťažba v Badíne už neobnovila.³⁸

Ťažobnú činnosť vyvíjali aj Antimónové banícke a hutnícke závody so sídlom v Banskej Bystrici, ktoré mali svoje antimónové bane v Čučme pri Rožňave, Spišskej Bani pri Mníšku nad Hnilcom, v údolí Vajskovej a v Liptani pri Dúbrave.

---

³⁶ Mayer bol židovský živnostník, ktorý prevádzkoval výrobu liehu v Radvani.

³⁷ CHARVÁT, Miroslav: Sódovkáreň v Banskej Bystrici. In: *Permon*, č. 3, 2017, s. 12.

³⁸ HERČKO, Ivan: Uhoľné baníctvo Slovenska v rokoch 1918 – 1945. In: *Dejiny baníctva na Slovensku. 1. diel*. Košice : Banská agentúra, 2003, s. 289.

Strojárskemu priemyslu sa v Banskej Bystrici venovali firmy Ján Páricka a spol. Firma zamestnávala 25 ľudí a venovala sa výrobe železných stavebných konštrukcií, či ústredných kúrení. Firma Horárik a Majerčík, továrň na stroje a zlieváreň vyrábala stavebné stroje, drevopriemyselné stroje, či horské lokomotívy.³⁹

Stredoslovenská banka v Banskej Bystrici (Národná banka úč. spol.)

S výrobnou a obchodnou činnosťou podnikov a firiem v Banskej Bystrici a okolí, samozrejme, súvisel rozvoj finančných inštitúcií v meste. Okrem centrálnych finančných domov sa na území Slovenska nachádzali viaceré komerčné banky. Vzhľadom na veľkú rozdrobenosť bankového sektora bola nevyhnutná jeho koncentrácia. Problém rozdrobenosti a slabosti finančného sektoru bol akútny vzhľadom na skutočnosť, že v roku 1937 pôsobilo na Slovensku a Podkarpatskej Rusi 55 peňažných ústavov, z ktorých len tri disponovali akciovým kapitálom vyšším ako 30 mil. Kč. S koncentráciou bankového sektora sa začalo už v dvadsiatych rokoch 20. storočia. Výsledkom malo byť zlúčenie rozdrobenej finančnej sféry Slovenska do silnejších kapitálových celkov.⁴⁰

Pri koncentracii bánk sa nemuselo čakať na dohodu, ale ministerstvo financií vydalo koncentračný príkaz, ktorému sa banky museli podriaďovať.

S nastoleným trendom sa pokračovalo počas Slovenskej republiky (1939 – 1945) v priebehu rokov 1940 – 1941.⁴¹ V tomto období bolo zlikvidovaných niekoľko inonárodných, židovských a menších slovenských finančných zariadení. Napokon zostalo šesť slovenských bánk: Tatra banka, Slovenská banka, Sedliacka banka (vznikla ako nová banka pod silným vplyvom Zväzu roľníckych vzájomných pokladníc a štátu), Ľudová banka, Stredoslovenská banka (predtým Národná banka v Banskej Bystrici) a Myjavská banka.⁴²

---

³⁹ KVIETOK, *Zemepis Horehronia...*, s. 116.

⁴⁰ RYŇÍK, Jozef: Vplyv Ministerstva financií na koncentráciu bánk na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. In: *Ľudia, peniaze, banky – Zborník z konferencie, Národná banka Slovenska*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2003, s. 366.

⁴¹ RYŇÍK, *Vplyv Ministerstva financií...*, s. 365.

⁴² HORVÁTH, Štefan – VALACH, Ján: *Peňažníctvo na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Bratislava : ALFA – vydavateľstvo technickej a ekonomickej literatúry, 1978, s. 172.

Na Slovensku existovalo pred koncentráciou 32 bánk a cieľom koncentrácie bolo ich zníženie, ktoré sa malo dosiahnuť zlúčením. Do novembra 1940 došlo napr. k zlúčeniu Eskomptnej hospodárskej banky v Bratislave s Tatra bankou, Nitrianskej ľudovej banky so Slovenskou ľudovou bankou v Bratislave, Obchodnej banky v Banskej Bystrici so Stredoslovenskou bankou v Banskej Bystrici, Špišsko-sobotskej katolíckej banky a Ľudovej banky v Námestove s Ľudovou bankou v Ružomberku. V krátkom čase sa očakávala aj fúzia banky Orava v Dolnom Kubíne s Ľudovou bankou v Ružomberku, I. Senickej banky a Hospodárskej úverovej banky v Brezovej s Myjavskou bankou. Koncentrácia bánk. In: *Slovák*, roč. 22, 29. 11. 1940, s. 8.

Po procese koncentrácie bankového sektoru bola jednou zo zachovaných bánk aj Národná banka v Banskej Bystrici. 27. apríla 1939 sa uskutočnilo 36. riadne valné zhromaždenie Národnej banky úč. spol. v Banskej Bystrici. Účastinári, ktorí sa chceli valného zhromaždenia zúčastniť, museli svoje účastiny zložiť najmenej tri dni pred konaním zhromaždenia v pokladnici ústavu, kde potom získali legitimáciu k účasti. Účastiny sa mohli okrem centrály banky v Banskej Bystrici zložiť ešte v jej filiálkach v Brezne, Detve, Dobrej Nive, Kremnici, Krupine, Pliešovciach, Pukanci, Slovenskej Ľupči, Svätom Kríži nad Hronom (Žiar nad Hronom), Martine, Zvolene a expozitúre v Necpaloch.⁴³

Riadne valné zhromaždenie, v poradí 37. sa uskutočnilo v Banskej Bystrici 30. apríla 1940. Program valného zhromaždenia bol nasledovný: Správa predstavenstva; Správa dozorného povereníctva; Preskúmanie záverečných účtov (rozdelenie čistého zisku); Voľba dvoch členov dozorného povereníctva; úprava náhrady výloh členov predstavenstva.

Pri hlasovaní mala každá účastina do 100 účastín jeden hlas. Od 100 – 1000 každých 10 účastín jeden hlas a nad 1000 účastín každých 50 účastín jeden hlas.⁴⁴

Vzhľadom na existenciu centrálnej Slovenskej národnej banky bola potrebná zmena názvu Národnej banky v Banskej Bystrici na Stredoslovenskú banku. Národná banka si zmenu názvu podmienila zrušením fúzie s Ľudovou bankou a uhradením nákladov vzniknutých s premenovaním. Ministerstvo financií vyhovel prvej podmienke a k premenovaniu došlo 6. júna 1940 na valnom zhromaždení.⁴⁵

Po zmene názvu banky sa 17. apríla 1941 konalo 38. riadne valné zhromaždenie už pod názvom Stredoslovenská banka úč. spol. v Banskej Bystrici. V rámci ďalšej činnosti banky sa počas mimoriadneho valného zhromaždenia konaného 2. decembra 1942 rozhodli účastinári banky navýšiť účastinnú istinu na 16 mil. Ks. Navýšenie sa uskutočnilo tak, že starí účastinári dostali k trom účastinám jednu navyše a takisto bolo vydaných 2640 nových účastín pri kurze 250 Ks. Účastinári mali predložiť pri pokladniciach centrály a filiálok svoje účastiny, aby mohli prebrať nové akcie. Termín bol stanovený do 24. decembra 1942.⁴⁶ Základný kapitál banky vzrástol v rokoch 1939 – 1944 z 10,8 mil. Ks na 16 mil. Ks. Bankový koncern naďalej tvorili podniky získané pred rokom 1938, mlyn v Krupine, kúpele Kováčová a spoločnosť Fatra v Banskej Bystrici.

---

⁴³ *Slovák*, roč. 21, 12. 4. 1939, s. 10.

⁴⁴ *Slovák*, roč. 21, 10. 4. 1940, s. 8.

⁴⁵ RYŇÍK, *Vplyv Ministerstva financií...*, s. 368.

⁴⁶ *Slovák*, roč. 23, 5. 12. 1942, s. 10.

V Banskej Bystrici pôsobila v rámci komerčných bánk aj Tatra banka a Slovenská banka a mesto bolo takisto sídlom filiálky Slovenskej národnej banky.

Hospodárske aktivity mesta Banská Bystrica počas existencie Slovenského štátu boli rôznorodé. Rozvíjali sa v oblasti priemyslu, živností a remesiel, pre ktoré bola dôležitá aj činnosť finančných inštitúcií. Dôležitým sektorom priemyselných odvetví bol drevársky a papierenský priemysel. V meste počas druhej svetovej vojny pôsobilo niekoľko drevárskych podnikov zameraných na rôzne oblasti spracovania drevnej hmoty. Podniky pôsobili v rámci domácich, ale aj zahraničných vlastníckych vzťahov, kde pretrvávali predovšetkým väzby s českým kapitálom, ktorý tu svoje pozície získal ešte počas existencie Československej republiky. Osobitné postavenie mali Harmanecké papierne, ktoré pôsobili v tesnej blízkosti mesta a zamestnávali stovky robotníkov a úradníkov z Banskej Bystrice. Závody väčšieho, alebo menšieho výrobného charakteru plnili dôležitú úlohu a poskytovali obyvateľom mesta zamestnanie a sociálne zabezpečenie v sledovanom období.

Černobyl'ská havária: environmentálna komunikácia v socialistickej tlači

PATRÍCIA MOLNÁROVÁ

*Katedra slovenského jazyka a komunikácie, Filozofická fakulta,
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici*

The Chernobyl accident: environmental communication in the socialist press

Abstract: The study deals with the reflection of the Chernobyl nuclear power plant explosion (1986) in the ideologically determined environment of the socialist daily press. The issue is interpreted in relation to environmental communication about a historical event with a direct impact on the environment. The interdisciplinary theoretical background links environmental communication, environmental history, political-ideological and media discourse of the socialist era in the time of emerging glasnost and perestroika. The aim of the research is to present the media portrayal of an environmental event in its historical, political, and ideological context and to outline the primary communication techniques used to convey it. The research interpretations are based on a content and critical analysis of 35 texts published in the Slovak national (*Pravda*) and regional periodicals (*Smer*) within one month after the Chernobyl accident. The research sample includes reports, interviews, articles, commentaries, and statements by the highest officials of the Soviet Union. In the contemporary context, environmental issues are subordinated to the political-ideological media discourse in terms of both the formal positioning in the analysed medium and the content focus of the text. The research results reflect the characteristic manifestations of the language of the socialist period (manipulative communicative techniques, emotionally determined argumentation, information selection, schematization, stereotyping, argument from authority, etc.) applied to the conditions of environmental communication.

Keywords: environmental communication, Chernobyl, language of socialism, party press, propaganda, socialist ideology.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2023.26.01.74-98>

Havária v jadrovej elektrárni V. I. Lenina v Černobyli 26. apríla 1986 patrí k udalostiam, ktoré trvalo zmenili dejiny a ich následky sa reflektujú na globálnej úrovni. Je považovaná za najhoršiu technickú a ekologickú haváriu v doterajších dejinách, po ktorej zahynul mýtus o jadrovej energetike ako základnom zdroji elektrickej energie budúceho ľudstva. H. Welzer ju označuje ako technickú katastrofu, ku ktorej zo štatistického hľadiska o výpočte pravdepodobnosti topenia jadra nemalo dôjsť. Nemý úžas, ktorým naplnila svet, súvisel nielen s jej neočakávanosťou, ale aj s absenciou návodu, ako danú udalosť zvládnuť.¹

---

¹ WELZER, Harald: *Klimatické vojny*. Bratislava : Premedia, 2022, s. 175-176.

Výbuch štvrtého jadrového reaktora typu RBMK o 1:23:40 hod. z dôvodu konštrukčných nedostatkov i zlyhania obsluhy pri prevádzkovom teste uvoľnil veľký obsah rádionuklidov, ktoré prenikli do atmosféry, povrchových i podzemných vôd. Rádioaktívne častice kontaminovali bezprostredné i vzdialené okolie súčasnej Ukrajiny, Bieloruska a vplyvom meteorologických podmienok prenikli aj do ďalších častí Európy.² Havária reaktora uvedeného do prevádzky iba v roku 1983 sa v kontexte historickej pamäti hodnotí rôzne, avšak spoločným menovateľom je (od roku 1989 aj v našich domácich podmienkach) ostrá kritika Sovietskeho bloku a jeho (ne)zvládnutia vtedajšej situácie. F. Neupauer poukázal v štúdiu o prejavoch a dôsledkoch ne/informovanosti, resp. zamlčovania nevyhnutných informácií československej verejnosti o černobyľskej katastrofe na paralely s výrokmi spisovateľa R. L. Stevensona – „Mlčanie môže byť niekedy najkrutejšia lož zo všetkých“. Nedostatočnú informovanosť a úmyselné propagandisticky riadené zavádzanie o pravdivosti publikovaných údajov usúvzťažnil so zločinmi komunistického režimu proti ľudskosti s možným následkom ohrozenia zdravia obyvateľov. Zdôraznil to, čo je zrejme zo štúdií ktoréhokoľvek totalitného režimu – uchovanie jeho ideí bolo silnejšie ako záujem o človeka.³

O takmer štyridsať rokov neskôr je problematika stále aktuálnou v spoločensko-politickom diskurze na úrovni vedeckej, faktografickej, reportážnej i populárno-náučnej literatúry na pomedzí prírodných, humanitných i sociálnych vied.⁴ Štúdiá pristupuje k problematike černobyľskej havárie prostredníctvom historicko-lingvistickej a environmentálnej optiky. Sústreďuje sa na mediálno-komunikačné aspekty reflexie

---

² POVINEC, Pavel: Environmentálny impakt černobyľskej havárie: Európa a svet. In: *Černobyľ 1986. Minulosť, dôsledky, východiská*. Eds. A. Poparová – F. Neupauer – T. Melicherová. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2016, s. 15-16.

³ NEUPAUER, František: Ne/informovanosť o černobyľskej katastrofe. In: *Černobyľ 1986. Minulosť, dôsledky, východiská*. Eds. A. Poparová – F. Neupauer – T. Melicherová. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2016, s. 311-313.

⁴ Zo súčasnej československej produkcie za uplynulé desaťročie vrátane prekladovej literatúry (vzhľadom na kvantitatívne bohatý trh súvisiaci so skúmanou problematikou) možno výberovo upozorniť napríklad na: POPAROVÁ, Alžbeta – NEUPAUER, František – MELICHEROVÁ, Terézia et al.: *Černobyľ 1986. Minulosť, dôsledky, východiská*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2016. 403 s.; HIGGINBOTHAM, Adam: *Polnoc v Černobyli*. Bratislava : Ikar, 2020. 495 s.; ALEXIJEVIČOVÁ, Svetlana: *Černobyľská modlitba : kronika budúcnosti*. Žilina : Absynt, 2017. 310 s.; PLOKHY, Serhii: *Černobyľ – historie jaderné katastrofy*. Brno : Jota, 2019. 399 s.; BROWNÁ, Kate: *Černobyľ: příručka přežití. Co přišlo po Černobyli*. Žilina : Absynt, 2020. 440 s. a iné. Diskurz k problematike je veľmi široký a za zmienku stoja aj oficiálne správy publikované s cieľom sprostredkovať informácie. Prvá na našom území bola vydaná už rok po havárii, hoci vzhľadom na štáto-právne a politické usporiadanie Československa nemožno predpokladať, že odzrkadľuje reálne a úplne fakty, pozri *Zpráva o radiační situaci na území ČSSR po havárii jaderné elektrárny Černobyľ*. Praha : Institut hygieny a epidemiologie, 1987. 168 s.

environmentálnej, a zároveň kľúčovej politickej udalosti v straníckom ideologicky determinovanom periodiku. Havária jadrovej elektrárne a jej spoločenský i environmentálny dosah definitívne zničili predstavu o Sovietskom zväze ako svetovej vedecko-technickej supervelmoci. Ambície na rozvoj a využitie tzv. mierového atómu s cieľom nakloniť ručičky váh v studenej vojne sa navždy stratili. Ako poznamenáva P. Jašek, nehoda, bez ohľadu na vinníka, prispela k erózii sovietskeho bloku a akcelerovala reformné smerovanie Gorbačovovej gласnosti a perestrojky, hoci prezentácia tejto udalosti sa neniesla celkom v ich duchu. Utajovanie informácií a manipulovanie s dôkazmi boli príliš zakorenené v byrokratickom a ideologickom aparáte režimu a svet sa prvé správy dozvedel zo západných médií (škandinávskych, západoeurópskych, amerických).⁵ Vzniknutú krízu však nebolo možné utajiť a s odstupom niekoľkých dní (v propagandisticky modifikovanej verzii) boli informácie zverejnené aj v socialistických médiách, hoci stupeň ich hodnovernosti nezodpovedal dnes známej realite. Ako skonštatoval A. Higginbotham pri rozboře socio-politických dôsledkov černobyľskej tragédie, „pri postupnom odhaľovaní pokusov o utajovanie pravdy museli aj najvernejší občania Sovietskeho zväzu čeliť faktu, že ich vodcovia sú skazení a celý komunistický sen je jeden veľký podvod“.⁶

Cieľom štúdie je analyticko-interpretácie a argumentácie objasniť a prezentovať dobový mediálny obraz environmentálnej udalosti. Súvisiacim zámerom je identifikovať a charakterizovať komunikačné techniky využité na jeho sprostredkovanie v stranícky kontrolovanom médiu. V Československu sa následky černobyľskej havárie prejavili nielen fyzicky v podobe rádioaktívneho spadú prechádzajúceho jeho územím, ale aj v ideologickom priestore – najmä v informačnej politike normalizačného režimu. Možno si položiť základnú otázku – *ako bola táto politická, ekonomická, environmentálna, a zároveň spoločenská aj ideologická udalosť komunikovaná vo verejnom priestore?* Z lingvistického hľadiska ide o problematiku nachádzajúcu sa na pomedzí spoločensko-politického diskurzu, krízovej komunikácie, príp. environmentálnej žurnalistiky, ktorá vstupuje do výskumu jazyka obdobia komunistického režimu. Okrem úzkej špecializácie na uvedené oblasti, môžeme získané poznatky aplikovať a interpretovať aj v rovine socialistickej komunikačnej kultúry v oficiálnom verejnom prostredí. Na druhej strane, z hľadiska historického i historiografického, nemožno opomenúť prínos témy do národných dejín s dôrazom na environmentálnu históriu.

⁵ JÁŠEK, Peter: Havária v Černobyle a jej dôsledky na Slovensku pohľadom štátnej bezpečnosti. In: *Černobyl' 1986. Minulosť, dôsledky, východiská*. Eds. A. Poparová – F. Neupauer – T. Melicherová. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2016, s. 291-293.

⁶ HIGGINBOTHAM, *Polnoc v Černobylí*, s. 300.

1. Environmentálna komunikácia ako súčasť environmentálnej histórie

Environmentálne dejiny predstavujú samostatnú a etablovanú vednú disciplínu s dlhoročnou tradíciou. Hoci vznikli v 60. rokoch 20. storočia v USA, rozvíjajú sa aj v domácich podmienkach.⁷ Nie je naším cieľom opakovane sumarizovať všeobecné vývinové trendy vedného odboru, ale priblížiť špecifický náhľad na environmentálne dejiny optikou jazykovo-komunikačného spracovania a interpretácie jazykovo-mediálneho obrazu vybranej udalosti v dobovom kontexte. Environmentálna história je transdisciplinárny odbor prepájajúci prírodné (geografické, ekologické, environmentálne) a humanitné, ale rovnako aj spoločenské, technické či lekárske vedy. Zameriava sa na výskum vzťahov a vzájomných interakcií človeka – jednotlivca, resp. spoločnosti – s prírodou v historickom časopriestore. Už D. Worster, jeden z nestorov environmentálnych dejín, upozorňoval na podstatu reflexie vzťahových prienikov človeka a society s prírodou v pojmosloví, ideológii či etike, čo je predmetom užšie nazeraných politicko-sociálnych environmentálnych dejín.⁸ P. Chrastina a P. Hronček tvrdia, že začlenenie človeka do prírody v kontexte dejinného vývoja je prirodzeným dôsledkom transformácie historického myslenia dobovej spoločnosti, jej potrieb a priorít. Stotožňujeme sa s ich tvrdením, že „daný aspekt možno prijať ako nový impulz, osnovu „iného“ nazerania na komplikovaný a zároveň špecifický fenomén historických javov, procesov a ich súvislostí“.⁹ Súčasťou výskumu environmentálnych dejín je tiež axiologický rozmer, teda analýza postojov, názorov a hodnôt vplývajúcich na vzťah človeka k prírode a životnému prostrediu alebo z neho vyplývajúcich.

Nové pohľady na environmentálne témy a ich vedecko-výskumné spracovanie nie sú nutne položené iba na prirodzenom spojení s geografiou a technickými odvetvami. Naznačením antropocentrických interpretačných súvislostí sa ekologizmus, resp. environmentalizmus vyhranujú

---

⁷ Na Slovensku sa problematike environmentálnych dejín venujú primárne P. Hronček a P. Chrastina, v uplynulých rokoch aj P. Maliniak či R. Holec. Z bohatého súboru dostupných materiálov vyberáme niekoľko reprezentatívnych prehľadových prác ponúkajúcich komplexný náhľad na vznik, vývin a trendy súvisiace s vedným odborom: JELEČEK, Leoš: Environmentální dějiny: jejich vznik, konceptualizace a institucionalizace (USA, Evropa a svět). In: *Annales historici Presoviensis*. Prešov : Universum, 2010, s. 247-274.; HOLEC, Roman: Teoretické úvahy o dejinách životného prostredia a ekologickom vedomí v stredoeurópskom kontexte. In: *Quaestiones rerum naturalium*. Ed. P. Hronček. Banská Bystrica : Fakulta prírodných vied UMB, 2015, s. 9-32.; HRONČEK, Pavel: Problematika environmentálnych dejín na Slovensku. In: *Forum historiae*, 2017, roč. 11, č. 1, s. 8-18; CHRASTINA, Peter – HRONČEK, Pavel: Poznámky ku konceptualizácii v environmentálnych dejinách na Slovensku. In: *Studia Historica Nitriensia*, 2018, roč. 22, č. 2, s. 408-433.

⁸ Podľa: JELEČEK, Environmentální dějiny..., s. 256.

⁹ CHRASTINA – HRONČEK, Poznámky ku konceptualizácii..., s. 413.

ako samostatné politické, a súčasne ideologické smery.¹⁰ Medializáciu černobyľskej havárie v socialistickej tlači vo vzťahu k environmentálnym dejinám je nutné vnímať interdisciplinárne. Ide o historickú tému, ktorá však z pozície globálnej environmentálnej katastrofy prekračuje svoju dobu a reflektujúc ľudský prístup k zničujúcej udalosti, je relevantné vnímať ju ako súčasť environmentálnych dejín. Z lingvistického hľadiska je predmetom výskumu environmentálnej komunikácie a jazyka obdobia komunistického režimu. Je preto nutné zohľadniť klúčové teoretické a terminologické aspekty nachádzajúce sa v pozadí analyticko-interpretáčného prístupu k pramennému materiálu.

Environmentálna komunikácia sa, podobne ako environmentálna história, začala profilovať v druhej polovici 20. storočia, sústrediac sa na vhodné spôsoby ako komunikovať o environmentálnych témach a problémoch. Jej zámerom bolo formovať proekologické vedomie ľudí a sprostredkovať názory a postoje s dosahom na rozhodovanie, konanie a iné behaviorálne reakcie jednotlivca či spoločnosti s cieľom odstraňovať prírodné škody.¹¹ Je zrejmé, že východiská a motivácie vzniku oboch vedných disciplín sú postavené na rovnakých pilieroch opierajúc sa o snahu prehlbovať povedomie o životnom prostredí a hľadať vhodné spôsoby jeho ochrany. Environmentálnu komunikáciu chápeme ako „rôzne formy medzilidskej, skupinovej, verejnej, organizačnej a masovej komunikácie, ktoré tvoria spoločenskú diskusiu o environmentálnych otázkach a problémoch týkajúcich sa vzťahu človeka k prírode“.¹² Jej určujúcim faktorom je tematická ohraničenosť, čoho sa pridŕžujeme v analýze černobyľského diskurzu. Súčasťou environmentálnej komunikácie sú komunikačné prístupy, princípy, stratégie a techniky vhodné pri manažovaní a ochrane životného prostredia, ale rovnako aj pri reflexii environmentálnych tém v mediálnom prostredí.¹³ Keďže ide o vyvíjajúcu sa oblasť výskumu, nemožno opomenúť transformáciu odboru v uplynulom

---

¹⁰ Politické/politologické aspekty, charakteristiku a klasifikáciu environmentálnej ideológie v spoločnosti rozpracovali viaceré štúdie. Zdôrazňuje sa v nich vývoj ideológie ekologizmu/environmentalizmu, ich obsah aj vzťah k tzv. tradičným spoločensko-politickým ideológiám, ktorých môžu byť derivátom, napr. eko-socializmus, eko-feminizmus a pod. K tomu pozri: HEYWOOD, Andrew: *Politické ideologie*. Plzeň : Aleš Čeněk, 2008, s. 271-295; NOVIKAU, Alexander: *The Evolution of the Concept of Environmental Discourse: Is Environmental Ideologies a Useful Concept?* [Western Political Science Association 2016 Annual Meeting Paper, 25. marec 2016]. [cit. 2022-09-25]. Dostupné na internete: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2754835.

¹¹ WENDLAND, Zbigniew: Ekologia lingwistyczna, czyli o możliwościach kształtowania ekologicznej świadomości za pośrednictwem zmian w sferze języka. In: *Sylvan*, 2000, č. 10, s. 107-119.

¹² JURIN, Richard R. – ROUSH, Donny – DANTER, Jeff: *Environmental Communication. Skills and Principles for Natural Resource Managers, Scientists, and Engineers*. Springer, 2010, s. 14.

¹³ FLOR, Alexander G.: *Environmental Communication: Principles, Approaches and Strategies of Communication Applied to Environmental Management*. Philippines : UP Open University, 2004.

období na Slovensku. V druhej polovici 20. storočia zaužívaný pojem *ekolinguvistika* zdôrazňoval funkciu a postavenie jazyka vo vzťahu k vonkajším podmienkam – jeho vývin, jazykové kontakty, konflikty, plánovanie, osvojovanie si jazyka a jeho smrť.¹⁴ Prízvukovali sa tiež paralely medzi jazykovými javmi a životným prostredím, na ktoré poukázal D. Bolinger.¹⁵ Dnes sa v centre záujmu nachádza spôsob komunikácie vo vzťahu k percepcii okolitého sveta (pragmatické nazeranie na východiskový text), ktorý determinuje individuálne i skupinové porozumenie sveta a spoločnosti. To umožňuje formovať vzťah k prírode/s prírodou a lepšie porozumieť interakciám v nej samej, usmerniť správanie človeka voči životnému prostrediu.¹⁶

Aplikáciou teoretických východísk na mediálne texty reflektujúce černobyľskú tragédiu, jej politické implikácie a príslušnosť k mediálnemu, spoločensko-politickému diskurzu, je možné zdôrazniť zaradenie k dobovej krízovej komunikácii. Kríza je náhla a náročná situáciu spôsobujúca neistotu a zmätok, ktorá si vyžaduje urýchlené riešenie a správne komunikačné zvládnutie. Vzťahuje sa v zásade na živý organizmus alebo sociálny systém s uvedeným cieľom a funkciou, čiže spoločnosť.¹⁷ Existuje v reálnej i mediálnej rovine, ako to dokladá výskum mediálnych komunikátov.¹⁸ Podľa A. Genčiovej vzniká v čase krízy „stav, v ktorom sa enormne zvyšuje potreba informovanosti a paralelne stúpa i význam a spoločenské postavenie médií, ktoré sú primárnym sprostredkovateľom informácií [...]“.¹⁹ To úzko súvisí so subjektívnym charakterom

---

¹⁴ Na Slovensku pracoval s touto interpretáciou ekolinguistiky S. Ondrejovič, vychádzajúc pritom z prvotného definovania pojmu podľa E. Haugena. Pozri: ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyková ekológia a ekológia lingvistiky. In: *Jazykovedný časopis*, 1996, roč. 47, č. 1, s. 3-24. Definíciu pojmu porov. HAUGEN, Einar: The Ecology of Language. In: *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen*. Ed. A. S. Dill. Stanford : Stanford University Press, 1972, s. 325-339. Na ekolinguvistický systém ako vzájomné spolužitie jazykov, tzv. ekologický princíp harmónie, poukázal aj V. Patráš, odkazujúc na príklad interkultúrnych vplyvov na jazyk. Pozri: PATRÁŠ, Vladimír: Jazyky tzv. malých národov v súčasnom európskom kontexte (na príklade slovenčiny). In: *Acta linguistica No 2. Ekonomika a cudzie jazyky. Cudzie jazyky a odborná jazyková výučba v krajinách strednej a východnej Európy*. Eds. R. Muhr – K. Miková. Banská Bystrica : Ekonomická fakulta Univerzity Mateja Bela, 1998, s. 327-333.

¹⁵ BOLINGER, Dwight: *Jazyk jako nabitá zbraň : užívání a zneužívání jazyka v naší době*. Praha : Petr Zima, 2008. 251 s.

¹⁶ MILSTEIN, Tema: Environmental Communication Theories. In: *Encyclopaedia of Communication Theories 1*. Eds. W. Littlejohn – K. A. Foss. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC : Sage, 2009, s. 344-349.

¹⁷ Viac k charakteristike krízy: MKA, Vladimír T.: *Krízológia – úvod do všeobecnej teórie krízy*. [cit. 2022-09-25]. Dostupné na internete: <http://www.akademickyrepozitar.sk/sk/repozitar/krizologia-vseobecna-teoria-krizy.pdf>.

¹⁸ TOMANDL, Jan et al.: *Krízová komunikace. Principy – zkušenosti – postupy*. Brno : Masarykova univerzita, 2020, s. 18-19.

¹⁹ GENČIOVÁ, Annamária: *Krízová komunikačná sféra a sociopragmatické determinanty mediálne stváraného komunikátu*, Banská Bystrica : Belianum, 2020, s. 15.

a axiologickou dimenziou spoločensko-politickej krízy, v ktorej mediálnom stvárnení môže dochádzať k modifikácii alebo premene vývinovo overených a dlhodobo platných socio-kultúrnych vzorcov, účastníkov komunikácie alebo komunikačných funkcií.²⁰ V súvislosti s aktualizáciou na podmienky dobového diskurzu a odkomunikovanie environmentálnej udalosti v ideologicky determinovanom prostredí vstupuje do hry cenzúra, výrazový formalizmus, stereotypizácia, čierno-biele videnie bipolárneho sveta, propaganda, budovanie obrazu nepriateľa aj istý stupeň vlastnej glorifikácie domáceho politického režimu a jeho predstaviteľov. Práve tieto faktory predstavujú v historických podmienkach Patrášom zdôrazňované stabilné sociokultúrne vzorce, ktoré mohli i nemuseli prejsť určitou transformáciou v krízových mediálnych podmienkach.

Otázka životného prostredia mala v období komunistického režimu špecifické postavenie. Ekologická situácia v krajine bola považovaná za krízovú nielen kvôli nedostatočnej právnej ochrane životného prostredia, ale najmä v dôsledku neefektívneho rozvoja ťažkého priemyslu vyznačujúceho sa plytvaním, nevhodným skladovaním/odstraňovaním materiálu a vytváraním environmentálnych záťaží. Ochrana prírody nebola prioritou socialistickej ekonomiky. Riešenie, ako aj základné informovanie o ekologických problémoch sa odsúvalo, utajovalo a cenzurovalo. Černobyľská havária bola nesporne najhoršou, nie však jedinou udalosťou s negatívnym dosahom na životné prostredie v socialistickom bloku. Krajinu v tomto období charakterizovalo znečistenie ovzdušia, vody aj pôdy a jej ekologická stabilita bola značne narušená.²¹ Dnes je zrejmé, že socialistický model ekonomiky vo východnej Európe a bývalom Sovietskom zväze bol nielen ekonomickým fiaskom, ale aj závažnou ekologickou katastrofou až *ekocídou*. Jej vplyvy na ľudský organizmus sa prejavovali respiračnými ochoreniami, črevnými poruchami alebo zvýšeným podielom olova v krvnom obeh, čo viedlo k celkovému zníženiu veku dožitia v porovnaní s inými krajinami.²²

2. Výskumná vzorka a metodika environmentálnej komunikácie

Výskumnú vzorku tvorí 35 textov excerptovaných z celoštátneho slovenského denníka *Pravda* (29 textov) a regionálneho denníka *Smer*

²⁰ PATRÁŠ, Vladimír: Názvy živlov a ich pragmaticko-komunikačné roly pri medializovaní ozbrojeného konfliktu. In: *Żywioły w poznaniu : metodologie badań z perspektywy językoznawczej i literaturoznawczej*. Ed. E. Pawlikowska-Asendrych. Czenstochowa : 2017, s. 156.

²¹ KAZDA, Radovan – POTOČÁR, Radovan: Životné prostredie v centrálne plánovanej ekonomike. In: *Socializmus: realita namiesto mýtov*. Eds. P. Gonda – P. Zajac. Bratislava : Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika, 2020, s. 250-262.

²² REGAN, Shawn: *Socialism Is Bad for the Environment*. [cit. 2022-09-25]. Dostupné na internete: <https://www.perc.org/2019/05/17/socialism-is-bad-for-the-environment/>.

(6 textov²³), ktorý vychádzal v Banskej Bystrici a bol orgánom Stredoslovenského krajského výboru KSS. Obsahom výskumnej vzorky boli texty publikované v časovom rozsahu od 26. apríla do 26. mája 1986.²⁴ Kvantitatívne relatívne malá vzorka mediálnych komunikátov korešponduje s úzko formulovaným cieľom predloženej štúdie, ktorej zámerom nie je komplexná analýza černobyľského diskurzu. Namiesto toho sme sa sústredili na okamžitú reakciu hlavného slovenského celoštátneho periodika na medzinárodnú environmentálnu udalosť počas jedného mesiaca od momentu prvej publikovanej správy. Prvá zmienka o havárii sa v denníku *Pravda* objavila 4. mája 1986, čiže o osem dní neskôr. Podobná situácia bola v regionálnom banskobystrickom periodiku, kde sa prvá správa publikovala 7. mája 1986. Pre porovnanie je nutné konštatovať, že v *Rudom práve* sa prvá informácia o černobyľskej havárii objavila v utorok 29. apríla 1986, a to v podobe stručnej zmienky medzi správami zo zahraničia na strane sedem. Citujeme kompletne znenie správy:

Havárie reaktoru. Moskva (ČTK) – Rada ministrů SSSR v pondělí oznámila, že na Černobyľské jaderné elektrárně (Ukrajina) došlo k havárii, při níž byl poškozen jeden z reaktorů. Jak uvádí zpráva TASS, jsou podnikány kroky k odstranění následků a postiženým je poskytována pomoc. Byla vytvořena vládní komise.

*Ve světě došlo k podobným haváriím nejednou. Jak uvádí TASS, havárie v Černobyľské jaderné elektrárně je první havárie tohoto druhu v Sovětském svazu.*²⁵

Ich spoločným prvkom bola lokalizácia mimo titulnej strany, čo naznačuje, že udalosti sa pravdepodobne nepripisovala vysoká dôležitosť, aktuálnosť ani relevancia. To platí o všetkých textoch publikovaných k téme černobyľskej havárie. Ich lokalizácia v periodiku bola zvyčajne na 4. – 7. strane

---

²³ Voľba regionálneho periodika *Smer* je podmienená autorkiným pôsobením na strednom Slovensku v banskobystrickom regióne, kde denník v období socializmu vychádzal. Vzhľadom na kvantitatívnu disproporčnosť analyzovaných komunikátov vnímame jeho zaradenie do výskumnej vzorky ako prvotnú sondu. Perspektívne možno v ďalších etapách výskumu zaradiť do vzorky väčší počet lokálnych či špecializovaných dobových periodik s cieľom porovnať kvantitatívne zastúpenie textov a ich reflexiu tematickej udalosti.

²⁴ Na porovnanie v *Rudom práve* vyšlo v rovnakom časovom rozmedzí spolu 34 textov k černobyľským udalostiam.

²⁵ Havárie reaktoru. In: *Rudé právo*, 29. apríl 1986. Posledná veta publikovanej správy je otvorenou lžou. V období rokov 1947 – 1967 pravidelne dochádzalo k rádioaktívnemu znečisteniu v oblasti Chelyabinsk v jadrovom zariadení Maják, v roku 1957 v lokalite Kyshtym, v roku 1975 v Leningradskej jadrovej elektrárni. Porov.: RABL, Thomas: The Nuclear Disaster of Kyshtym 1957 and the Politics of the Cold War. In: *Arcadia*, 2012, č. 20. [cit. 2022-04-03]. Dostupné na internete: The Nuclear Disaster of Kyshtym 1957 and the Politics of the Cold War | Environment & Society Portal (environmentandsociety.org); POTASCH, Peter: Černobyľská katastrofa a jej dopady na niektoré aspekty medzinárodného environmentálneho práva. In: *„Právne vedomie verejnosti v demokratickom štáte“*. Ed. L. Dudor. Bratislava : Akadémia policajného zboru v Bratislave, 2011, s. 170.

a zvyčajne išlo o texty kratšieho rozsahu nepútajúce zvýšenú pozornosť umiestnením ani titulkom. Oba prvé texty spájalo obsahové zameranie sústred'ujúce sa najmä na protisovietske reakcie súvisiace s haváriou v západnej tlači a na zvýšenú akceleráciu protizápadnej propagandy v socialistickej tlači. Podobne na tom boli aj texty publikované v *Rudom práve*, ktoré sa vyznačovali informáciami o tom, že nie je potrebné prijímať zvláštne opatrenia, únik rádioaktivity sa znižuje, namerané hodnoty stále klesajú a rozširujúce sa informácie o nebezpečenstve a dôsledkoch výbuchu sú iba tzv. nepriateľskou propagandou. Primárna informačná funkcia mediálneho textu je preto, z pohľadu súčasného bádateľa, čiastočne zatlačená do úzadia. Vo výskumnej vzorke sú zastúpené rôzne typy redakčných aj autorských textov – správy, články, komentáre, reportáže, rozhovory, politické príhovory. Žánrovo pestrá databanka umožňuje analyzovať a porovnať charakteristické jazykovo-komunikačné prejavy, z nich vyplývajúce funkcie a determinanty.

Previazanosť jazyka s politickými cieľmi je založená na zámernom výbere výrazových prostriedkov a ich účelnej kombinácii s eventuálnym persuazívnym vplyvom na recipienta. Na základe toho vznikajúce argumentačné stratégie vytvárajú nielen komunikačné modely, ale aj behaviorálne vzorce s potenciálom k manipulácii. Zvolená metodika sa preto opiera o kritickú a obsahovú analýzu oficiálneho diskurzu zameranú na podoby a konštrukcie významov zachytených prostredníctvom jazyka v špecifickom kontexte. Ako uvádza N. Fairclough, analýza politicko-mediálneho diskurzu by nebola kompletná iba s využitím lingvistického materiálu.²⁶ Platí, že „diskurz je konštituovaný ako súhrn vzájomne intertextovo prepojených komunikátov patriacich k istému semiotickému typu, ktoré majú spoločný tematický základ“.²⁷ Určujúcim interpretačným faktorom sú socio-politické, ekonomické, historické a ideologické podmienky, ktoré determinujú selekciu i spôsob prezentácie informácií v mediálnom prostredí socialistickej tlače. Diskurz v charakteristickom kontexte je vnímaný ako relatívne stabilná aplikácia jazyka a spôsob štruktúracie spoločenského života society. Reflektuje mocenské aj sociálne zázemie, prejavy dominancie aj zneužitia mocenských pozícií. Ako poznamenáva J. Svobodová, kritické nazeranie na zvolený súbor textov demonštruje, ako jazyk reflektuje spoločenské predsudky a aký podiel na tom majú mocenské mechanizmy.²⁸

²⁶ FAIRCLOUGH, Norman: Political discourse in the media: An analytical framework. In: *Approaches to Media Discourse*. Eds. A. Bell – P. Garrett. Oxford : Blackwell Publishing, 1998, s. 142-162.

²⁷ SVOBODOVÁ, Jindřiška et al.: *The Power of Speech: A Critical Reading of Media and Political Texts*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2020, s. 12.

²⁸ SVOBODOVÁ et al., *The Power of Speech...*, s. 14.

V rámci členenia štúdie vychádzame z troch základných etáp kritického nazerania na diskurz – opis výskumnej vzorky, interpretácia textov v kontexte, explanácia konkrétnych významov s dosahom na spoločenské dianie. To znamená, že k diskurzu pristupujeme z hľadiska pragmatiky v rámci výskumu vytvárania komunikačného efektu, ale rovnako aj z hľadiska sociolingvistiky v rámci výskumu prepojenia spoločenského diania a jeho jazykovej reflexie. V rovnakej miere prihliadame na historické i súčasné hodnotenia environmentálnej udalosti, a rovnako aj na základné charakteristiky jazyka obdobia socializmu – mechanizáciu, schematizáciu, statickosť, stereotypizáciu, dogmatickosť, polarizáciu, významové vyprázdňovanie.²⁹ Okrem toho upriamujú P. Malčík a D. Šlosar pozornosť takisto na ritualizáciu, zámernú sémantickú nejasnosť, militarizáciu a manichejské videnie sveta v kontexte charakteristiky jazyka obdobia socializmu.³⁰

3. Výsledky výskumu

3.1. Medializácia obrazu sovietskeho človeka vo vzťahu k jadrovej katastrofe

Koncept sovietskeho (socialistického) človeka sa v československých podmienkach výraznejšie formoval a zdôrazňoval od polovice 20. storočia, hoci, ako upozorňuje D. Nečasová³¹, nejde o unikátny prípad. Nový socialistický človek predstavoval iba jednu z podôb nového človeka a bolo možné ho nájsť v rôznych geografických, časových aj kultúrnych variáciách. Zvyčajne išlo o koncepciu stelesňujúcu ideologický symbol či politické ideály. Nový človek akéhokoľvek typu sa nerodil, bol vytváraný a existoval primárne v diskurzívnej rovine. Môžeme ho identifikovať a poznávať v jazyku, keďže podľa N. Fairclougha „jazyk je súčasťou spoločnosti, jazykové javy sú spoločenskými fenoménmi zvláštného druhu a spoločenské javy sú (čiastočne) jazykovými javmi“.³²

Mediálny a jazykový obraz sovietskeho človeka (jednotlivca i kolektívu) sa v ideologických podmienkach socialistickej tlače odzrkadlil výhradne v pozitívnych konotáciách. Spájal sa s okamžitou reakciou a záchrannými prácami po výbuchu reaktora v černobyľskej jadrovej elektrárni. Hodnotiaca správa Slovenskej nukleárnej spoločnosti detailne približuje parametre reaktora, priebeh testu, ktorý haváriu spustil, jej

---

²⁹ Viac k charakteristike a vlastnostiam jazyka obdobia socializmu na Slovensku pozri: MOLNÁROVÁ, Patrícia: *Jazyk obdobia socializmu v sociokomunikačných a pragmatikomunikačných súvislostiach*. Banská Bystrica : Belianum, 2023. 358 s.; SVOBODOVÁ et al., *The Power of Speech...*, s. 25-64.

³⁰ MALČÍK, Petr – ŠLOSAR, Dušan: Totalitní jazyk v československé publicistice na konci roku 1989. In: *Časopis Matice moravské*, 2014, 133, s. 140.

³¹ NEČASOVÁ, Denisa: *Nový socialistický člověk*. Brno : Host, 2018, s. 11-24.

³² FAIRCLOUGH, Norman: *Language and Power*. Edinburgh : Longman, 2001, s. 19.

následky a prístup k riešeniu vzniknutej situácie.³³ Komisia zriadená okamžite po výbuchu rozhodla o urýchlenej stabilizácii havarovaného bloku, čo znamenalo uhasiť požiar s cieľom zastaviť únik produktov štiepenia jadra prebiehajúceho v reaktore. Dňa 27. apríla sa schválila evakuácia obyvateľstva z oblasti do 30 km od elektrárne a kráter po výbuchu štvrtého bloku bol postupne zasypávaný tonami piesku a olova. Ekonomické, ale najmä ľudské náklady na likvidáciu havárie boli enormné – kvantitatívne hodnoty spojené s dekontamináciou prostredia, demoláciou poškodených budov, výstavbou bariér na zabránenie kontaminácie vody a sarkofágu reaktora dosahovali počet okolo 600 000 ľudí.³⁴

Základné, v médiách propagované sovietske vlastnosti a charakterové črty vo vzťahu k riešeniu krízovej udalosti boli statočnosť, súdržnosť, odvaha, obetavosť, hrdinstvo, uvedomelosť, húževnatosť, presnosť, majstrovstvo a odhodlanie. Pozitívny charakter a hodnotenie sa vyskytovali najmä v prvých publikovaných textoch a smerovali buď na ľud, resp. kolektív pracovníkov podieľajúci sa na odstraňovaní okamžitých následkov výbuchu reaktora,

„Bolo konštatované, že práce na likvidácii havárie a odstraňovaní jej následkov pokračujú organizovane a s využitím nevyhnutných prostriedkov.“³⁵

„Sovietska vláda s vysokou zodpovednosťou pristupuje k ochrane zdravia sovietskeho ľudu a aj teraz robí všetko pre likvidáciu havárie a jej následkov.“³⁶

„Sovietski ľudia prejavujú za zložitej situácie veľkú uvedomelosť, húževnatosť a statočnosť. Presne a obetavo pracuje obsluha elektrárne, vedci, inžiniersko-technickí i zdravotnícki pracovníci, pracovníci dopravy i vojaci – všetci, čo sa podieľajú na uskutočňovaných opatreniach.“³⁷

alebo adresne ku konkrétnym pracovníkom elektrárne alebo členom záchranných zložiek

„Čižmy požiarnikov sa borili do živice roztavenej vysokou teplotou v dyme a žiari sa ťažko dýchalo, avšak odvážni ľudia smelo bojovali. Príkladom obetavosti a vzorom plnenia povinnosti bol komunista major Leonid Tel'atnikov, ktorý presne organizoval likvidáciu požiaru.“

---

³³ SLUGENĚ, Vladimír: 30 rokov od havárie v Černobyle. Čo sa odvtedy zmenilo? In: *SNUS, Bulletin*, 2016, 2. 16 s.

³⁴ Ich osobné príbehy a daň, ktorú si použitie „ľudských robotov“ vyžiadalo, opisuje reportážna kniha *Černobyl'ská modlitba : kronika budúcnosti* autorky Svetlany Alexijevičovej.

³⁵ Ohováračské výmysly na Západe. In: *Pravda*, 26. máj 1986, roč. 67, č. 103, s. 5.

³⁶ *Pravda* o havárii a jej následkoch (Z tlačovej konferencie o situácii v Černobyle). In: *Pravda*, 7. máj 1986, roč. 67, č. 106, s. 7.

³⁷ Politické byro ÚV KSSZ o dodatočných opatreniach. In: *Pravda*, 9. máj 1986, roč. 67, č. 108, s. 7.

Neskôr odborníci konštatovali, že hrdinstvo požiarnikov značne obmedzilo rozsah havárie.“³⁸

Okrem akcentovania pracovného nasadenia v spojení s dodržiavaním hospodárskych plánov napriek nepredvídanej katastrofe,³⁹ sa pozornosť verejnosti sústreďovala na osobné príbehy obyčajného obyvateľstva zo zasiahnutých oblastí. Vyznačovali sa prvkami emocionálnosti a konkrétnosti s dôrazom na ľudskosť, solidaritu a srdečnosť ako „typické“ vlastnosti sovietskeho ľudu. Na ilustráciu vyberáme jeden z tzv. osobných príbehov ukazujúcich starostlivosť o evakuovaných a všestranne poskytnutú pomoc s cieľom integrovať ich späť do každodenného života.

„Miesta je dost pre všetkých a spokojné sú tu i naše deti,“ usmieva sa na svojho trojročného syna Pavla učiteľka Svetlana Bološenkova. Päťčlennú rodinu Bološenkovcov previezli do Kopylova z dediny Opačiči vzdialenej 20 kilometrov od elektrárne. „Manžel pracuje ako zooteknik v sovchoze, v prvých dňoch nám štát pomohol peňažným príspevkom a dokonca už nám na novú adresu chodí pošta. Dcéra Lena tu dnes s novými kamarátkami oslavuje desiate narodeniny.“⁴⁰

Hrdinstvo, obetavosť, koordinovanosť práce, ľudskosť, humánnosť i mravné hodnoty opakovane zdôrazňované v mediálnom priestore vyzdvihol tiež M. Gorbačov v oficiálnom prejave k černobyľskej jadrovej tragédii. Odznel 14. mája 1986 v sovietskej televízii *Vremia*⁴¹ (18 dní po samotnej udalosti) a nasledujúci deň bol jeho prepis publikovaný na titulnej strane slovenskej *Pravdy*.

„Ľudia pracovali a naďalej pracujú doslova hrdinsky a obetavo. Myslím, že ešte budeme mať možnosť uviesť mená týchto odvážnych ľudí a ich hrdinský čin patrične oceniť. Plným právom môžem povedať, že akokoľvek bolo to, čo sa stalo, vážne, škoda bola len obmedzená, predovšetkým vďaka odvahe a majstrovstvu našich ľudí, vďaka tomu, že bezvýhradne plnili svoje povinnosti, vďaka koordinovaným akciám všetkých, čo sa podieľajú na odstraňovaní následkov havárie.“⁴²

---

³⁸ Ľudská statočnosť a súdržnosť (Reportáž sovietskej Pravdy z Černobyľskej jadrovej elektrárne). In: *Pravda*, 7. máj 1986, roč. 67, č. 106, s. 7.

³⁹ Bez ohľadu na kvalitu potravín a následky spojené s exportom a konzumáciou produktov získaných v kontaminovanom prostredí.

⁴⁰ Černobyľ – synonymum ľudskej solidarity. Mimo domova, a predsa doma. In: *Pravda*, 12. máj 1986, roč. 67, č. 109, s. 4.

⁴¹ Krátka reportáž s dôrazom na kľúčové aspekty Gorbačovovho prejavu bola odvysielaná americkou televíznou stanicou ABC News a je zverejnená online. Pozri: *Chernobyl Nuclear Disaster: Gorbachev Speaks, May 14, 1986*. Dostupné online: <https://www.youtube.com/watch?v=0k3wnXBE5S0> [cit. dňa 5. 10. 2022].

⁴² Prejav súdruha Gorbačova v sovietskej televízii: Skúška politickej morálky. In: *Pravda*, 15. máj 1986, roč. 67, č. 112, s. 1.

Vykreslenie pozitív sovietskych orgánov i jednotlivcov dopĺňala snaha masových komunikačných prostriedkov upokojiť verejnosť. Jej cieľom bolo informovať o rýchlej a aktívnej činnosti zameranej na likvidáciu následkov havárie. Schematickosť a istá rigidnosť pri zverejňovaní poznatkov sa prejavila v opakujúcich sa frázach, ktoré navonok vypovedajú o usilovnej snahe všetkých zainteresovaných strán, no pri bližšom pohľade a ich analýze po excerpácii zo širšieho časového obdobia sa ukazujú skôr tendencie k efektnosti než efektívnosti. Opakovane sme zaznamenali spojenia ako *pracuje sa na deaktivácii; poskytuje sa náležitá pomoc; boli prijaté všetky nevyhnutné opatrenia; opatrenia boli prijaté veľmi rýchle*, hoci je na mieste poukázať na absenciu konkrétnych opatrení, pomoci a postupu práce. Postoj k vzniknutej situácii sa rovnako sústredil na zníženie paniky a upokojenie situácie, napr. *situácia sa stabilizuje a je pod kontrolou, v súčasnosti je situácia takmer normálna* alebo konštatovanie, že je to *zložitá, neobvyčajne ťažká, avšak kontrolovateľná situácia*. Pojmy normálny a normalizovať sa stali ťažiskom, na ktorom sa budoval mediálny obraz černobyľskej tragédie. So zámerom presvedčiť verejnosť o „normalizácii“ vzniknutého stavu, a súčasne ako reakcia na „panikárske“ správy západných štátov o zamorení krajiny rádioaktívnymi prvkami, sa kladol dôraz na frekventované správy o znižovaní rádiácie v okolí elektrárne – *intenzita aktívneho jódu v ovzduší sa blíži normálnemu stavu; radiačná situácia v oblasti Černobyľu sa normalizuje; rádioaktivita nepresiahla a nepresahuje normy, ktoré by mohli byť zdraviu škodlivé; emisia rádioaktivity je pomerne malá*. Napriek tomu, že sa v rámci textov výskumnej vzorky nikdy explicitne neuviedla hodnota nameranej rádioaktivity, pravidelne sa v tlači objavovali ubezpečenia o jej poklese – *úroveň rádiácie sa znižuje; úroveň rádiácie je hlboko pod normou; rádiácia bude nevyhnutne klesať a pod*. Jediné prípady, keď bola zaznamenaná číselná hodnota, odkazovali na kvantitatívnu mieru zníženia rádiácie – *o 25 – 50 % sa znížila; dňa 5. mája klesla rádioaktivita na 2 – 3 miliröntgeny za hodinu*.

3.2. Vplyv politickej a vedeckej autority v politicko-environmentálnom diskurze

Na vytváraní jazykovo-mediálneho obrazu černobyľskej jadrovej havárie aktívne participovali významní, vysoko postavení politickí činitelia v procese riešenia vzniknutej krízy. Na lokálnej úrovni (v elektrárni a jadrovom meste Pripjať), ale rovnako aj v Kyjeve a Kremli sa sformovali komisie, kontrolné a radiacie orgány a krízové štáby. Ich činnosť a vyjadrenia boli priebežne dokumentované v tlači buď formou konkrétnych citátov a/alebo parafráz, alebo opisom prebiehajúcich aktivít. Ich konkretizácia v médiách vytvárala tzv. argument z autority (*argumentum ad verecundiam*) aplikovaný s cieľom prezentovať, resp. presadiť názor

prostredníctvom osoby považovanej v danej oblasti za odborníka. Tento typ argumentu je založený na predstave, že recipient informácie by sa mal podriaďovať názoru jednotlivca-autority alebo vo funkcii autority vystupujúcej skupiny. Ide o predpoklad ukotvený v kognitívnom vnímaní reality, pričom je dokázané, že človek je pod vplyvom argumentu z autority ochotný akceptovať aj tvrdenia či názory, o ktorých si je vedomý, že sú nepravdivé alebo zavádzajúce.⁴³ Pri aplikácii argumentu z autority vo výskumnej vzorke mediálnych komunikátov je z hľadiska prehĺbenia dôveryhodnosti charakteristické využívanie celého mena osoby s dôrazom na kompletne rozpísanie funkcie zastávanej v sovietskej nomenklatúre. Zaznamenali sme 13 opakujúcich sa mien politických funkcionárov, ktorí sa zúčastnili prebiehajúceho vyšetrovania a koordinácie činnosti v jadrovej elektrárni. Boli medzi nimi⁴⁴: Stanislav Gurenko – podpredseda Rady ministrov Ukrajinskej SSR; Anatolij Koval'ov – prvý námestník ministra zahraničných vecí ZSSR; Jegor Ligačov – člen Politického byra ÚV KSSZ a tajomník ÚV KSSZ; Vadim Loginov – námestník ministra zahraničných vecí ZSSR; Alexander Laško – predseda Rady Ukrajinskej SSR; Ivan Pljušč – predseda výkonného výboru Kyjevského oblastného sovietu; Grigorij Revenko – prvý tajomník Kyjevského oblastného výboru Komunistickej strany; Nikolaj Ryžkov – člen Politického byra ÚV KSSZ, predseda Rady ministrov ZSSR; Viktor Sidorenko – prvý podpredseda Štátneho výboru ZSSR pre bezpečnosť práce v jadrovej energetike; Ivan Silajev – podpredseda Rady ministrov ZSSR; Vladimír Ščerbickij – člen Politického byra ÚV KSSZ, prvý tajomník ÚV KS Ukrajiny; Boris Ščerbina – predseda vládnej komisie, podpredseda Rady ministrov ZSSR; Jevgenij Vorobjov – prvý námestník ministra zdravotníctva ZSSR.

Účel ich frekventovaného zaradenia do mediálnych komunikátov môžeme vnímať v kontexte navodenia dôveryhodnosti, záujmu a angažovanosti zo strany vedúcich politických inštitúcií. Ich vyjadrenia, z ktorých je zrejmá aktivita vykonávaná s cieľom čo najrýchlejšie vyriešiť vzniknutú situáciu, ochrániť elektrárňu aj obyvateľstvo, vyznievajú ubezpečujúco, zodpovedne a prezentujú efektivitu straníckych orgánov:

„O bezpečnosť ľudí sme sa postarali predovšetkým, zdravotný stav všetkých evakuovaných trvale sledujeme,“ hovorí predseda Výkonného výboru Kyjevského oblastného sovietu Ivan Pljušč. Jeho slová potvrdzujú

---

⁴³ Viac k argumentom z autority KRAUS, Jiří: *Jazyk v proměnách komunikačních médií*. Praha : Karolinum, 2008, s. 149-155.; ŠORM, Ester: *The good, the bad and the persuasive. Normative quality and actual persuasiveness of arguments from authority, arguments from cause to effect and arguments from example*. Utrecht : LOT, 2010, s. 195.; EEMEREN, Frans H. van: *Strategizing maneuvering in Argumentative Discourse*. Amsterdam : John Benjamins Publishing Co. 2010, s. 202-203.

⁴⁴ Funkcie sú uvádzané tak, ako sa vyskytovali v tlači vrátane skratiek politických orgánov.

*zďaleka viditeľné zástavy Červeného kríža a biele plášte zdravotníkov na brehoch, pri vodojemoch i v tej najmenšej dedine.*⁴⁵

*„Podpredsa Rady ministrov ZSSR Ivan Silajev v rozhovore so sovietskymi novinármi konštatoval, že približne 300 000 štvorcových metrov zamoreného územia sa denne pokrýva špeciálnou dezaktivačnou fóliou, ktorá zabráňuje prenikaniu rádioaktívneho prachu do pôdy a vody.*⁴⁶

*„Prvý námestník ministra zdravotníctva USSR V. Vorobjov povedal: „Nedošlo k jadrovému výbuchu, pri havárii však bola poškodená hermetickosť ochranného obalu štvrtého reaktora.“*⁴⁷

Okrem politicky činných subjektov boli na argumentáciu v prospech zdanlivo efektívneho riešenia kritického diania v černobyl'skej oblasti využité aj osobnosti z vedeckého prostredia. V prvom prípade môžeme rozlišovať politikov zo špecializovaných pracovísk, ktorým príslušnosť ku kvalifikovanej vedeckej inštitúcii pridáva na erudovanosti, a prezentované informácie sa stávajú hodnovernejšími: Stanislav Havel – predseda Československej komisie pre atómovú energiu; Ivan Jemel'janov – člen korešpondent Akadémie vied ZSSR, zástupca riaditeľa Vedeckovýskumného a konštrukčného ústav energetiky; Andranik Petrosianc – akademik, predseda Štátneho výboru pre mierové využitie atómovej energie; Jurij Sedunov – prvý predseda Štátneho výboru ZSSR pre hydrometeorológiu a kontrolu prírodného prostredia; Jevgenij Velichov – akademik, viceprezident Akadémie vied ZSSR.

V ojedinelom, ale predsa existujúcom zastúpení sa nachádzali samotní vedci: hlavná hygienička MUDr. Dana Zusková, sovietsky vedec a akademik Georgij Arbatov, profesor Viktor Knižnikov a hlavný odborný hygienik Viktor Kaminský. V snahe oprieť sa a odbornú autoritu bez uvedenia mena sme zaznamenali zovšeobecňujúce frázy *podľa názorov vedcov a odborníkov alebo naši experti v Moskve*. Tento prístup zvolil aj M. Gorbačov vo svojom prejave, z ktorého vyplývalo, že riadenia situácie sa ujali kompetentní a zodpovední ľudia, ktorí dokážu poskytnúť presné a overené informácie:

*„Za týchto zložitých podmienok mnoho záviselo od správneho vedeckého zhodnotenia udalostí, pretože inak nebolo možné vypracovať a uplatniť účinné opatrenia v boji s haváriou a jej následkami. Túto úlohu úspešne zvládajú naši významní vedci z akadémie vied, poprední odborníci zo zväzových ministerstiev a úradov, z Ukrajiny a Bieloruska.“*⁴⁸

---

⁴⁵ Černobyl' – synonymum ľudskej solidarity. Mimo domova, a predsa doma. In: *Pravda*, 12. máj 1986, roč. 67, č. 109, s. 4.

⁴⁶ Dezaktivácia energetických objektov. In: *Pravda*, 15. máj 1986, roč. 67, č. 112, s. 7.

⁴⁷ Následky nešťastia v Černobyle. In: *Pravda*, 9. máj 1986, roč. 67, č. 108, s. 7.

⁴⁸ Prejav súdruha Gorbačova v sovietskej televízii: Skúška politickej morálky. In: *Pravda*, 15. máj 1986, roč. 67, č. 112, s. 1.

Netypické nebolo ani odvolanie sa na celé inštitúcie, namiesto konkretizácie jednotlivca, napr.:

„Podľa údajov Štátneho výboru ZSSR pre hydrometeorológiu a kontrolu životného prostredia je úroveň rádiácie vo vzdialenosti 60 kilometrov od jadrovej elektrárne 0,33 miliröntgenu za hodinu, v Kyjeve dosahuje úroveň rádiácie 0,32 miliröntgenu za hodinu, čo je pre zdravie ľudí úplne bezpečné.“⁴⁹

3.3. Opatrenia podniknuté na riešenie situácie v Černobyli

S využitím korpusového analyzátoru LancsBox sme vo výskumnej vzorke zaznamenali 43 zmienok spojených s lexikálnou jednotkou *opatrenie/opatrenia* v rôznych kolokáciách. Adjektíva priradené tejto lexikálnej jednotke vyjadrovali neurčitú, číselne nevyjadrenú kvantitu (*viaceré, určité, viaceré ďalšie, všetky*), dôležitosť (*nevyhnutné*), typ opatrení (*technické, bezpečnostné, kontrolné, ochranné, preventívne*), ich efektivitu (*účinné, energické*) a stupeň naliehavosti (*neodkladné*). Na základe textu identifikujeme účel opatrení: *na likvidáciu následkov havárie; na zmenšenie následkov havárie; na zaručenie bezpečnosti a kontrolu; na zlepšenie pracovných a životných podmienok evakuovaných; na zaručenie bezpečného rozvoja svetovej energetiky*. Boli to opatrenia, ktoré vylúčia *opakovanie tejto udalosti*. Ich konkretizácia v analyzovaných prameňoch je však ojedinelá a naznačuje skôr lokálny, ako globálny dosah. K menovite predstaveným opatreniam v dennej tlači patrili: znižovanie prachnosti ulíc častejším polievaním, meranie hodnoty rádiácie v ovzduší, analýza vlhkosti pôdy, sledovanie pohybu oblačnosti, evakuácia obyvateľstva z najviac postihnutých oblastí v bezprostrednej blízkosti elektrárne, poskytnutie jednorazovej podpory evakuovaným, financovanie stravy a prepravy. Je zrejmé, že uvedené činnosti sa vzťahovali primárne na aktuálnu situáciu, t. z. *ad hoc*, a nevyplývala z nich perspektíva dlhodobej pomoci, ochrany alebo prevencie, ktorú sľubovali predstavené kolokácie. Náznak eventuálnej pomoci, hoci opäť viac v sociálnej ako ekonomickej, politickej či medzinárodnej oblasti, je obsiahnutý v opatreniach sľubujúcich poskytnúť nemocenské dávky a bezplatné poukazy do ozdravovní pre postihnutých jednotlivcov.

Plnenie načrtnutých opatrení nie je predmetom výskumu a v databanke skúmaných textov nie je hlbšie rozpracované. Zreteľnejší vstup do problematiky zobrazujúci kontrast ideologických sľubov a reality predkladá odborná a reportážna literatúra publikovaná s časovým odstupom (po roku 1989 a v súčasnosti). Výpoveďou o absolútnom zlyhaní, ktoré dokazuje explicitnosť lži v dobovej publicistike, sú klinické

---

⁴⁹ S použitím modernej technológie. In: *Pravda*, 12. máj 1986, roč. 67, č. 109, s. 4.

štúdie zaoberajúce sa vplyvom a dôsledkami radiácie na organizmus. Potvrdzujú zvýšený výskyt rakoviny (najčastejšie rakoviny štítnej žľazy a leukémie, v menšej miere je dokumentovaná rakovina prsníka) a iných hematologických malignít, kataraktov a kardiovaskulárnych ochorení najmä u likvidátorov, ale tiež u detí z oblastí zasiahnutých rádioaktivitou na Ukrajine a v Bielorusku.⁵⁰

Jazykovo-komunikačné stváranie opatrení spojených s haváriou v černobyľskej jadrovej elektrárni v dennej tlači zachytávalo dobovo typicky pozitívny obraz Sovietskeho zväzu príznačný pre oficiálny jazyk obdobia socializmu. Zdôrazňovalo kompetentnosť, aktivnosť, starostlivosť a prosociálne nastavenie štátu, režimu i jeho vedúcich politických a ideologických predstaviteľov. Je to prejav ideologickej stereotypizácie a schematizmu, ktorý bol doplnený prítomnosťou kontrastu voči západu a západnej tlači. Opatrenia v súvislosti s jadrovou katastrofou prijaté v západných krajinách hodnotila socialistická tlač ako *prehnané a reštriktívne, zamerané na obmedzenie dovozu potravín z krajín ZSSR a s cieľom narušiť mechanizmus hospodárskych vzťahov medzi Západom a Východom*.

3.4. Reakcia socialistickej propagandy na informácie zo Západu

Politicko-ideologické nastavenie spoločnosti a jej polarizácia (Východ verzus Západ) prirodzene určovali podobu nepriateľa v krajinách socialistického bloku. V jazyku sa reflektoval prostredníctvom stereotypov a s využitím špecifických výrazových (najmä lexikálnych) prostriedkov so sémantickým aj pragmatickým rozmerom. Podľa D. Nečasovej existujú rôzne stupne konštrukcie nepriateľa od diferenciácie po demonizáciu,⁵¹ čo však v kontexte daného výskumu nie je určujúce, keďže koncept nepriateľa je presne daný, stabilne skonštruovaný a dlhodobo uplatňovaný.⁵² V tomto prípade sú menovite vyčlenené Washington, USA, Británia, Francúzsko a NATO, ktoré prinášali informácie o havárii v černobyľskej jadrovej elektrárni a na rozdiel od správ v sovietskej a socialistickej tlači vo zvýšenej miere vyjadrovali znepokojenie, strach a, samozrejme, ostrú kritiku namierenú proti ZSSR. Predmetom ich kritiky boli obvinenia Sovietskeho zväzu z netransparentnosti, zatajovania kľúčových informácií a zľahčovania dôsledkov jadrovej havárie na zdravie európskej aj svetovej populácie.⁵³

⁵⁰ CARDIS, Elisabeth – HATCH, Maureen: The Chernobyl Accident – An Epidemiological Perspective. In: *Clinical Oncology*, 2011, 23, s. 251-260.

⁵¹ NEČASOVÁ, Denisa: *Obrazy nepřítele v Československu 1948 – 1956*. Praha : NLN, 2020, s. 19-50.

⁵² K jazykovému stvárneniu, charakteristike a funkcii obrazu nepriateľa v slovenských socialistických tlačných médiách pozri MOLNÁROVÁ, *Jazyk obdobia socializmu...*, s. 111-120.

⁵³ Ide o informácie vyvođené z kontextu správ publikovaných v socialistickej tlači. Výskum sa nezameriaval na analýzu dobovej tlače západného bloku.

V analýze mediálnych komunikátov sme sa sústreďovali na reakcie socialistickej tlače na kritiku prichádzajúcu zo Západu, ktorá, pochopiteľne, napĺňala požadované prvky schematizmu, polarizácie a stereotypizácie oficiálneho dobového jazyka. V kontexte budovania obrazu nepriateľa sa zdôraznilo niekoľko jazykovo-komunikačných techník. Frekventovaným bol princíp hyperbolizovania sémantického komponentu v pejoratívnom zmysle. Obrazné zveličenie západnej reakcie, resp. propagandy, ako bola označovaná, sa manifestovalo v substantívnych i adjektívnych tvaroch popisujúcich reakciu západnej tlače na výbuch černobyľskej elektrárne. Identifikujeme ich v uplatnení superlatívov s negatívnym významom, kde je ich komunikačná funkcia očividná, napr. *záplava lží, tých najnehanebnejších a najzlovolnejších; najvyššia amorálna kampaň; najnehanebnejšia a najcynickejšia antisovietska kampaň*. K snahe zveličovať informácie v zahraničí možno pristúpiť aj s dôrazom na obraznú expresivitu. V socialistickej tlači sa preto stretneme s označeniami ako *nespútaná, bezuzdná alebo hysterická nepriateľská kampaň, s apokalyptickým rozsahom* a s cieľom vykonštruovať v médiách *svetovú katastrofu* či vyvolať *protisovietskú hystériu*. Spoločným menovateľom uvedených príkladov je zveličenie rozsahu a neprimeranosť reakcie. Výnimkou nebol ani príklon k nespútaným, nekontrolovateľným a nebezpečným prírodným živlom (*záplava lží*).

S cieľom diskreditovať vierohodnosť a spoľahlivosť informácií šírených mimo socialistického bloku a udržať tak pri živote obraz aktívneho boja, efektívnych opatrení a obetavého prístupu sovietskych orgánov sa v tlači pracovalo s motívom lži, zavádzania a nečestnosti pripisovaných západnému svetu. Informácie zo Západu neboli v socialistickej tlači priamo zverejňované, iba komentované. Označovali sa ako *ohováračské výmysly; množstvo lží a dezinformácií; ničím nepodložené praobyčajné výmysly; lživé tézy; ohováračské „výrony“ do informačného prostredia na Západe; hanebné špekulácie* a pod. Boli hodnotené ako provokácia, primitivizmus, očiernenie, dokonca ako *aparát psychologickej vojny*. Prístup západných krajín k ochrane svojich obyvateľov bol optikou socialistickej tlače interpretovaný slovami *prehnané opatrenia* či *antisovietska a antihumánna propagandistická kampaň*. Význam a rozsah nebezpečenstva, ktoré pre Európu z tejto udalosti vyplynuli, sa zľahčovali. Poukazujú na to spojenia *neuveriteľne primitívna verzia udalostí; nedôstojný rozruch* či *produkcia chaotických, panických a „senzačných“ správ*. V kontexte studenej vojny a zvyšujúceho sa zbrojenia oboch blokov sa socialistické komunikačné prostriedky chytili interpretácie o lživej, nečestnej a provokačnej kampani proti ZSSR ako *zámienky na odmietnutie seriózneho dialógu o otázke kontroly pretekov v zbrojení a odzbrojenia*. Istý emocionálny uhol je naznačený v spojeniach *produkcia zlomysel'ností* alebo

hanebné špekulácie s úmyslom ťažiť z nešťastia, ktoré podporujú stereotypný obraz nepriateľa v zmysle nedôveryhodného, zlomyseľného a nečestného subjektu.

Analýza mediálnych komunikátov umožnila interpretovať cieľ, s ktorým socialistická tlač pristupovala k hodnoteniu reakcií a opatrení na Západe. Prejavoval sa v nich primárne ekonomický rozmer (poškodenie hospodárstva a ekonomiky v rámci embarga na tovar kvôli zvýšenej rádiácii) a apel na pacifistickú politiku prezentovanú v kontraste k militaristickému Západu. Táto zložka sa explicitne vyjadrovala v snahe *odkloňovať pozornosť od zbrojenia na Západe; vyvolať paniku, chaos a nedôveru medzi obyvateľstvom a voči ZSSR; zastrieť vlastnú neochotu dohodnúť sa na zastavení zbrojenia; očierniť zahraničnú politiku ZSSR a oslabiť účinok návrhov na zastavenie jadrových skúšok a zákaz jadrových zbraní* a iné. Špecifickú funkciu budovania obrazu nepriateľa ako nedôveryhodného sabotéra, nečestného a paniku šíriaceho subjektu plnila technika odklonenia pozornosti. Jej cieľom bolo znížiť katastrofálne dôsledky výbuchu v černo-byľskej jadrovej elektrárni poukázaním na kvantitatívne vyšší počet havárií a horší vplyv na životné prostredie aj obyvateľstvo v jadrových elektrárnach v USA, Británii, Francúzsku a iných západných krajinách. Uvedme jeden príklad za všetky, v ktorom bol zachytený emocionálny aspekt navodenia strachu, ohrozenia a nedôvery, kvantitatívna argumentácia, argument z autority, ako aj naznačenie zanedbania transparentnosti:

„Rozruch okolo udalostí v Černobyle mal účinok, ktorý Washington neočakával: Američania sa začali okolo seba rozhliadať a pýtať sa, ako je to u nich doma, v amerických jadrových elektrárnach. Objavil sa znepokojivý obraz, ktorý dosiaľ úrady starostlivo skrývali. Mnohé zo 151 havárií, ku ktorým došlo v rokoch 1971 – 1984 v 14 krajinách, sa stali v Spojených štátoch. Ako vyplýva zo správy kongresového výboru, v desiatine všetkých amerických jadrových elektrární boli v uplynulom roku zaznamenané „veľké“ incidenty a závady, ktoré hrozia krajine nebezpečnými dôsledkami. Politika USA v oblasti jadrovej energetiky utvára trvalé nebezpečenstvo rádioaktívneho zamorenia Mexika, cituje komentátor generálneho tajomníka mexického odborového zväzu pracovníkov jadrového priemyslu Davida Baena Bustosa.“⁵⁴

Okrem toho bola v textoch zastúpená kvantitatívna gradácia či explicitné tvrdenia o manipulácii s dôkazmi o haváriách v zahraničí:

„[...] počet incidentov v amerických jadrových elektrárnach z roka na rok rastie. Napríklad v roku 1979 došlo v 68 jadrových elektrárnach v USA k 2310 incidentom. [...] V roku 1980 vzrástol počet incidentov v amerických jadrových elektrárnach na 3804 a za ďalší rok na 4000. V roku 1983

⁵⁴ Výmysly o dôsledkoch havárie v Černobyle. In: *Smer*, 7. máj 1986, roč. 38, č. 106, s. 2.

ich bolo vyše 5-tisíc. 247 z nich hodnotila komisia pre jadrovú reguláciu ako „mimoriadne rozsiahle“. [...] Charakteristická je však skutočnosť, že ústredná energetická správa sa radšej najskôr zahalila plášťom mlčania o tomto incidente [únik plynu v jadrovej elektrárni v Dnepreske] a až po niekoľkonásobných nástojčivých dotazoch poskytla určité informácie.“⁵⁵

To, čo v oficiálnom politicko-mediálnom diskurze nemožno priamo (v danej dobe) dekodovať, ale je zrejmé z odbornej literatúry a rozboru udalosti po roku 1989, je výrazná miera irónie prítomná v podtexte socialistickej reakcie na západné informačné platformy. Výrazným konštrukčným nedostatkom reaktorov typu RBMK vyrábaných v Sovietskom zväze sa v odbornej literatúre venoval aj vyššie uvedený A. Higginbotham. Na technické parametre a slabiny reaktorov druhej generácie upozornil aj expert v oblasti energetiky a jadrovej problematiky A. Froggatt. K hlavným problémom tohto typu reaktorov zaraďuje kladný teplotný koeficient reaktivity, nestabilitu aktívnej zóny a vysoký počet tlakových trubíc (1693). Tieto a ďalšie nedostatky viedli ku komplexnému zhodnoteniu reaktorov, ktorého výsledkom je medzinárodný status s označením „nevylepšiteľné“.⁵⁶

4. Diskusia

Mediálny obraz vybranej environmentálnej udalosti zachytený v dobovej tlači predkladá jeden spôsob interpretácie, ktorý vychádzal z dobových spoločensko-politických podmienok. Na získanie uceleného obrazu je nutné vnímať dobové správy na pozadí skutočných udalostí a vedeckých faktov. Tie sú známe zo súčasných výskumov, resp. tých, ktoré boli publikované od roku 1990. Manipulácia s informáciami v Sovietskom zväze sa v tomto konkrétnom prípade prejavila odstránením určitých strán z medzinárodnej správy o Černobyľskej havárii prezentovanej na pôde MAAE (Medzinárodná agentúra pre atómovú energiu) vo Viedni, pričom táto správa z roku 1986 bola v Sovietskom zväze klasifikovaná ako tajná. Až do roku 1990 neboli povolené politicky neschválené merania rádioaktivity v prostredí, vedecká obec mala zakázané pri verejných vystúpeniach prezentovať iné ako domáce dáta a výsledky meraní a lekári v najviac postihnutých oblastiach Ukrajiny a Bieloruska nesmeli pri oficiálnej diagnóze uvádzať slovo *radiácia*^{57,58}. Havária v jadrovej

---

⁵⁵ Vážne následky porúch. In: *Pravda*, 7. máj 1986, roč. 67, č. 106, s. 7.

⁵⁶ FROGGATT, Antony: *Jaderná energie: Mýtus a skutočnosť Bezpečnostní rizika jaderných reaktorů*. Heinrich Böll Foundation, 2005, s. 4-6.

⁵⁷ Na podobnom princípe sa v Československu nesmel po podpísaní moskovských protokolov používať na pomenovanie vpádu vojsk Varšavskej zmluvy do krajiny v roku 1968 slovo *okupácia*.

⁵⁸ POTASCH, Černobyľská katastrofa..., s. 170-171.

elektrárni podnikla zmeny v právnom systéme Sovietskeho zväzu. V rokoch 1986 – 1988 sa prijali predpisy o programe odstraňovania následkov katastrofy, avšak zákony o sociálnej ochrane a podpore postihnutého obyvateľstva sa začali reálne uplatňovať až po roku 1991. V medzinárodnom práve bol sformulovaný Spoločný protokol k Viedenskému (1963) a Parížskemu dohovoru (1988) o otázkach zodpovednosti a bezpečnosti v jadrovej energetike. Medzi jeho slabé miesta patrilo vymedzenie škody a náhrady škody spôsobenej jadrovou haváriou, ktoré aj po černobyľskej tragédii ostali nedostatočné.⁵⁹ Došlo tiež k reinterpretácii pohľadu na jadrovú bezpečnosť, ktorej cieľom sa stalo „chrániť jednotlivca, spoločnosť a životné prostredie stanovením a udržiavaním účinnej ochrany proti jadrovému nebezpečenstvu z JE“.⁶⁰

Skutočné reakcie obyvateľstva na Slovensku zaznamenali dokumenty v archívoch ŠtB, ktorých analýze sa podrobne venoval P. Jašek.⁶¹ Vyplýva z nich, že ľudia získavali informácie o jadrovej havárii z alternatívnych zdrojov mimo domácej tlače, najmä zahraničných médií ako *Hlas Ameriky* alebo *Slobodná Európa*, ktoré boli československým režimom považované za štvavé. Dobové pramene uvádzajú obavy o zdravie detí, strach z kontaminovaných potravín, hnev voči štátnym politickým, ale lekárske a vedeckým autoritám, ktoré pravdivo neinformovali verejnosť. V neposlednom rade sa objavili aj obavy spojené s činnosťou domácej elektrárne v Jaslovských Bohuniciach. V rozpore s informáciami v oficiálnej tlači sa na Slovensku konali aj otvorené protirežimové protesty v súvislosti s černobyľskými udalosťami, vydávali sa protestné letáky a pod. Netransparenťnosť oznamovacích prostriedkov na Slovensku bola zrejme tiež zo situácie na rakúskych hraniciach, kde sa v dôsledku jadrovej havárie pristúpilo k prísny bezpečnostným opatreniam a kontrolám.

Ideologicky determinované podmienky politicko-mediálneho diskurzu, v ktorom bola ukotvená reflexia černobyľskej jadrovej katastrofy, predkladajú v rámci interpretácie niekoľko vzájomne prepojených perspektív. Vychádzajúc zo stanoveného cieľa objasniť a prezentovať dobový mediálny obraz environmentálnej udalosti, ako aj identifikovať a charakterizovať v ňom využité komunikačné techniky, a v nadväznosti na teoreticko-metodologické východiská kritickej analýzy diskurzu, pristupujeme ku skúmanej problematike z viacerých uhlov pohľadu.

V kontexte environmentálnych dejín platí, že Černobyľ bol a stále je považovaný za jednu z najhorších ekologických katastrof v dejinách, ktorá z hľadiska geografickej a politicko-ideologickej príslušnosti k Sovietskemu zväzu zasiahla aj územie Československa. Reálne environmentálne

⁵⁹ POTASCH, Černobyľská katastrofa..., s. 173-179.

⁶⁰ SLUGEŇ, 30 rokov od havárie v Černobyle..., s. 12.

⁶¹ JAŠEK, Havária v Černobyle a jej dôsledky na Slovensku..., s. 295-304.

následky majú globálny dosah – kontaminované územie má rozlohu asi 150 000 km² obývaná obyvateľstvom približne v počte 5 miliónov. V porovnaní s mediálnym obrazom udalosti prezentovaným v oficiálnej tlači hovoria fakty o niečom inom. Oficiálny počet mŕtvych v dôsledku výbuchu reaktora v roku 1986 bol a podľa ruskej interpretácie stále je 31 ľudí. Išlo o okamžité úmrtia v čase výbuchu, v ktorých nie sú zohľadnené dlhodobé následky ožiarenia.⁶² Podľa správy Černobyľského fóra z rokov 2003 – 2005 sú milióny obyvateľov postihnutých oblastí stále vystavovaní zvýšeným dávkam radiácie z prostredia, vody, pôdy, potravín a ovzdušia. V rozmedzí rokov 1986 – 1989 dostali najvyššie dávky tzv. likvidátori, čo je kvantitatívne asi 600 000 ľudí priamo postihnutých následkami černobyľskej havárie. V nasledujúcich desaťročiach sa zvýšil podiel postihnutých rakovinou (najmä štítnej žľazy) primárne u detí a adolescentov, leukémiou, kataraktami a obehovými chorobami, a to najmä v Bielorusku.⁶³

Z hľadiska environmentálneho dopadu, ktorý nebol v dobovej tlači reflektovaný, Černobyľ významne modifikoval životné prostredie. Vedci dnes vnímajú aj isté pozitíva, napr. pestrosť fauny a flóry, ktorá sa rozvinula v oblasti nedotknutej človekom niekoľko desaťročí. Na druhej strane je toto prostredie natrvalo poznamenané zvýšenými prvkami radiácie, ktorá spôsobuje genetické mutácie. Uvoľnením rádioaktívnych prvkov do prírody bola zasiahnutá poľnohospodárska produkcia, došlo ku kontaminácii lesného porastu aj povrchových vodných zdrojov. To sa následne odrazilo vo vyššie uvedených spoločensko-politických reakciách a opatreniach najmä v západnom svete.⁶⁴

Výbuch v jadrovej elektrárni sa dnes hodnotí ako technické zlyhanie, avšak s úzkym prepojením na politické dianie. Havária v Černobyli sa spolu s politickými a ekologickými dôsledkami nielen pre Sovietsky zväz, ale aj pre zvyšok Európy, stala katalyzátorom ideologických zmien vo východnom bloku. S. Plokhý ju vo svojej publikácii venovanej histórii jadrovej katastrofy hodnotí ako podnet pre vznik prvých ekologických hnutí mimo monopolu komunistickej strany.⁶⁵ V súvislosti s prehĺbením výskumu politicko-ideologického a mediálneho dobového

---

⁶² Frequently asked Chernobyl questions. In: *International Atomic Energy Agency*. [cit. 2022-04-04]. Dostupné na internete: <https://www.iaea.org/newscenter/focus/chernobyl/faqs>

⁶³ Chernobyl Forum 2003 – 2005: *Chernobyl's Legacy: Health, Environmental and Socio-Economic Impacts and Recommendations to the Governments of Belarus, the Russian Federation and Ukraine*. [cit. 2022-04-04]. Dostupné na internete: <https://www.iaea.org/sites/default/files/chernobyl.pdf>

⁶⁴ K tejto téme pozri napr. MOUSSEAU, Timothy A.: The Biology of Chernobyl. In: *Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics*, 2021, 51(1). [cit. 2022-04-17]. Dostupné na internete: https://www.researchgate.net/publication/353809415_The_Biology_of_Chernobyl; Chernobyl Forum 2003 – 2005..., s. 21-32.

⁶⁵ PLOKHÝ, Černobyľ..., s. 14-15.

diskurzu a špecificky jazyka obdobia socializmu predstavuje reflexia čer-nobyl'ských udalostí názornú sondu. Aj v čase krátko pred rozpadom so-cialistického bloku (3 roky) odzrkadľuje ešte vždy všetky základné pa-rametre jazyka obdobia socializmu – polarizáciu, schematizmus, stereoty-pizáciu, falošnú argumentáciu, hyperbolizáciu, skresľovanie informácií a manipuláciu s nimi, budovanie obrazu nepriateľa.

S prihliadnutím na analýzu skúmaného javu ako komunikačnej uda-losti v kontexte environmentálnej komunikácie sme hľadali odpoveď na otázku: Ako bola táto politická, ekonomická, environmentálna, a zároveň spoločenská aj ideologická udalosť komunikovaná vo verejnom pries-tore? Výskum ukázal, že k využívaným technikám patrili:

- pozitívna i negatívna hyperbolizácia prejavujúca sa prostredníc-tvom idealizácie činnosti domáceho politického subjektu, a záro-veň aktívnym budovaním obrazu zahraničného nepriateľa, resp. podhodnocovaním jeho tvrdení a činnosti;
- emocionálna manipulácia s presahom k manipulácii;
- argumentácia na základe príkladov, štatistík a osobných príbe-hov;
- argumentácia z authority;
- technika odvrátenia pozornosti a úmyselná minimalizácia vznik-nutého problému alebo situácie;
- zámerná selekcia zverejnených informácií.

Primárna informačná funkcia predpokladaná v mediálnych komunika-toch a založená na vecnom sprostredkovaní poznatkov bola v dôsledku spôsobu podania informácií v straníckom periodiku síce prítomná, ale nie dominantná. Poznačená subjektívnym, ideologicky ovplyvneným, účelo-vým a manipulatívnym spracovaním informačnej bázy jednotlivých textov ustúpila čiastočne do úzadia v prospech expresívnej, persuzívnej až ma-nipulatívnej funkcie. Z hľadiska parametrov mediálneho textu bol v rámci výskumu environmentálnej komunikácie na konkrétnom príklade zdôraz-nený tematický parameter spojený s axiologickým aspektom, ktorý odráža postoj k stvárneniu témy, v tomto prípade z pozície vládnucej inštitúcie (komunistickej strany), jej predstaviteľov a ideológie. Druhým určujúcim faktorom environmentálnej komunikácie v straníckom periodiku bol funkčný parameter, a to tak v jeho komunikačno-pragmatickom, ako aj so-ciálno-kultúrnom chápaní textu. Komunikačno-pragmatická intencia vy-plývajúca zo skúmaného súboru textov dobovej tlače odrážala komuni-kačný zámer, ktorým bola snaha cenzurovať, zatajovať a manipulovať in-formácie predkladané verejnosti s cieľom vytvoriť vlastnú požadovanú reflexiu reality v súlade s politicko-ideologickým nastavením spoločnosti. Tá sa odrážala v lexikálnom a štylistickom usporiadaní textov, vo voľbe a aplikácii výrazových prostriedkov i v jednotlivých komunikačných

technikách, do ktorých boli sústredené. Informovanie, transparentnosť informácií, hodnotenie, kritika aj formovanie verejnej mienky charakteristické pre informačnú funkciu mediálnych textov sú podriadené znakom jazyka obdobia socializmu – schematizmu, dogmatizmu, polarizácii, ritualizácii, militarizácii, stereotypnosti.

Otázkou ostáva, čo tieto zistenia vyplývajúce z analýzy environmentálnej komunikácie konkrétnej udalosti vypovedajú o komunikačnej kultúre daného obdobia? Možno ich usúvzťazniť so širším bádaním v oblasti jazykovo-komunikačných parametrov formujúcich jazyk socialistického obdobia na našom území? Nepochybne áno. Lingvista J. Dolník v tejto oblasti upozorňuje na funkciu jazyka a komunikácie nielen ako prostriedku na porozumenie svetu, ale aj na jeho zmocnenie sa. Komunikácia a spôsob, ako komunikujeme, je ukotvený v semiotickom (znakovom) chápaní sveta a spoločnosti. V komunikácii sa uchováva minulosť jednotlivca i kolektívu, pričom rôzne formy minulosti sú determinantom rôznych podôb zachovanej komunikácie a korelujú s rôznymi spôsobmi, ako rekonštruovať minulosť v zmysle konkrétneho komunikačného problému. Prostredníctvom nej možno skúmať reakcie komunikantov na špecifické javy v danom komunikačnom prostredí. Možno sa preto stotožniť s Dolníkovým tvrdením, že „komunikačná kultúra je prejavom komunikačnej kompetencie členov jazykového spoločenstva, chápanej ako schopnosť adaptačne realizovať komunikačnú vôľu v daných podmienkach“.⁶⁶ Analýza a interpretácia environmentálnej udalosti ako komunikačného problému v špecifických podmienkach umožňuje rekonštruovať vybraný úsek minulosti primárne kolektívnou optikou reprezentovanou medializáciou černobyľskej havárie. Zachytávame v ňom špecifické funkcie komunikácie, ktoré sú v platnosti, ale aj tie, ktoré sú zatláčané do úzadia v prospech presadzovania požadovanej komunikačnej vôle – presvedčiť recipienta manipuláciou s informáciami a prispôbeným využívaním výrazových prostriedkov i komunikačných techník v dobovom mediálnom prostredí.

Záver

Výbuch štvrtého reaktora v jadrovej elektrárni V. I. Lenina v Černo-byli, ku ktorému došlo 26. apríla 1986, neprestáva rezonovať ani dnes. Je neoddeliteľnou súčasťou nedávnej histórie s presahom do našich dejín, o ktorej je potrebné hovoriť, skúmať ju, interpretovať a najmä ju vnímať ako memento. Černobyľ sa stal automatizovaným synonymom tragédie, ekologickej a environmentálnej katastrofy, technického aj politického zlyhania. Jeho význam v histórii a kolektívnej pamäti, resp. identite

---

⁶⁶ DOLNÍK, Juraj: Komunikačná kultúra. In: *Slovenská reč*, 2020, roč. 85, č. 1, s. 24.

jednotlivcov, národa a kultúry sa neustále rozširuje. Nie je to uzavretá téma a ani by ňou nemal byť. Čím viac interpretácií z čím väčšieho počtu vedných odborov vstupuje do odborného, ale predovšetkým verejného diskurzu, tým komplexnejším sa stáva pochopenie nielen samotnej historickej udalosti, ale najmä jej dôsledkov. Nemožno tvrdiť, že by socialistická tlač o jadrovej katastrofe neinformovala, avšak poskytnuté informácie boli podriadené vopred požadovanej interpretácii reality v korelácii s dobovými ideologickými normami. Reflexia klúčovej dejinnej a politickej udalosti s dosahom nielen na životné prostredie bola spracovaná v oklieštenej, schematizovanej, cenzurovanej podobe, ktorej primárnym účelom bolo zmierniť reálny katastrofický dosah černobyľských udalostí v lokálnom aj globálnom meradle.

Metodologické východiská výskumu šľachtickej korešpondencie v ranom novoveku (na príklade listov Judity Balassovej)

SABINA DANKOVÁ

*Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela
v Banskej Bystrici*

Methodological basis for the research of early modern aristocratic correspondence (on the example of Judit Balassa)

Abstract: Letters have always played an important role as means of communication. As a historical source, they convey information about various aspects of life of their period, including both public and private. In this paper, I analyse the methodological principles and possibilities of conducting historical research of early modern aristocratic correspondence. The first part of the study deals with the theoretical questions related to historical letters. The second part verifies the methodological approaches providing examples based on the research of correspondence of the family Koháry from the 17th century, while pointing out the possibilities and limits of interpretation. The aim of the study is not to present the results of complex research, but it rather serves as an analysis of characteristics and distinctiveness of historical letters, and demonstrates some of the methods of scientific approach towards historical correspondence.

Keywords: correspondence, early modern period, aristocracy, egodocuments, communication.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2023.26.01.99-115>

Korešpondencia ako prameň

Korešpondencia patrí medzi pramene písomnej povahy. Síce už v minulosti bola historikmi vyhľadávaným zdrojom poznania, avšak bola využívaná predovšetkým na výskum politických a vojenských dejín, pričom súkromná korešpondencia aristokratických a šľachtických rodov zostávala relatívne dlho na pokraji záujmu.¹

---

¹ SCHULTE, Regina – Von TIPPELSKIRCH, Xenia (eds.): *Reading, Interpreting and Historicizing: Letters as Historical Sources*. Florence : European University Institute, 2004, s. 5; LENGYELOVÁ, Tünde: „Ja potrebujem peniaze viac, ako tvoja milosť“. Korešpondencia Judity Balassovej so synom Štefanom II. Kohárom. In: „*Za Boha, kráľa a vlasť!*“ Koháryovci v uhorských dejinách. Zvolen : Národné lesnícke centrum vo Zvolene pre Múzeum vo Svätom Antone, 2016, s. 11. Za posledné obdobie badať nárast záujmu o historické listy. V súčasnosti sa výskumu ranonovovekej korešpondencie venuje James Daybell, ktorý sa vo svojich publikáciách zameriava na otázky týkajúce sa postavenia a roly žien v ranonovovekej britskej spoločnosti. Z metodologického hľadiska je mimoriadne prínosná jeho práca *The*

Ako spôsob komunikácie disponuje korešpondencia špecifickými črtami. Základnou ideou korešpondenčnej komunikácie je, že sa listy posielajú z dôvodu neprítomnosti s účelom navodiť absntujúci pocit „prítomnosti“.² Hoci je takéto chápanie vo svojej podstate pravdivé, v skutočnosti platí, že korešpondencia je viacúrovňovým médiom presahujúcim úzko vymedzenú oblasť výmeny informácií medzi odosielateľom a adresátom.³

K dôležitým aspektom korešpondenčnej komunikácie, ktoré je potrebné zohľadniť pri výskume, patrí otázka autorstva. Okrem toho sa v listoch môžu vyskytovať rôzne intertextuálne odkazy vznikajúce pri procese tvorby textu prostredníctvom imitácie, adaptácie alebo kompilácie. Ďalší problematický bod tvoria prepisy listov, ktoré mohli vzniknúť aj o mnoho rokov neskôr, niekedy aj stáročí, pričom kopírujúca osoba mohla pôvodný text pozmeniť, čím sa stala jeho spoluautorom. Podstatná je aj otázka miery vplyvu sprostredkovateľa⁴ na konečnú podobu listu. Ide o to, akým spôsobom sa prejavilo na texte listu, ak bol spísaný pisárom, ktorému pôvodca správu diktoval.

Každý výskum ranonovovekej korešpondencie by mal začať zisťovaním písárskeho statusu listu. Prvou úlohou je identifikácia, či je list skutočne písaný vlastnou rukou pôvodcu, alebo bol diktovaný a spísaný inou osobou, prípadne bol napísaný na základe konceptu pôvodcu. Ide o súčasť tzv. vonkajšej kritiky prameňa, kde sa popri otázke autorstva

---

Material Letter in Early Modern England. Manuscript Letters and the Culture and Practices of Letter-Writing, 1512–1635 z roku 2012, v ktorej skúmal ranonovovekú korešpondenciu ako komunikačný prostriedok a možnosti jej využitia pri historickom výskume. V tejto súvislosti je pozoruhodnou publikáciou *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe* z roku 2000 od Istvána Györgya Tótha. V diele sledoval šírenie vzdelanosti a písomnej kultúry v 17. – 18. storočí, pričom si všimol aj jazyk, štylistiku, gramatiku, písárske chyby a pod. Z konceptuálneho hľadiska je taktiež zaujímavá aj publikácia od Kingy Papp s názvom *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*, ktorá vyšla v roku 2015. V práci sa venovala jednotlivým členom rodiny Kálnokiovcov, pričom popri korešpondencii skúmala aj iné osobné písomnosti. Z hľadiska ranonovovekej šľachtickej komunikácie je veľmi prínosnou štúdiá Diany Duchoňovej s názvom *Špecifiká komunikácie na aristokratických dvoroch v ranom novoveku*, uverejnená v ročenke Historické štúdie z roku 2015. V publikácii sa venovala problematike korešpondenčnej komunikácie a šírenia informácií v prostredí spoločensky najvyššie postavenej vrstvy spoločnosti. Ďalšou významnou prácou v slovenčine je štúdiá Anny Fundárkovej *Listy ako médium symbolickej komunikácie v aristokratickom prostredí*, uverejnená v zborníku Historica z roku 2014. Publikácia je inšpiratívna okrem metodológie aj z hľadiska interpretačných možností.

² SCHULTE – Von TIPPELSKIRCH, *Reading, Interpreting...*, s. 6.

³ DAYBELL, James: *The Material Letter in Early Modern England. Manuscript Letters and the Culture and Practices of Letter-Writing, 1512–1635*. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2012, s. 12.

⁴ PAPP, Kinga: *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*. Kolozsvár : Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015, s. 22.

a pôvodnosti zisťujú aj okolnosti vzniku prameňa.⁵ V období raného novoveku bolo bežnou praxou, že pisár nielenže list spísal, ale aj podpísal meno pôvodcu.⁶ S okolnosťami vzniku listu súvisí aj otázka stupňa spontaneity oproti premyslenému, vedomému postupovaniu pri jeho koncipovaní.

Využívanie služieb pisára bolo v ranom novoveku bežnou záležitosťou. Často bola prvotnou príčinou ich zamestnávania negramotnosť. Mohli však zavážiť aj iné okolnosti, napr. zhoršený zdravotný stav alebo spoločenské konvencie. V súvislosti s otázkou určenia statusu listu je taktiež dôležité podotknúť, že nie všetky archívne materiály, ktoré bývajú zaradené do korešpondencie, sú listami v pravom zmysle slova. Ak dokument nenesie známky po posielaní, t. j. absentuje adresa, zahnutie, pečate alebo znaky po nich, ošúchanie vonkajšej časti a pod., môže ísť o koncept alebo kópiu.⁷

Listy ako dokumenty písomnej povahy zachytávajú historické aj lingvistické dáta.⁸ Existujú rôzne prístupy k výskumu používania písma a jeho znakových podôb. V závislosti od svojho zamerania pristupujú vedné disciplíny ako literárne dejiny, etnológia, jazykoveda či história k písanému textu odlišným spôsobom. Popri poznávaní minulých podôb európskych jazykov poskytujú historické listy pohľad na spôsoby písania a čítania korešpondencie, ako aj na a spoločensko-kultúrne prostredie, v ktorom vznikali.⁹

Formálna stránka korešpondencie vychádzala z aktuálne platných noriem, ktoré sa v priebehu období menili. To znamená, že listy vzniknuté v určitom období vo väčšej či menšej miere odrážali formálne znaky charakteristické pre korešpondenciu danej doby. Hoci existovali pravidlá regulujúce spôsob, akým mali byť listy koncipované, práve obdobie raného novoveku bolo charakteristické núdzovými riešeniami a improvizáciou pri písaní. Popri vnútornej štruktúre listu je dôležitý aj text na vonkajšej strane. Okrem adresy sa tu môžu nachádzať údaje o datovaní či obsahu, ako aj inštrukcie pre doručovateľa, zápisy o trase doručenia, či pečate.¹⁰ Rovnako aj údaje o čase doručenia (poznačené prijímateľom), o tom, ako dlho trvalo doručenie listu. Tieto prvky sú

---

⁵ MAREK, Jaroslav: *O historizmu a dějepisectví*. Praha : Academia, 1992, s. 46.

⁶ DAYBELL, *The Material Letter...*, s. 23; FUNDÁRKOVÁ, Anna: Listy ako médium symbolickej komunikácie v aristokratickom prostredí. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského : Historica*, roč. 48, 2014, s. 74-75.

⁷ DAYBELL, *The Material Letter...*, s. 23-25.

⁸ SHEMEK, Deanna: Letter Writing and Epistolary Culture. In: *Oxford Bibliographies Online: Renaissance and Reformation*, 2013, s. 1. DOI: 10.1093/OBO/9780195399301-0194

⁹ PAPP, *Tollforgató Kálnokiak...*, s. 7; Del LUNGO CAMICIOTTI, Gabriella: Letters and Letter Writing in Early Modern Culture: An Introduction. In: *Journal of Early Modern Studies*, č. 3, 2014, s. 17.

¹⁰ DAYBELL, *The Material Letter...*, s. 12-13.

významné pre hlbšie pochopenie priebehu korešpondenčnej komunikácie v danom období.

Pri štúdiu listov sa skúma podoba textu, jazyk, štýl, gramatika, pravopis a písárske chyby, prípadne aj využívanie zdvorilostných formuliek. V súvislosti s rukopisom je možné vykonať aj jeho grafologický rozbor. Analýza výrazových prostriedkov nachádzajúcich sa v texte spadá do tzv. vnútornej kritiky prameňa.¹¹ Na základe týchto údajov je možné vytvoriť napr. vzdelanostný alebo morálny profil autora prameňa.

Pri výskume vzájomnej korešpondenčnej komunikácie sa prihliada aj na vzťah odosielateľa k adresátovi. Je dôležité si vyjasniť, či išlo o vzťah v zmysle podriadenosti, nadriadenosti, alebo rovnosti.¹² Taktiež platí, že nie všetka korešpondencia bola adresovaná jednej osobe. Niektoré listy boli určené širšiemu publiku, niekedy aj na „verejnú“ šírenie. Keďže väčšinou tvorí korešpondencia súčasť širších sociálno-komunikačných vzťahov, nemala by sa skúmať ako izolovaný text, pričom však platí, že reprezentuje len jednu stranu vzájomnej písomnej komunikácie.¹³

Iný prístup predstavuje materiálny výskum korešpondencie, pri ktorom sa študujú fyzické charakteristiky listov a k nim prisudzovaný význam. Medzi sledované rysy patria napr. rukopis, veľkosť a kvalita papiera, rozloženie strán a význam pečatí.¹⁴ Materiálna stránka listov je zdrojom poznania spoločenských a kultúrnych podmienok a kontextu doby, v ktorej vznikali. Tieto aspekty vypovedajú nielen o technológii písania v minulosti a o podmienkach doručovania listov, ale aj o spoločenských praktikách vo vzťahu k role listov v každodennom živote ľudí.¹⁵ S touto skutočnosťou súvisí aj nevýhoda moderných tlačенých edícií listov, ktoré nezohľadňujú význam tvorený fyzickými znakmi, ktoré ku korešpondenčnej komunikácii neodmysliteľne patrili.¹⁶

Pri výskume korešpondencie sa samozrejme sleduje aj námet a obsah listov, vrátane spoločenských a kultúrnych odkazov, pričom sa vyhodnocuje dôveryhodnosť informácií. Aj keď od staroveku existovali normy regulujúce písanie listov, súčasne však listy poskytovali priestor pre spontánne vyjadrenie pocitov a myšlienok nielen jednotlivca, ale aj spoločnosti. V tomto duchu vyniká najmä súkromná korešpondencia, ktorá taktiež umožňuje nahliadnuť do intímnej alebo domácej sféry, dozvedieť sa o pocitoch a prežívaní. Pre ranonovovekú korešpondenciu je

¹¹ MAREK, *O historizmu a dějepisectví...*, s. 46.

¹² SCHULTE – Von TIPPELSKIRCH, *Reading, Interpreting...*, s. 6; FUNDÁRKOVÁ, *Listy ako médium symbolickej komunikácie...*, s. 73-74.

¹³ DAYBELL, *The Material Letter...*, s. 12-13.

¹⁴ DAYBELL, *The Material Letter...*, s. 10-11.

¹⁵ Del LUNGO CAMICIOTTI, *Letters and Letter Writing...*, s. 21-22.

¹⁶ DAYBELL, *The Material Letter...*, s. 11.

však charakteristické, že deliaca línia medzi súkromnou a verejnou sférou nie je celkom jasná. Korešpondencia súkromných osôb v sebe zahŕňa takmer všetky oblasti spoločenského života: politiku, náboženstvo, morálne a kultúrne javy, otvorené a sporné otázky, ale aj problémy rodinného života či hospodárske záležitosti.¹⁷ Z tohto pohľadu možno konštatovať, že listy sú zrkadlom odhaľujúcim informácie o dobe, v ktorej vznikli, tiež však o svojich autoroch a príjemcoch.

V súčasnosti výskum rôznych osobných prameňov predpokladá interdisciplinárny prístup. Denníky, memoáre, autobiografie, testamenty a listy sa môžu súčasne skúmať z pohľadu literárnej vedy, histórie, sociológie, etnografie, či psychológie. Keďže tieto dokumenty nevznikli v dôsledku vedomej činnosti profesionálnych spisovateľov, sú odzrkadlením aktu písania svojej doby na individuálnej aj spoločenskej úrovni, pre ktoré je charakteristický určitý habitus, čiže súbor vonkajších znakov. V západoeurópskych spoločenských vedách sa pre tento typ prameňov ujal názov „egodokument“.¹⁸ Pre tento výraz existujú rôzne definície, v jednoduchosti ho však možno chápať ako osobné pramene, v ktorých sa ego zámerne alebo neúmyselne odhaľuje alebo skrýva.¹⁹

Všetky typy textu spadajúce do tejto kategórie súvisia s časom, so spomínaním, s pamäťou. Písaný text na jednej strane nahrádza individuálnu pamäť, na druhej strane písomné zaznamenanie textu zaručuje jeho pretrvávanie. Korešpondencia však na rozdiel od autobiografie a memoárov nie je retrospektívnym žánrom, hoci sú v nej prítomné prvky spomínania a autocenzúry. Naopak, listy sa obvykle písali, podobne ako denníky, v období bližšom k opisovaným udalostiam, pričom spomínanie, hodnotenie a výklad udalostí sa ešte neuplatnili v plnej miere. Vzťah k prítomnosti je charakterizovaný spontánnosťou, čoho dokladom sú vsuvky, dodatky, nečakané zvraty a náhle zmeny tém.²⁰

Významnou funkciou listov ako egodokumentov je aj vytváranie identity a sebareprezentácie pisateľa. Prostredníctvom písaného textu môžu jeho autori sformovať svoj vlastný obraz podľa svojich predstáv a želania. Takýmto spôsobom sa z písaného textu stáva nástroj sebareprezentácie, ktorý umožňuje vytvárať určitý sebaobraz a hrať spoločenské roly. Tieto sebaobrazy, formy identity a správania sa menia v závislosti od individuálnych spoločenských rolí, sú ovplyvňované

---

¹⁷ FUNDÁRKOVÁ, Listy ako médium symbolickej komunikácie..., s. 75; SCHULTE – Von TIPPELSKIRCH, *Reading, Interpreting...*, s. 6.

¹⁸ PAPP, *Tollforgató Kálnokiak...*, s. 15.

¹⁹ Rudolf Dekker cit. Jacquesa Pressera: DEKKER, Rudolf: Jacques Presser's Heritage: Ego-documents in the Study of History. In: *Memoria y Civilización* 5, 2002, s. 14.

²⁰ PAPP, *Tollforgató Kálnokiak...*, s. 16-18.

kultúrnymi, jazykovými a spoločenskými normami a neprejavujú sa iba v písanej podobe, ale aj v spôsobe života a skutkoch osôb.²¹

Rovnako však platí, že nielen egodokumenty sú v dôsledku formovania mysľou svojho tvorcu subjektívneho charakteru. Aj samotné historické dielo vypracované na základe týchto prameňov je výsledkom ľudskej práce. Hoci sa navonok javí predovšetkým ako súbor poznatkov, ktorý zhromažďuje údaje o minulej skutočnosti,²² tieto fakty však samé za seba nehovoria – prehovoria jedine vtedy, keď sa na ne historik odvoláva. Výber faktov, ich poradie a súvislosti určuje historik. Základný fakt o minulosti sa historickým faktom stáva prostredníctvom interpretácie.²³ Korešpondencia, obzvlášť súkromná, v sebe zahŕňa obrovské množstvo rôznorodých údajov. Úlohou historika je objaviť významné fakty v závislosti od skúmanej témy a tie premeniť na fakty historické, a súčasne nevyhnutne eliminovať množstvo bezvýznamných faktov ako fakty nehistorické. Je to opak predstavy z 19. storočia, podľa ktorej sa dejiny skladajú z kombinácie maximálneho počtu nezvratných a objektívnych skutočností.²⁴

Možnosti výskumu korešpondencie

Existujú rôzne prístupy zamerané na získavanie historických poznatkov, ktoré sa uplatňujú v závislosti od problematiky výskumu a povahy prameňa. V prípade korešpondencie je najvyužívanejším z nich priama metóda, založená na bezprostrednom skúmaní prameňa, v ktorom sú informácie priamo obsiahnuté. Pri tejto metóde sa postupuje od jednotlivín nachádzajúcich sa v prameni k zovšeobecňovaniu.²⁵

Listy z pohľadu ich obsahovej stránky v sebe zahŕňajú množstvo rôznych druhov informácií. Môže za to aj prudký nárast korešpondencie spôsobený zvýšením miery gramotnosti, ako aj pretvorenie metód písania listov, ku ktorému došlo v Európe v priebehu 14. – 16. storočia. V období raného novoveku sa korešpondencia využívala ako všestranný komunikačný prostriedok na osobné, intelektuálne, administratívne, diplomatické, obchodné a umelecké účely. V tomto duchu dokázala ranonovoveká korešpondencia synkretizovať literárnu a neliterárnu, verejnú a súkromnú, elitnú a ľudovú kultúru tak, ako žiadny iný typ písomnosti.²⁶ Rodinná korešpondencia nepredstavuje bohatý prameň len pre

²¹ PAPP, *Tollforgató Kálnokiak...*, s. 18-21.

²² MAREK, *O historizmu a dějepisectví...*, s. 49.

²³ CARR, Edward Hallett: *Co je historie?* Praha : Svoboda, 1967, s. 11-15.

²⁴ CARR, *Co je historie?...*, s. 17.

²⁵ ZOUNEK, Jiří – ŠIMÁNE, Michal: *Úvod do studia dějin pedagogiky a školství. Kapitoly z metodologie historicko-pedagogického výzkumu*. Brno : Masarykova univerzita, 2014, s. 50-51.

²⁶ SHEMEK, *Letter Writing and Epistolary Culture...*, s. 1.

úzko poňaté dejiny rodu, ale obsahuje zaujímavé údaje aj z pohľadu všeobecných dejín. Dôležitosť korešpondencie pre výskum dejín spočíva aj v tom, že sa v nej môžu nachádzať dôverné vyjadrenia odhaľujúce skryté súvislosti týkajúce sa vtedajších udalostí.²⁷

Na potreby predkladanej štúdie bola vybraná vzorka v podobe súboru korešpondencie rodiny Koháryovcov, ktoré boli využité ako príklady na overenie metodologických téz. Korešpondencia rodiny Koháryovcov tvorí súčasť fondu Koháry-Coburgovcov uloženého v Štátnom archíve v Banskej Bystrici.²⁸ Zlomkovitý rodinný fond Koháryovcov sa nachádza aj v Maďarskom národnom archíve v Budapešti,²⁹ ktorý tiež obsahuje malú zbierku korešpondencie. Rozsiahly a bohatý fond Koháry-Coburgovcov v Banskej Bystrici bol pôvodne uložený v kaštieli vo Svätom Antone. Prvé pokusy o usporiadanie materiálov prebiehali už v 18. storočí. Následne sa iniciatívy chopilo niekoľko úradníkov a archivárov, pričom každý z nich postupoval podľa vlastných metód. V konečnom dôsledku to viedlo k neprehľadnému usporiadaniu materiálov. V prípade korešpondencie zostala asi tretina nespracovaná, v pôvodne usporiadaných častiach nenasledujú listy za sebou ani podľa pisateľa, ani podľa adresáta, ani na základe vecných alebo chronologických údajov. Vzniklo síce zopár katalógov, z ktorých sú niektoré do istej miery použiteľné, no väčšinou nie.³⁰ Možnosti výskumu sú tým pádom obmedzované nielen spôsobom usporiadania fondu, ale vo veľkej miere aj absenciou moderných archívnych pomôcok. Tento stav možno považovať za hlavnú príčinu neprebádanosti tohto relatívne dobre zachovalého fondu.³¹ V tejto súvislosti je dôležité podotknúť, že predkladaná štúdia nepredstavuje výsledok komplexného výskumu, je len sondou slúžiacou na overovanie metodologických východísk.

---

²⁷ VISKOLCZ, Noémi – ZVARA, Edina (eds.): *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése*. Budapest : MTA KIK – Kossuth Kiadó, 2019, s. 8.

²⁸ Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), rodový archív Koháry-Coburg (ďalej f. KC).

²⁹ Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár Budapest, P 2257 Családi fondtörzsdék – 667 Koháry család.

³⁰ OTRUBA, Štefan et al.: *Štátny archív v Banskej Bystrici. Sprievodca po archívnych fondoch II*. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1969, s. 11-14.

³¹ Medzi najvýznamnejšie práce, ktoré sa venovali korešpondencii Koháryovcov, možno radiť niekoľko štúdií uverejnených v zborníku ĎURIANOVÁ, Mária (ed.): *„Za Boha, kráľa a vlast!“ Koháryovci v uhorských dejinách. „Istenért, királyért, hazáért!“ A Koháry család a történelmi Magyarország viszonylatában*. Zvolen : Národné lesnícke centrum vo Zvolene pre Múzeum vo Svätom Antone, 2016, 256 s. V súčasnosti korešpondenciu Koháryovcov pre svoj výskum využíva Zoltán Igor Komjáti. Ide v prvom rade o tie práce, v ktorých sa venuje pôsobeniu Štefana II. Koháryho na poste fil'akovského hlavného kapitána (1667 – 1682). Sleduje rôzne vojenské, právne, správne, a pod. problémy života na pohraničí, pričom z rodovej korešpondencie využíva predovšetkým korešpondenciu Štefana II. Koháryho.

Zaujímavý typ informácií, nachádzajúcich sa v korešpondencii, sú údaje týkajúce sa spôsobu, akým prebiehala korešpondenčná komunikácia. O intenzívnej výmene listov medzi Juditou Balassovou³² a jej synom Štefanom II. Kohárom vypovedá nielen veľké množstvo zachovanej korešpondencie, ale aj údaj na začiatku listu z roku 1677: „*V jeden deň som dostala dva Tvoje listy, na tie odpoviem zajtra alebo pozajtra.*“³³ Judita taktiež zamestnávala služobníka, ktorého zvykla posilať za svojim synom, ktorý aj doručoval listy medzi nimi: „*V piatok ráno prišiel s Tvojím listom môj človek, ktorý za Tebou chodieval, od ktorého som sa dozvedela, že pán generál Leslie bol u Teba, a nečakajúc tak dôstojného človeka u seba, predsa bolo v zhone všetko počestne.*“³⁴

V ranonovovekej spoločnosti mali osoby vyššieho spoločenského postavenia lepší prístup k informáciám ako osoby z nižších spoločenských vrstiev. Pre šľachtu bola korešpondenčná komunikácia nástrojom vytvárania a udržiavania komunikačných sietí.³⁵ Šľachta si prostredníctvom korešpondencie vymieňala informácie o situácii v krajine a dianí v ich okolí. Judita Balassová sa zo Sitna sťažovala v liste z roku 1681 svojmu švagrovi Žigmundovi Esterházymu, že „*v tejto [časti] krajiny je všetko drahé, víno, pšenicu, seno, ovos požili vojská Jeho Veličenstva, obzvlášť tu z dedín okolo banských miest.*“³⁶ O zaujímavej udalosti informovala Judita Balassová taktiež zo Sitna svojho syna Štefana II. Koháryho v roku 1679: „*... pri [Banskej] Bystrici, [Slovenskej] Ľupči je mnoho kurucov, aj by boli*

³² Judita Balassová (cca 1634 – 1711), dcéra Judity Bosnyákovej a Imricha II. Balassu, druhá manželka Štefana I. Koháryho (1616 – 1664). Zosobášili sa v roku 1648 a mali spolu šesť detí: Štefana II. (1649 – 1731), Juditu (1650 – 1718), Imricha (1652 – 1664), Farkaša (1654 – 1704), Jána I. (1657 – 1696) a Gabrielu (1659 – ?). Z korešpondencie Judity Balassovej vyplýva, že sa v období medzi rokmi 1654 – 1683 najčastejšie zdržiavala na Čabradi a Sitne, ktoré boli majetkom rodiny Koháryovcov. Jej najstarší syn Štefan II. Koháry adresoval listy svojej matke z Viedne, kde študoval, a v období 1667 – 1682 sa v najväčšej miere zdržiaval vo Filákovke, kde pôsobil ako hlavný kapitán hradu. LENGYELOVÁ, „Ja potrebujem peniaze viac, ako tvoja milosť“..., s. 10-11.; KOZICZ, János: A török elleni harcok vitézi hagyományai a Koháry családban. In: *Koháry István emlékkönyv a kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára*. Budapest – Kecskemét : Piarista Rend Magyar Tartomány, 2015, s. 19-54.; FÜLÖP, László – BARKÓCZY, László: Korabeli feljegyzések a Koháry családdal kapcsolatban. In: *Honismeret*, č. 4, 2016, s. 54-58.

³³ *Egy nap két leveledet vettem, azokra holnap vagy holnap utan valasztot adok...* ŠA BB, f. KC IV, no. 1552. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 10. 07. 1677.

³⁴ *Pünteken reggel érkezet leveled hozad járó emberem, melytől érttettem, hogy General Leszli uram nalad volt, s nem varvan olly méltóságos embert magadhoz, mégis hamarjában böcsületessen volt minden dologh...* ŠA BB, f. KC IV, no. 1586. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 16. 07. 1679.

³⁵ DUCHONOVÁ, Diana: Špecifiká komunikácie na aristokratických dvoroch v ranom novoveku. In: *Historické štúdie* 49, 2015, s. 19-21.

³⁶ *Ezen a feölden minden draga, bor, buza, széna, zab, az eó Feölséghe Hadaj el élték, kivalt keppen it az banya varosak körül valo falukot...* ŠA BB, f. KC IV, no. 1014. Judita Balassová Žigmundovi Esterházymu, 29. 11. 1681.

spálili časť Banskej Bystrice. Videli sme oheň, ale neviem, či to bolo ono alebo niečo iné, ale bol veľký oheň“.³⁷ Neskôr v tom istom roku ho informovala o tom, že už aj v Banskej Štiavnici sa objavil mor, v niekoľkých domoch všetci zomreli, pričom sa obyvatelia pred nákazou chránili vydymovaním.³⁸ Išlo o veľmi zásadné záležitosti z hľadiska bezpečnosti, a z tohto dôvodu je pochopiteľné, že sa údaje vypovedajúce o vojenskom, mocenskom, existenčnom, či inom ohrození vyskytovali v korešpondencii šľachty relatívne často.

Podobne aj zdravotný stav bol častou témou súkromnej korešpondencie. V listoch sa nachádzajú údaje nielen o úrazoch a chorobách, ale aj o spôsobe liečby, ktorú ľudia v minulosti využívali. Vo svojom liste z roku 1678 sa Judita Balassová vyjadrovala k liečbe nariadenej lekárom: „*Otvorila som list lekára, pretože som chcela vedieť, čo nariadil, ale rezanie žily by som podľa môjho úsudku neodporúčala, pretože bol pán veľmi chorý na žalúdok a hlavu, ale nikdy mu žilu nerezali. Lekár ani nepíše, akú žilu treba rezať. [...] Ja by som užila iné lieky, nech sa žalúdok vyčistí*...“.³⁹

Z predošlého príkladu je zjavné, že korešpondencia poskytovala priestor na prezentovanie vlastných názorov. Judita Balassová, ktorá si vážila zdravie a zaujímal sa o spôsoby liečby, sa mnohokrát vyjadrovala aj k záležitostiam, ktoré boli nebezpečné alebo zdraviu škodlivé. Ohľadom sánkovania svojmu synovi napísala, že si pritom raz buď nohu alebo ruku zlomí.⁴⁰ Poľovačku, ktorá bola populárnou záľubou šľachticov, považovala za „*veľmi nešťastnú zábavu*“, pri ktorej sa môže prihodiť mnoho nehôd.⁴¹ V roku 1678 posielala svojmu synovi vodu na liečenie „*tak dobrú, ako konvalinková voda*“, ktorú mal použiť na bolesť kostí, čo podľa nej nebolo treba brať na ľahkú váhu.⁴² Judita z rovnakých princípov neschvaľovala ani jeho nezdravé návyky, ako fajčenie, zlú stravu, či nepokojnosť.⁴³

V rodinnej korešpondencii šľachty sa veľmi často riešila aj otázka odievania. Judita Balassová sa ako starostlivá matka starala o odev svojich

---

³⁷ ...*hogy Besztercze, Lipcze tájan sok kurucz van, és hogy meghis égették volna Besztercze Banyanak egy részét. Lattunk tüzet, de nem tudom, a volte vagy mas, de nagy tűz volt.* ŠA BB, f. KC IV, no. 1586. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 16. 07. 1679.

³⁸ ŠA BB, f. KC IV, no. 1592. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 24. 09. 1679.

³⁹ *En fel szakasztottam levelét akarvan tudni mit rendelte, de az érvagást én az én itélettem szerint nem javalanam, mert az úr igen beteges volt gyomrara, s fejére, de érvagással soha sem élt, azt sem írja megh micsoda eret [...] keöl vagni, ezeke az más féle orvosagokkal élnék, had tisztúlna ki az gyomor...* ŠA BB, f. KC IV, no. 1564. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 16. 03. 1678.

⁴⁰ ŠA BB, f. KC IV, no. 1447. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 23. 01. 1670.

⁴¹ *Vadaszatnak vagjon kelete ezis igen szerentsétlen mulatsagh...* ŠA BB, f. KC IV, no. 1447. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 23. 01. 1670.

⁴² ...*ím kultem uizet ezis uan oli io mint az giönd uirag uiz azt az cont faidalmat nemkel trefara ueni...* ŠA BB, f. KC IV, no. 1575. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 01. 08. 1678.

⁴³ ŠA BB, f. KC IV, no. 1475. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 20. 03. 1672.

detí. V roku 1667 svojmu synovi písala, že dala kúpiť kožušinu z kuny, čo však v Banskej Bystrici nemali.⁴⁴ V tom istom liste sa zmienila, že mu dala ušiť dolomán (kabátec), ktorý mu aj poslala, aby zistili, či ho bude potrebné upravovať.⁴⁵ Po gombíky na jeho mentieku (plášť) poslala až do Prešporku a poslala mu aj zateplené nohavice,⁴⁶ ktoré sa mu v zime určite zišli.

Oblečenie svojmu synovi zaobstarávala aj v neskoršom období. V roku 1679 mu písala, že nestihla dať pre neho ušiť ním žiadaných 12 košiel a spodné nohavice z toho jemného plátna, ktoré doniesol. Avšak boli u nej ešte štyri nové košeľe, tie mu poslala, a aj štyri nové nohavice. Dvoje z nich boli užšieho strihu, tie dala ušiť z toho plátna, čo Štefan doniesol, a ďalšie dvoje, ktoré boli širšie, dala ušiť z jej vlastného plátna. Štefan sa mal vyjadriť k tomu, ktoré plátno a strih sa mu páčili viac, aby aj ostatné mu mohla dať takým spôsobom ušiť.⁴⁷ V tom istom liste sa sťažovala, ako ťažko sa zháňala čipka, ktorú dala prišiť na ručník. Ak by však bola išla do Viedne, mohla by priniesť čipku aj na jeho ručníky, aj na košeľe, keďže Štefan chcel dvanásť košiel, ale čipku priniesol len na sedem.⁴⁸ Súkromná korešpondencia šľachty je vynikajúcim zdrojom poznania odevnej kultúry. Zmienky o textíliách, strihoch, ozdobách a ďalších odevných prvkoch vypovedajú nielen o osobnom vkuse, ale vďaka nim si môžeme vytvoriť obraz o nárokoch šľachty na luxus, o ich estetických potrebách i materiálnej kultúre.⁴⁹ Z uvedených príkladov taktiež vyplýva, že korešpondencia šľachty vypovedá aj o spôsobe a problémoch so zaobstarávaním materiálov na odevné účely.

Podobne ako v prípade odievania, významnú časť korešpondencie tvoria aj informácie týkajúce sa stravovania. Pre ich hojný výskyt bola konzumácia rýb v ranonovovekom Uhorsku populárnou záležitosťou.⁵⁰ V liste z roku 1678 sa Judita Balassová zmieňuje o potočných rybách, ktoré zaobstarávali v Uhorskom a v Málinci. Mala v pláne poslať tučnú solenú rybu, keďže za živa by to možné nebolo, pričom jej šťavu už neodporúčala pri varení soliť, pretože by to už bolo príliš slané na jedenie.⁵¹ Zvyčajne sa potraviny spomínajú v súvislosti s ich posielaním. V takejto súvislosti sa v listoch nachádzajú zmienky o ovocí, napr. o čerešniach,⁵²

⁴⁴ ŠA BB, f. KC IV, no. 1432. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 17. 12. 1667.

⁴⁵ ŠA BB, f. KC IV, no. 1432. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 17. 12. 1667.

⁴⁶ ŠA BB, f. KC IV, no. 1432. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 17. 12. 1667.

⁴⁷ ŠA BB, f. KC IV, no. 1586. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 16. 07. 1679.

⁴⁸ ŠA BB, f. KC IV, no. 1586. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 16. 07. 1679.

⁴⁹ LENGYELOVÁ, Tünde: *Život na šľachtickom dvore*. Bratislava : Slovart, 2016, s. 75-78.

⁵⁰ DUCHOŇOVÁ, Diana – LENGYELOVÁ, Tünde: *Hradné kuchyne a šľachtické stravovanie v ranom novoveku. Radosti slávností, strasti každodennosti*. Bratislava : Veda, 2016, s. 205-209.

⁵¹ ŠA BB, f. KC IV, no. 1564. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 16. 03. 1678.

⁵² ŠA BB, f. KC IV, no. 1552. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 10. 07. 1677.

ríbezliach, citrónoch, hruškách, višniach, ktoré by boli dobré do torty, či v slivkových *lektvaroch* (liečivé prípravky). Okrem toho Judita Balassová svojmu synovi posielala aj mandle, hrozienka, hladkú múku na tortu, medové koláčiky a trstinový cukor. Na sladenie sa zvyčajne používal med, trstinový cukor pochádzajúci z Indie bol vzácnejší. Okrem toho mu posielala aj hovädzie mäso, ktoré bolo mimoriadne obľúbené v ranom novoveku, kapustu, chlieb, ktorý tvoril základ uhorskej kuchyne, a veľmi populárne korenie šafran.⁵³ Korešpondencia šľachty je cenným zdrojom informácií o dobovom stravovaní. Môžu sa v nej nachádzať aj zmienky o pôvode potravín, ich kvalite, spôsobe využitia, prípadne cenách. Údaje o potravinách, nachádzajúce sa v korešpondencii, môžu byť prameňom aj pre hospodárske dejiny.

Súkromná korešpondencia šľachty vypovedá mnoho o rodinných vzťahoch medzi jej príslušníkmi. Judita Balassová chcela, aby sviatky trávila rodina spolu na Čabradi. Svojmu synovi pred Vianocami napísala: „*bolo by lepšie, ak by si sem na sviatky prišiel*.“⁵⁴ Ako starostlivá matka sa v značnej miere zaujíkala o jeho zdravotný stav. V jednom nedatovanom liste ho karhala, že si nedával na seba pozor a zranil sa. Táto udalosť ju zjavne rozrušila, pretože sa kvôli tomu chystala ísť za ním a list ukončila slovami: „...*písala som dnes v nedel'u o šiestej poobede so smutným srdcom*.“⁵⁵ V tejto súvislosti mu tiež dohovárala aby sa oženil, aby mal niekoho, kto by mu mohol pomôcť riadne sa o seba postarať.⁵⁶ V tom čase mal Štefan II. dvadsaťosem rokov. V ranom novoveku mohli síce chlapci uzavrieť manželstvo od 14 rokov, z tohto obdobia sú však známe aj prípady, kedy sa muži z rôznych dôvodov ženili až po tridsiatke ako „starí mládenci“. ⁵⁷ Z korešpondencie vyplýva, že Judita Balassová si priała, aby sa jej najstarší syn oženil. Už v roku 1664, keď mal Štefan päťnásť rokov, mu v liste odporučila, aby skončil so štúdiom a oženil sa.⁵⁸ Kvôli ženbe naňho naďalej naliehala v priebehu 70. rokov 17. storočia,

---

⁵³ ŠA BB, f. KC IV, no. 1585. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 04. 07. 1679; LENGYELOVÁ, *Život na šľachtickom dvore...*, s. 138-140; DUCHOŇOVÁ – LENGYELOVÁ, *Hradné kuchyne...*, s. 194-199, 221.

⁵⁴ „*...iob uolna ha az inepre ide iunel*“. ŠA BB, f. KC IV, no. 1432. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 17. 12. 1667.

⁵⁵ „*irtam ma uasarnap hat orakor delutan somoru siuel*“. ŠA BB, f. KC IV, no. 1911. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu.

⁵⁶ ŠA BB, f. KC IV, no. 1552. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 10. 07. 1677.

⁵⁷ Napr. Pavol Pálffy mal 37 rokov, Mikuláš Pálffy mal približne 30, Štefan Illésházy mal pri prvom sobáši 30 rokov. FUNDÁRKOVÁ, Anna: *Barokový aristokrat*. Bratislava : Veda, 2018, s. 61; DUCHOŇOVÁ, Diana: *Palatín Mikuláš Esterházy. Dvorská spoločnosť a aristokratická každodennosť*. Bratislava : Veda, 2017, s. 429. Dôvodov na sobáš v neskoršom veku mohlo byť mnoho. Mohlo ísť okrem iného o taktický krok súvisiaci s hľadaním adekvátnej partnerky, ale k odkladu ženby mohlo dôjsť aj kvôli plneniu vojenskej funkcie.

⁵⁸ ŠA BB, f. KC V, no. 15486. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 17. 07. 1664.

kedy už mal po dvadsiatke. Dôvody, prečo sa Štefan II. Koháry napokon nikdy neoženil, sú dodnes nevyjasnené.⁵⁹

V korešpondencii sa v malej miere nachádzajú aj zmienky týkajúce sa činností, ktorým sa šľachta s obľubou venovala. Spôsoby spríjemnenia voľného času boli rôznorodé, a záviseli od charakteru a preferencií ľudí. Možností bolo mnoho, venovali sa vedeckým záujmom, čítaniu, písaniu poézie, rôznym ručným prácam, práci v záhrade, svojim domácim miláčikom, hrám a hazardu, tanečným a krčmovým zábavám, či poľovačke.⁶⁰ Ako príklad možno uviesť Farkaša Koháryho, mladšieho brata Štefana II. Koháryho, ktorý trávil čas lovom. Pri jednej príležitosti poslal svojej matke Judite Balassovej srnu.⁶¹ Z korešpondencie šľachty sa taktiež dozvedáme, že samotný Štefan II. trávil v mladosti v zime celé poobedia sánkovaním.⁶² Údaje o voľnočasových aktivitách sú v korešpondencii pomerne zriedkavé v porovnaní s inými typmi informácií.

Okrem toho sa v korešpondencii šľachty nachádzajú aj údaje týkajúce sa spravovania panstiev. Mnohokrát sa riešili rôzne problémy s poddanými, ale objavujú sa aj informácie o spisovaní urbárov,⁶³ alebo o výbere desiatku, jeho uložení a rozdelení medzi členov rodiny.⁶⁴ Spravovanie panstiev Koháryovcov pripadlo po smrti Štefana I. Koháryho v roku 1664 jeho manželke Judite Balassovej, ktorá túto činnosť vykonávala z pozície vdovy.

V listoch sa vyskytujú aj zmienky o rôznych sporoch a konfliktoch. Napr. v liste z roku 1674 písala Judita Balassová svojmu synovi, že sa z jeho listu dozvedela o jeho zarmútení, pretože ho niektorí jeho neprajníci udali krajinskému sudcovi Adamovi Forgáchovi.⁶⁵ Súčasne navrhla mimoriadne zaujímavé riešenie konfliktu: „... *ihned' Jeho Vel'komožnosti (eő Nghanak) napíš, že si vezmeš jeho dcéru, hneď sa jeho hnev zmierni a vec sa obráti v pokoj.*“⁶⁶

V listoch sa ľudia navzájom informovali aj o správach, ktoré sa šírili. Judita Balassová písala svojmu synovi Štefanovi II. Kohárymu v roku 1679, ktorý bol v tom čase fil'akovským hlavným kapitánom, že sa dopočula o

⁵⁹ HAJZER-MÓDLI, Éva: *Szerepek és imázsépítés: Koháry István, egy XVII. századi főúr társadalmi reprezentációs szerepe és gondolkodásmódja*. (dizertačná práca) Budapest : ELTE, 2018, s. 79-83.

⁶⁰ LENGYELOVÁ, Život na šľachtickom dvore..., s. 199-221.

⁶¹ ŠA BB, f. KC IV, no. 1016. Judita Balassová Márii Lujze Rechbergovej, 29. 04. 1682.

⁶² ŠA BB, f. KC IV, no. 1447. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 23. 01. 1670.

⁶³ ŠA BB, f. KC IV, no. 1447. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 23. 01. 1670.

⁶⁴ ŠA BB, f. KC IV, no. 1575. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 01. 08. 1678.

⁶⁵ ŠA BB, f. KC IV, no. 1518. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 04. 08. 1674.

⁶⁶ ... *avagy maris irjal csak eő Nghanak hogj a leanyat el veszed, mindgyart ... enyhodik eő Ngha horaghja, és bekeséghe fordul a dologh.* ŠA BB, f. KC IV, no. 1518. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 04. 08. 1674.

jeho zajatí kurucmi, iní však tvrdili, že ušiel na koni. Až z jeho listu sa dozvedela, že bol v poriadku a v dobrom zdraví, tak sa mohla upokojiť.⁶⁷

Aby informácie obsiahnuté v korešpondencii mali zmysel, je nevyhnutná znalosť kontextu, ktorý im dáva význam. Bádateľ sa však mnohokrát môže stretnúť s vyjadreniami (ale aj rôznymi prepismi mien osôb, názvov miest a dedín a pod.), ktoré sú kvôli nejasnej formulácii veľmi ťažko rozlúštiteľné. V niektorých prípadoch zostávajú tieto formulácie nevyjasnené, pretože nie sú dostupné ďalšie údaje, ktoré by bližšie určovali ich význam. Medzi takéto často sa vyskytujúce problematické vyjadrenia patria rôzne variácie výrazu „vec“, ako napr. v liste Judity Balassovej synovi Štefanovi II. Kohárymu z roku 1672: „*Jurajovi Bezeghovi som napísala ohľadom niektorých vecí, jeho odpoveď som tam [adresátovi Štefanovi II. Kohárymu] poslala.*“⁶⁸ Ako iný príklad možno uviesť tento výraz v spojení „vec Čelovčanov“.⁶⁹ Obec Čelovce (maď. Csall) patrila k panstvu Čabrad', ktoré bolo majetkom rodu Koháryovcov. Z kontextu listu však súčasne vyplýva, že Čelovčania chceli so Štefanom II. Kohárom riešiť nejaký problém týkajúci sa chotára.⁷⁰ O dva roky neskôr dala Judita Balassová spísať dokumenty k čelovskému chotáru. Obávala sa, či boli dobre napísané, pretože ich spisovali traja.⁷¹ Adresát aj odosielateľ listu poznali, o aké záležitosti sa jednalo, avšak pre bádateľa môžu byť takéto vyjadrenia málo zrozumiteľné. Preto výskum korešpondencie predpokladá neustále štúdium dostupnej literatúry pre čo najhlbšie poznanie života komunikujúcich osôb, ich aktuálnej situácie v čase písania listu, ako aj osôb spomínaných v listoch a vzťahov s nimi, ale rovnako je dôležité poznávanie dobových reálií na pochopenie celkového spoločenského kontextu.

Pri skúmaní korešpondencie možno konštatovať, že bez ohľadu na skúmanú otázku nie je možné všetky potrebné informácie vyčítať priamo z nej. Nesúvisí to len so skutočnosťou, že sa množstvo listov nezachovalo. Korešpondencia bola rizikovým komunikačným prostriedkom, čo sa premietlo aj na jej štruktúre.⁷² Hoci sa v listoch môžu nachádzať rôznorodé údaje, ľudia sa v nich nevyjadrovali ku všetkému, čo sa v ich životoch odohrávalo. Autori boli veľmi opatrní a zvažovali, k čomu sa vyjadrí, a svoje listy starostlivo zapečatili, aby sa ich obsah nedostal k neoprávneným osobám. Navyše sa stávalo, že od adresáta požadovali

⁶⁷ ŠA BB, f. KC IV, no. 1597. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 17. 02. 1680.

⁶⁸ *Bezeg giördnek irtam uolt nemeli dolgok felöl mit irt im oda kultem...* ŠA BB, f. KC IV, no. 1475. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 20. 03. 1672.

⁶⁹ ŠA BB, f. KC IV, no. 1447. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 23. 01. 1670.

⁷⁰ *Csaliak oda készülnék hozzad magok hatarjok véghet...* ŠA BB, f. KC IV, no. 1447. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 23. 01. 1670.

⁷¹ ŠA BB, f. KC IV, no. 1475. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 20. 03. 1672.

⁷² DAYBELL, *The Material Letter...*, s. 10.

spálenie listu po jeho prečítaní, prípadne posielali šifrované správy.⁷³ Pri posielaní korešpondencie sa taktiež stávalo, že z bezpečnostných dôvodov mala osoba poverená odosielateľom pri doručení listu ústnou formou odovzdať ďalšie informácie adresátovi. Ako príklad možno uviesť úvod listu, pravdepodobne od Mikuláša Pálffyho,⁷⁴ Judite Bosnyákovovej⁷⁵ z roku 1642: „*List Vašej milosti sme prevzali, a porozumeli sme aj Vášmu odkazu od Vášho služobníka.*“⁷⁶

Osoba doručovateľa bola veľmi dôležitým prvkom korešpondenčnej komunikácie v ranonovovekom Uhorsku. Vykonávanie tejto práce však malo svoje riziká. Lahko sa totiž mohli doručovatelia ocitnúť v životne nebezpečnej situácii, ako napr. v prípade, ktorý uvádzala Judita Balassová v liste synovi Štefanovi II. Kohárymu z roku 1674: „*Inú správu ten sedliak nepovedal, iba že pri Svätom Jure v Prešporku [...] človeka nesúceho listy zabili zlodeji, na vlastné oči videl, že ho zakopali.*“⁷⁷

Pri práci s korešpondenciou je teda z rozličných príčin užitočné uplatniť popri priamej metóde aj iné metódy získavania poznatkov. Vo všeobecnosti platí, že pri tvorbe historického diela sa musí historik usilovať o presnosť svojich faktov a aby uviedol všetky známe či poznateľné fakty týkajúce sa jeho témy a výkladu.⁷⁸ Z tohto dôvodu je osožné nelimitovať výskum len na jeden typ prameňa, ale podľa dostupných možností na základe skúmanej témy využiť aj iné zdroje poznania. Výborným doplnkom k výskumu súkromnej korešpondencie sú predovšetkým testamenty, denníky, itineráre, rodinné kalendáre, ale aj rôzne iné zápisky, memoáre, autobiografie, slávnostné príhovory a pod.

Ako bolo vyššie objasnené, korešpondencia nebola len komunikačným prostriedkom, ale bola aj prejavom štylizovaného obrazu pisateľa alebo pisateľky. Pri skúmaní myšlienkového sveta ranonovovekého šľachtica je preto vhodné šľachtické egodokumenty podľa dostupných možností doplniť o také zdroje, ktoré neslúžili na jeho sebareprezentáciu v spoločnosti. Ide o pramene, v ktorých skúmané osoby nevystupovali ako aktívne subjekty formujúce svoj obraz pre svoje okolie, ale boli

⁷³ DAYBELL, *The Material Letter...*, s. 10.

⁷⁴ Podpísaný ako gróf P. Miklós. V podobných prípadoch môže byť identifikácia osoby problematická, obzvlášť ak nie je uvedené (alebo nie je rozlúštiteľné) ani miesto vzniku listu.

⁷⁵ Judita Bosnyáková (1616/1617 – 1680) bola manželkou Imricha II. Balassu a matkou Judity Balassovej. SCHRAMEK, László Péter: Wesselényi Ferenc, Lippay György és Balassa Imre vitája a Pest megyei főispánságról. In: *Történelmi Szemle*, roč. 53, č. 4, 2011, s. 540.

⁷⁶ *Az kegye levelet el vöttük, s iambor szolgaia altal teőt izenetetis megh értettük.* ŠA BB, f. KC IV, no. 1001. Mikuláš Pálffy Judite Bosnyákovovej, 21. 02. 1642.

⁷⁷ *Egyib hirt nem beszelt az az paraszt ember, hanem Szent Gyeörgynel Posonon [...] levelek vevő egy embert tolvajok meghűltik, szemmével latta hogy el temetik.* ŠA BB, f. KC IV, no. 1514. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, 01. 07. 1674.

⁷⁸ CARR, *Co je historie?...*, s. 30.

pozorovanými objektmi hodnotenými niekým zvonku.⁷⁹ Takýmto spôsobom postavený výskum je veľmi zaujímavý v prípade ranonovovekých šľachtických žien. Korešpondencia ako egodokument skúmanej šľachtickej ženy by sa mohla doplniť napr. o denník muža, s ktorým sa poznala, ak by sa v tom denníku vyjadroval k jej osobe.⁸⁰ Popri možnosti rekonštruovať obvyklý obraz urodzenej dámy a jej každodenného života sa môžeme dozvedieť o jej vlastných postojoch a očakávaniach, ako aj o názoroch a požiadavkách spoločnosti a miere jej ochoty sa týmto predstavám prispôbiť.⁸¹

Iný systematický prístup predstavuje komparácia. Pri porovnávaní zisťujeme chýbajúce historické poznatky prostredníctvom analógie. Pri uplatňovaní tejto metódy je nevyhnutné presne určiť objekty porovnávania, kritériá analýzy a sledované ciele.⁸² V korešpondencii Judity Balassovej máme k dispozícii aj jej vlastnoručne napísané listy. V tomto prípade je možné na základe týchto listov analyzovať jej písársky prejav, ktorý by sa potom mohol porovnať s prejavom iných vlastnoručne píšucich šľachtícien z tohto obdobia. Vyhodnotením často prítomných alebo opakujúcich sa spoločných znakov by bolo možné vytvoriť obraz predstavujúci písomný prejav gramotných ranonovovekých šľachtických žien. Iný pohľad by sa dosiahol, ak by sa rukopisný prejav šľachtickej staval do kontrastu ku korešpondencii písanej vzdelaným písarom. Takýmto porovnaním by sa preukázali odlišnosti od písárskeho prejavu, ktorý zodpovedá formálnym a štylistickým požiadavkám doby.

Iný príklad využitia komparácie pri výskume možno demonštrovať na otázke približného roku narodenia Judity Balassovej, manželky Štefana I. Koháryho. Tento údaj nie je v prameňoch priamo uvedený. Poznáme však dátum ich sobáša, ktorý bol zaznamenaný v rodinnom kalendári.⁸³ Keďže išlo o jej prvé manželstvo, môžeme odhadnúť približný rok jej narodenia na základe dobových analógií obvyklého veku vydaja mladých šľachtícien. V tomto prípade sa sobáš konal v dňoch 15. – 16. januára 1648, a šľachticné vstupovali v tomto období do manželského

---

⁷⁹ KOLDINSKÁ, Marie: *Nepřítomné i všudypřítomné. Obraz žen ve šlechtických ego-dokumentech 16. a první poloviny 17. století*. In: *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?* Eds. M. Lenderová – J. Kubeš. Pardubice : Univerzita Pardubice, 2004, s. 9.

⁸⁰ Marie Koldinská v tejto súvislosti tiež zdôraznila, že nie je výrazný rozpor medzi obrazom ranonovovekej šľachtickej ženy tvoreným denními šľachticov a obrazom tvoreným korešpondenciou šľachtícien. KOLDINSKÁ, *Nepřítomné i všudypřítomné...*, s. 13-14.

⁸¹ KOLDINSKÁ, *Nepřítomné i všudypřítomné...*, s. 9.

⁸² ZOUNEK – ŠIMÁNE, *Úvod do studia dějin...*, s. 55.

⁸³ THALY, Kálmán (ed.): Gr. Koháry István naptári jegyzetéből. In: *Történelmi Társaság*, 1878, s. 396-416.

zväzku zvyčajne vo veku 14 – 15 rokov. Z týchto údajov vyplýva, že sa Judita Balassová mohla narodiť niekedy okolo roku 1634.⁸⁴

Nepriama metóda sa využíva v prípadoch, keď sa k určitému javu v minulosti nezachovalo dostatočné množstvo prameňov. Informácie môžeme nepriamym spôsobom získať napr. prostredníctvom analogických vzťahov. Na rozdiel od priamej metódy sa postupuje od všeobecného k jednotlivinám.⁸⁵

V tejto súvislosti sa opäť môžeme pozrieť na odhadovaný čas narodenia Judity Balassovej, ktorým by mohol byť približne rok 1634. Tentokrát sa však môžeme pozrieť aj na iné údaje, ktoré by mohli tento záver potvrdiť, prípadne aj spresniť. Z korešpondencie rodiny vyplýva, že otec Judity Balassovej, Imrich II. Balassa, zomrel niekedy medzi rokmi 1633 – 1634, keďže jej matka, Judita Bosnyáková, sa už v roku 1634 titulovala ako vdova.⁸⁶ Ich manželstvo nemalo dlhé trvanie, zosobášili sa v roku 1628.⁸⁷ Počas tohto relatívne krátkeho manželstva prišli na svet tri deti, Imrich, Judita a Emerencia, ktoré sa tým pádom museli narodiť niekedy medzi rokmi 1628 – 1634.

Poradie detí je však otáznne. Pri výskume šľachtických rodov sa využívajú diela a bežne dostupné encyklopedické práce, ktoré čerpajú údaje zo starších zdrojov, v ktorých sa však vyskytovali chyby. Hoci boli v niektorých prípadoch tieto nepresnosti novými výskumami korigované,⁸⁸ môže pri tvorbe historického diela dôjsť k prebratiu nepresnej alebo chybnej informácie.

V otázke poradia balassovských detí sa preto nemôžeme spoliehať len na údaje pochádzajúce zo staršej literatúry. Z korešpondencie však vyplýva, že Judita Balassová nebola najmladším dieťaťom. Vo svojich listoch označovala svoju sestru Emerenciu slovom „öcsémasszony“.⁸⁹ Týmto výrazom oslovovala alebo označovala žena inú, od nej mladšiu ženu.⁹⁰ Samozrejme, ďalší výskum korešpondencie by mohol poskytnúť viac informácií v skúmanej otázke.

Uvedené príklady sú len ukážkou metód výskumu korešpondencie na základe vlastného bádania, a slúžia len na ilustráciu využiteľnosti listov, pričom ani zďaleka nepredstavujú všetky možnosti výskumu, pretože tie sa odvíjajú vždy od konkrétneho prípadu. Čo sa bližšieho určenia hierarchie typov informácií obsiahnutých v korešpondencii

⁸⁴ LENGYELOVÁ, „Ja potrebujem peniaze viac, ako tvoja milosť“..., s. 10-11.

⁸⁵ ZOUNEK – ŠIMÁNE, *Úvod do studia dějin pedagogiky a školství...*, s. 51.

⁸⁶ SCHRAMEK, Wesselényi Ferenc..., s. 540.

⁸⁷ MATUNÁK, Mihály: *A magyarbéli Bosnyák-család története. Körmöcbánya : Joerges Ágost özv. és fiánál*, 1895, s. 62.

⁸⁸ LENGYELOVÁ, „Ja potrebujem peniaze viac, ako tvoja milosť“..., s. 10.

⁸⁹ Napr. ŠA BB, f. KC IV, no. 1644. Judita Balassová Štefanovi II. Kohárymu, november 1681.

⁹⁰ KISS, Gábor et al.: *Régi magyar szavak magyarász adatbázisa*. Budapest : Tinta, 2012, s. 351.

týka, v tejto fáze výskumu to ešte nebolo realizovateľné, keďže na potreby štúdie bola využitá pomerne malá vzorka listov. Z tohto pohľadu by bolo potrebné výskum ďalej rozšíriť. Možno však usúdiť, že údaje týkajúce sa zdravia a existenčného ohrozenia mohli pravdepodobne mať prioritu pred inými typmi informácií.

Korešpondencia ako egodokument je vzhľadom na svoj charakter významným prameňom pre poznanie každodenného života ľudí v minulosti, ako aj ich myslenia a sebapoňatia. Z metodologického hľadiska predpokladá výskum korešpondencie interdisciplinárny prístup. Štandardne využívané prístupy, ako historický, literárny či jazykovedný, sa dopĺňajú o ďalšie, ktoré môžu pomôcť doceliť komplexnejšie poznanie. Veľmi užitočným sa javí výskum formálnej stránky listov, ktorá vypovedá o kultúrnych a sociálnych aspektoch svojej doby.

Dokumenty, bez ohľadu na ich charakter, a fakty z nich vytážené sú pre historika nevyhnutnosťou, avšak samé o sebe históriu nevytvárajú. Je dôležité si uvedomiť, že historické fakty v rýdzej podobe neexistujú, vždy sú do istej miery stvárnené mysl'ou príjemcu.⁹¹ Z toho zároveň vyplýva, že historické dielo je odrazom mysle historika, ktorý fakty našiel, vybral, usporiadal a vyložil. Z tohto dôvodu vo veľkej miere záleží na tom, akým spôsobom je možné s prameňmi pracovať vzhľadom na ich povahu.

---

⁹¹ CARR, *Co je historie?...*, s. 24.

The Roma sorceress in 18th century Hungarian sources

PÉTER TÓTH

*Institute of History, Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Miskolc, Miskolc, Hungary*

Abstract: 18th century sources confirm the observations of cultural anthropology that Roma women played an important role in the sustenance of their families. In a gatherer lifestyle, their primary task was to get food. However, the social environment strongly restricted gathering therefore they had to apply different techniques. From among these, the most important one was the activity relying on beliefs which formed the image of the 'Roma witch' for the surrounding society. It is important to note, however, that these beliefs were always those of the surrounding society and not those of the Romas themselves as otherwise, they would not have worked (similarly to the way Roma musicians played the music of the surrounding society and not that of their own community). In accordance with this, witchcraft (fortune-telling, binding or loosing love ties, the ability to see treasures, etc.) was also a service provided almost exclusively by women. And as the surrounding society (or at least, a part of it) had a demand for this service, it also became possible for its providers to get into areas closed for them, where they could continue the 'gathering' following from their lifestyle.

Keywords: Roma women, beliefs, witchcraft, gatherer lifestyle.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2023.26.01.116-124>

Male-dominated public administration, creating the sources about the Roma in the 18th century, could not imagine that society might be organised differently from their own and the role of women in it might differ from what it regarded as normal and natural. This is the reason why, for example, those making surveys were only interested in the occupation of Roma males. However, the occupation of the men – according to them, the heads of the families – was by no means equal with the way of making a living. For example, this is revealed by a survey conducted by Tolna county in 1766, which mentions about several Roma males recorded as blacksmiths and musicians that they could make a living because their wives begged.¹ This remark corresponds to what we know from the research of modern sociology: the subsistence of the families depends on women's work.²

---

¹ Hungarian National Archives (MNL), Archives of Tolna county, Documents of the assembly of Tolna county, IV. 1/b. 1766. fasc. 4. nr. 713.

² For example, Michael Stewart associates the concepts 'work', 'accumulate' and 'household' with women. See STEWART, Michael: Daltestvérek. Az oláhcigány közösség és identitás továbbélése a szocialista Magyarországon. In: *Szociálpolitikai értesítő*, 1994, Vol. 2, p. 239.

Accordingly, our sources do not directly reveal much about Roma women and their role fulfilled in their group. The decrees also only mentioned their clothing, and in this respect, forbade them to use a certain, sheet-like piece of clothing which was occasionally called *köcöle*.³ With regard to the Indian origin of the Roma, some researchers like to compare this clothing to the colourful and valuable sari, but it is much more likely that we are concerned with such a piece of clothing that occasionally protected against the weather, but also served as a means of carrying things – and in addition, it gave rise to the name *lepedős cigányok* ('Roma people wearing sheets').

The documents of lawsuits supply many more data about Roma women, as well. It comes to light from these documents that the authorities very frequently accused the women of adultery or fornication, which could put them in a bad light if we did not know that in the overwhelming majority of the cases, it only meant that in this period, in contrast with the authorities, the Roma did not consider it necessary that the church should confirm their cohabitation. It is also interesting to see that there are hardly any lawsuits where Roma women were accused of killing their child or causing its death (I have encountered just one such lawsuit, and it appears from the indictment issued in the case that an accidental mishap must have occurred and the young Roma woman showed such great grief that not even the public prosecutor insisted on a severe sentence).⁴

From our aspect, the most interesting group of criminal procedures provides insight into what kind of techniques Roma women applied to obtain the necessary goods. Owing to a part of these techniques, the Roma were considered to be wizards. Let me give two quotations as an introduction to set the spatial and temporal frame for what I intend to say.

„During this time, many people went there in order to admire the wife of the duke who was able to tell fortunes. And she said what the person would achieve in the course of life, whom he would love, and how many children he would have, whether he would have a good wife or a bad one and the like. She told the truth to a great many people and only a few people who went there for fortune telling left without something being stolen from them. The women went to the city and citadel, intruded into the houses, some went to the shops and selected what they would steal on the following occasion.”⁵

---

³ TÓTH, Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. Budapest : Bölcsész Konzorcium, 2006, pp. 123-125. See also NAGY, Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár : Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, 1998. pp. 198-205.

⁴ Ministry of the Interior of the Slovak Republic (MV SR), State Archive in Levoča, Archives of Szepes county, Penal court documents.

⁵ HEIZINGER, János: Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*, 1978, Vol. 12, p. 159. The event happened in 1422. and in Bologna.

„... It was stated that 7 unknown Roma women came to the village headman's courtyard in Pola at three in the afternoon one week ago yesterday. From among them, 5 are in custody here; 3 of them stood in the door of the room; the fourth one rattled with a stick in the courtyard and drew the attention of the witnesses to herself; the fifth one was begging from the witnesses while the sixth was standing at the side of the street, and during these tricks, the seventh sneaked into the room, opened a chest with a crowbar and stole a considerable amount of money from it without the witnesses having noticed it. – The witnesses entered the room, getting through the many Roma women, and found that the pan that had been on the top of the money box was placed on the ground. – Immediately they lifted one end of the chest and found that it was lighter than before. At once one of them ran for the owner and called him home; when he arrived home, he discovered that a notable amount of silver coins and banknotes was missing from the box. Immediately he and four others ran after the thieves and caught them and many others the other day. 71 florins in silver coins was recovered but 129 florins was not. The witnesses recognized the Roma people...”⁶ – A similar case in Abaúj county well illustrates the general character of this latter procedure and mode of entering a house. In this, a Roma group consisting of 30 persons from Zemplén county visited many villages with four wagons and ten horses in February 1830. „They ran into the houses in large numbers, surrounding those inside with all kinds of requests, card reading and fortune telling” thus capturing their attention stealing a lot of money in the meantime (it is interesting that they did not steal all the money anywhere but always just a part).⁷

The events described in these two quotations are separated by 400 years in time and several hundreds of kilometres in space. The characters are Roma women, men are hardly present at all. The distance in time and space suggests that we are concerned with a phenomenon that can be generalised. It is the essence of both events that women distracted people's attention by fortune telling and magic, and stole valuables this way.

---

⁶ MNL, Archives of Zala county, Court documents: Processus magistratuales, IV. 14/n. 1831. fasc. 30. nr. 93. The event happened in 1831. and in territory of Zala county. See also KÁL-LAI, Ernő – MAJTÉNYI, György – MIKÓ, Zsuzsanna – TÓTH, Péter: *A magyarországi cigányok/romák. I. kötet: A kezdetektől a 19. század közepéig*. Budapest : Magyar Nemzeti Levéltár, 2022, pp. 359-362.

⁷ MV SR, State Archive in Košice (SAK), Archives of Abaúj county, Court documents. fasc. 41. nr. 21. – It does not strictly concern this topic but it is worth noting that from among the offenders, seven people were imprisoned while the others were sent back but as there were a lot of shabby and naked children among the latter, a cart and two horses were left with them, and they were given money as transport cost so that they should not be forced to steal on the way.

It seems that Roma women acted in a way to gain the reputation of witch. At least, a lawsuit in Abaúj county in 1778 indicates this, in the course of which five Roma women from Abaújkér were accused of killing the village headman with poisoned spirits. According to the witnesses heard then, one of the accused boasted that „*she has a stick, such that if she has it with her, lawmen will not catch her, and she also has such a herb that she need not fear anything.*”⁸ However, a surgeon from Kassa (Košice) did not find any trace of poison and also identified the suspicious substance found in a box with the women as just Turkish pepper (piper Turcicus).

Based on this, we would expect that there were frequent witch trials in which Roma women were culprits – interestingly, however, there were scarcely any such lawsuits. In fact, we know of only one classical witch trial in Csongrád county where the accused and most witnesses were surely Roma people and the same myth elements came up that we can also find in other witch trials.⁹ Several cases in which women were accused of magic (and never men) differ from this classical witch trial at a glance in that the accused never resorted to their magic in their own interest, but always at the request of others.

In his poem entitled *A bajusz* ('The moustache'),¹⁰ János Arany listed those with almost sociological accuracy to whom a Romani group, arriving in the village, could offer their services:

*Where does a rich widow live
Who can be richly fleeced?
In which house is there a lass ready to be married off,
Sári, Panni, Zsuzsi or Kató,
madly in love with some young man?
Because she will really madly pay for fortune telling!
Whose belongings were damaged,
And thus needs a prophet....
Who would like to become rich,
Easily obtain money:
Digging where he put nothing:
Or even if he put it there,
the deposited treasure is gone
In the meanwhile?*

---

⁸ MV SR, SAK, Archives of Abaúj county, Court documents. fasc. 7. nr. 19.

⁹ SCHRAM, Ferenc: *Magyarországi boszorkányperek. Vol. I.* Budapest : Akadémiai Kiadó, 1970, pp. 280-297.

¹⁰ ARANY, János: *Összes költeményei. Vol. I.* Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973, pp. 258-259.

Love magic had the main place among these services. The surrounding society often demanded it from the Roma. So for example the court of Szabolcs county sentenced a Roma woman named *Judit Istenadta-lelkű* from Csobaj to whipping and expulsion from the county because she had made a threadball at the request of a girl named *Erzsók Gönczi*, who wanted to win the heart of a coachman named *Jankó Szabó* and get him to marry her. The girl buried the threadball in the horse dung in the proper way; however, the selected young man started to swell up because of the raw thread in the ball and his swelling abated only when the Roma woman dug out the threadball and started to loosen it.¹¹ In a similar case, a Roma woman was brought before the city court of Miskolc in 1787. She had to get a husband with magic to dare to trust his wife, who was said to be profligate, with his earnings, which he kept locked up, once again. According to the complaint of the husband, the young Roma woman would have achieved her goal with the following „craft”: she dug a hole with the tools she had asked the wife for, put the pieces of clothes she had also requested in the hole, and made fire above them to smoke the clothes. However, she actually sold the clothes worth nearly 20 florins she had received partly to a clothes dealer and partly in the market. Then she burnt all kinds of dirty rags and claimed that those were the remains of the clothes that had become burnt while being smoked.¹²

In the last years of the 17th century, a Roma woman, – who even had no name, but was only mentioned in the sources as „the elder sister of *János Czigány*” – foretold sometimes using a snail and sometimes using a hen’s egg, to a woman from Kecskemét who was worried about her husband in Turkey that the man was in good health. The witness statements also revealed that in addition, she could find lost and buried money and could also achieve with witchcraft that the child to be born should be a boy and that formerly childless women should give birth to children. According to a witness, the Roma woman „*was given a lot of things*” for the latter by a woman who trusted in her.¹³ From another lawsuit in 1686 against the same Roma woman, it also becomes clear that she advised a harmed woman to fill a living frog with millet, then

---

¹¹ SCHRAM, Ferenc: *Magyarországi boszorkányperek. Vol. II.* Budapest : Akadémiai Kiadó, 1970, pp. 318-321.

¹² MNL, Archives of Borsod-Abaúj-Zemplén county: Archives of the city of Miskolc, Documents of council, IV. 1501/b. IX. nr. 527. The truth is that the Roma woman defended herself saying that the complainant’s wife told her to sell the clothing for some commission. This may as well have happened so as it would fit the picture drawn up by the husband about the profligate wife. However, from our aspect, it is not so important to reveal the truth but the fact that it was possible to accuse a Roma woman of such a ‘trick’, and the court took the charge seriously, that is, they thought it to be credible.

¹³ SCHRAM, *Magyarországi boszorkányperek. Vol. II...*, pp. 458-459.

boil it in a cooking pot and she would get compensation for the damage done to her.¹⁴

Thus, Roma women using magic could help in just such matters, which were extraordinarily important for contemporary people. Although the number of the lawsuits revealed so far is relatively small, an order of the Royal Council of the Governor in 1802 shows well the general character of the demand. Based on complaints from Abaúj county, it called attention to Roma people who were wandering all through the country under the pretext of fortunetelling and finding hidden treasure and deceived simple people.¹⁵

The case of the wife of *Cigány Melák*, against whom the magistrate of Bihar county started a criminal procedure in 1752, is the best example of how the discovery of buried treasure happened and what kind of earnings this meant for the sorceress who was able to find it.¹⁶ According to the records of witness statements, this Roma woman went to two houses in Berettyóújfalu and offered the women at home to find the treasure hidden in the plot. It is really remarkable how she won the trust of the women: at one place, she asked for and got a black hen and a coin, which she hid in the throat of the hen immediately and of course took the hen; in the other place, she started to dig and displayed some moldy coins as if she had found them then and there; in this way, she wanted to prove her abilities. From the money she 'found' this way, she left one coin each in both places, with the instruction that they had to be taken to the church on Sunday to be offered in the name of God. She clearly wanted to strengthen their trust in her – and also wanted to gain time for herself because, as she said, they could not receive the treasure until the offer had been made. Another thing that built trust in her was that she had an instrument for seeing and finding treasure „*which was the size of a small plate, it was yellow and had a shiny handle*”. The inhabitants believed her in both places and gave her everything she asked for: for example in one place, a neck-piece embroidered with silver, a white bodice, a clasp with a bead, a pillow case, a bedsheet, a shirt, a hose, a pound of pepper, hemp and flax, butter, cash, a new sack, a mosquito net – altogether worth about 24 florinss (this sum, as we can know it quite precisely from other lawsuits, was equal to the price of three or four horses which the Roma

---

¹⁴ IVÁNYOSI-SZABÓ, Tibor: *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. (1591–1711). Forrásközlmények I.* Kecskemét : Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárának kiadványa, 1996, p. 129.

¹⁵ MV SR, SAK, Archives of Torna county, documents selected by archivist Pavol Salamon.

¹⁶ MNL, Archives of Hajdú-Bihar county: Archives of Bihar county, Court documents, IV. 6/b. fasc. 1. nr. 54. Ed. BESSÉNYEI, József: *A magyarországi boszorkányság forrásai. Vol. I.* Budapest : Balassi Kiadó, 1997, pp. 138–140.

traded in the market). The buried treasure was of course not found. The Roma woman fled the next day and was caught in Debrecen by accident. Thus we can see that this kind of treasure finding was really an *occupation* for the Roma women practising it. Those who practised it had suitable tools (and those were not only actual tools but also psychological devices: they relied on the desire of their victims for treasure and in a way cleverly took into account their superstitious and religious character) and it meant a (not bad) way to make a living.

* * * * *

What kind of conclusions can we draw from these stories?

First, no such data are available about men but solely about women. Consequently, it can be boldly stated that we are concerned with a characteristic occupation which only Roma women pursued. It is also clear from the size of donations that could be collected by means of pursuing this occupation that witchcraft or magic power was really lucrative compared with other characteristic occupations of the Roma and thus served as a realistic base for the subsistence of the group. Therefore, we can prove the claim of modern sociology quoted above in this way with historical methods, too.

Finally, how can we place witchcraft by Roma women in the system of the way of life and characteristic occupations of the Roma that we can reconstruct with the help of related disciplines?

Without entirely subscribing to it, Michael Stewart quotes the idea which, in his opinion, appears in the writing of several authors investigating the Roma economy, according to which the non-Roma are natural resources for the Roma and the Roma exploit them as other people utilize the resources of nature.¹⁷ It is worth carrying on this idea because, in principle, every occupation of the Roma, among others, those of women, as well, can be deduced from this. The same sociologist, already quoted, also points out that „*The occupations which the Roma proudly mention and expressly feel their own includes foraging, begging, doing business and stealing.*” Then, he adds that ‘*no sharp borderline divides foraging and other forms of obtaining things, namely begging or stealing.*’¹⁸

Based on this, we can conclude that foraging is the simplest use of the natural environment (certainly, the most interesting example of which is panning for gold because it was practised as an occupation). At the same time, in the social environment of the Roma, foraging is nothing but theft. Because the surrounding society opposed and punished this almost

---

¹⁷ STEWART, Daltestvérek. Az oláh cigány..., p. 24. The authors referred to by him in this respect are Leonardo Piasere, Judith Okely, Anne H. Sutherland and Matt T. Salo.

¹⁸ STEWART, Daltestvérek. Az oláh cigány..., p. 132 and 134.

everywhere, various strategies and techniques became necessary. The most obvious of these is collecting goods which had already become unnecessary for the surrounding society. Some of these were directly usable for the Roma – for example the meat of dead animals – while others demanded some processing; namely, the Roma had to make a product out of them which the community demanded to some extent – this can explain for example the craft of the blacksmith, horsekeeping and carving tubs.

However, those necessary goods which the surrounding society does not give up should be asked for (and this is the explanation for begging) or the Roma have to give some consideration for it. This consideration can be a product, (for example, some forged work or woodwork, whose materials, however, are never bought, but are rather the result of foraging). But a service is also possible, for example, tinkering, or playing music which is most demanded by the surrounding society: it is the result of this demand that Roma musicians form the layer of the Roma most integrated into the surrounding society.

And at this point, witchcraft practised only by Roma women comes to our attention again and from a double aspect: on the one hand, it can be considered to be a service for which there was real demand from certain elements of the non-Roma community (though not as high a demand as we can experience in the case of playing music). In some way, we can talk about vulnerable elements who are made vulnerable by jealousy, love, greed, the desire for something, or simply just curiosity. They really demanded this service and they were sometimes willing to pay a high price for it (I have to remark here that it may not be by chance that from this point of view, witchcraft for Roma women is quite comparable to music for the men: since musicians usually played in pubs where people could be very vulnerable – or, from another point of view, they could be generous and irresponsible.)

However, on the other hand, witchcraft and offering it was also a strategy at the same time with the help of which – relying on human weaknesses again – the Roma got the opportunity to enter peasants' houses, which were, in most of the cases, otherwise strictly inaccessible for them (or they were even 'visited' by the household). And there they could freely collect the necessary goods, just as if they were in natural surroundings.

So does the above-quoted sociological observation about the blurring of the borderline between foraging and other forms of obtaining items such as theft makes sense.

The authorities judged witchcraft as deception of people, from whichever aspect we consider it, and therefore it was strictly forbidden. It is

not accidental that we meet with those occurrences just in criminal lawsuits, just as it is no coincidence that in the first half of the 19th century, Roma women were already engaged in occupations acknowledged by their surroundings (such as string making, broom making, bonding and so on), at least according to the conscriptions.

Finally, it can be concluded that the belief system we can reconstruct from the criminal lawsuits against Roma sorceresses has nothing to do with that of the Roma, and here, the comparison with Roma people making music is obvious, but one can always get to know about the beliefs of the non-Roma surrounding society with its help.

Zhrnutie

Cigánske čarodejnice v prameňoch z 18. storočia

Historické pramene z 18. storočia potvrdzujú zistenia kultúrnej antropológie o dôležitej úlohe rómskych žien pri zabezpečovaní svojich rodín. V súlade so spôsobom života zberačov bolo ich úlohou zaobstarávanie potravín. Spoločenské prostredie však výrazne obmedzovalo zberačstvo, preto sa museli uchýľovať k rôznym technikám. Najdôležitejšia spomedzi nich bola činnosť založená na poverách, ktorá pre spoločnosť stvorila obraz "cigánskej čarodejnice". Dôležité je však poznamenať, že tieto povery boli zakaždým poverami spoločnosti, nie Rómov: veď inak by ani neboli fungovali (podobne ako cigánska muzika hrá hudbu danej spoločnosti a nie svoju vlastnú). V súlade s tým bolo aj čarovanie (veštenie, odklňanie a zaklňanie láskou, schopnosť vidieť poklady) službou, ktorú poskytovali takmer výlučne iba ženy. A vzhľadom k tomu, že spoločnosť (alebo minimálne jej časť) si túto službu žiadala, umožnilo to jej poskytovateľkám preniknúť na územia, ktoré im boli inak neprístupné, a tam v zmysle svojho spôsobu života pokračovať v zberačstve.

Možnosti automatickej transkripcie v platforme Transkribus na príklade správ o vybavovaní sťažností občanov v období komunistickej diktatúry¹

MATEJ SMIDA

*Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela
v Banskej Bystrici*

Possibilities of automatic transcription in the Transkribus platform using the example of reports on the handling of citizen complaints during the communist dictatorship

Abstract: This thesis discusses the basic options of work in an application Transkribus, about its benefits, pitfalls and innovations that we presented in the selected sample of archival documents with the topic of citizen complaints during the governance of the Communist party in Czechoslovakia in the 1948-1989. Gradually we have documented the process of working with historical sources in Transkribus, preparation, transcription and the results. Because we focused on typewritten documents only, we compared the results with other ways and options of transcription, we evaluated their usability, which leads to interesting conclusions and results. The thesis is also supported by statistical indicators and pictorial schedules on the basis of which we have did specific conclusions. In the thesis we also present the issue of citizen complaints as a topic of historical research.

Keywords: Transkribus, automatic transcription, digital humanities, citizen complaints, typewritten documents.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2023.26.01.125-148>

Digitalizácia prameňov, ich presun do virtuálneho prostredia a s tým spojená ochrana a zálohovanie originálnych dokumentov je jednou z najväčších priorít a výziev ohľadom starostlivosti a rozvoji prameňovej základne historického výskumu na Slovensku. V mnohých ohľadoch a rámcoch je prístup k prameňom veľmi komplikovaný, spájaný s veľkou dávkou byrokracie a v konečnom dôsledku napokon dochádza k značnému opotrebovaniu či ničeniu originálnych prameňov. Komplikácie nastávajú aj v samotnej digitalizácii prameňov, ktorá vo väčšine prípadov spočíva „len“ vo fotografovaní a skenovaní materiálov. Často im chýba edičná hodnota a možnosť pracovať s informáciami z prameňa priamo

---

¹ Tento text je výstupom z riešenia projektu APVV-19-0456 SKRIPTOR – Inovatívne sprístupnenie písomného dedičstva Slovenska prostredníctvom systému automatickej transkripcie historických rukopisov.

vo virtuálnom priestore. Okrem rukopisných dokumentov sa táto problematika týka aj obrovského množstva strojopisných dokumentov, ktorými disponujú najmä archívne fondy s prameňmi z novších dejín (primárne 20. storočie). Z toho dôvodu vidíme potenciál (okrem samotnej digitalizácie) aj v automatickej transkripcii strojopisných dokumentov, z ktorých mnohé stále len čakajú na spracovanie v archívoch. V tomto dokážu byť nápomocné rôzne softvéry venujúce sa transkripcii či preformátovaniu dokumentu do prostredia Wordu, Excelu prípadne PDF (OCR softvéry). Jedným z takýchto nástrojov je aj softvér *Transkribus*, ktorý je komplexnou platformou na digitalizáciu a rozpoznávanie textu prameňov. Taktiež slúži na prepis a vyhľadávanie historických prameňov z akéhokolvek miesta. Samotný softvér využíva nástroj umelej inteligencie HTR+ (Handwritten Text Recognition) a PyLaia.² Proces transkripcie dokumentu v *Transkribe* je však stále pomerne komplikovaný, spájaný v mnohých prípadoch s komplexnou a veľmi podrobnou prípravou dokumentu na transkripciu (segmentácia) a s vyhľadaním alebo vytvorením vlastného modelu (najmä v prípade rukopisov). Na jeho základe potom môže prebehnúť samotná transkripcia. Ďalej je potrebné vyhodnotenie transkripcie, po ktorom môže nasledovať práca s metadátami, a nakoniec publikovanie transkribovaného dokumentu.

V našom prípade sme sa rozhodli pre dokumenty siahajúce do 20. storočia a problematiky sťažností počas vlády komunistického režimu v Československu v rokoch 1948 – 1989. Vybrali sme si pramene, ktoré reflektujú stav problematiky sťažností občanov v tomto období. Podrobnejšie sa jej venujeme v ďalšej časti štúdie. Z formálneho hľadiska ide práve o strojopisné dokumenty s početnými štatistikami a tabuľkami, čím chceme zvýrazniť možnosť využitia metód digitálneho spracovania dokumentov na príklade strojopisu. Považujeme za prínosné načrtnúť rôzne možnosti práce so strojopisnými dokumentmi (či už prostredníctvom softvéru *Transkribus*, alebo iných nástrojov), ktoré by mohli byť využiteľné v rámci ich digitalizácie a spracovávania v archívoch a iných pamäťových inštitúciách.

Téme digitálnej transkripcie sa venujeme v rámci pomocnej vedeckej činnosti na Katedre histórie Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici a výskumného projektu SKRIPTOR (APVV-19-0456 Inovatívne sprístupnenie písomného dedičstva Slovenska prostredníctvom systému automatickej transkripcie historických rukopisov).³

² MALINIÁK, Pavol – NAGY, Imrich (eds.): *Digital humanities : nástroje sprístupňovania historického dedičstva : zborník abstraktov*. Banská Bystrica : ŠVK v Banskej Bystrici, 2022, 73 s. [cit. dňa 2023-04-26]. Dostupné na: <https://repo.umb.sk/handle/123456789/39>

³ Touto cestou sa chcem poďakovať mojej priateľke za nepretržitú podporu a pomoc a doc. Mgr. Imrichovi Nagyovi, PhD. za odborné tutorstvo v rámci našej výskumnej činnosti.

Výskumné ciele

Ciele štúdie majú všestranný rámec. Na ich základe chceme čitateľovi ponúknuť čo najkomplexnejší obraz o pertraktovanej problematike na základe vlastných skúseností z realizovaného výskumu, konkrétne:

1. predstaviť softvér *Transkribus* na príklade správ o vybavovaní sťažností občanov,
2. zhodnotiť prácu v *Transkribe* a poukázať na výhody a nástrahy pracovania so strojopisnými prameňmi,
3. porovnať *Transkribus* s inými OCR softvérmi a poukázať na jeho špecifiká a využiteľnosť,
4. vzhľadom na nízku mieru spracovania témy sťažností občanov poukázať na špecifickú historickú hodnotu tohto typu prameňného dokumentu.

V nasledujúcich častiach štúdie sme postupne rozpracovali nami zadané cieľové roviny.

Sťažnosti občanov v období totality

Sťažnosti občanov a listy pracujúcich sú pojmy, ktoré sa človeku len veľmi ťažko spájajú s komunistickou totalitou v povojnovom Československu rokoch 1948 – 1989. Napriek tomu existovala aj v tomto období pre občanov možnosť, aby sa mohli do istej miery domáhať práva a spravodlivosti. Svedčia o tom množstvá sťažností, žiadostí, podnetov na odvolanie a listov pracujúcich, ktoré môžeme nájsť v archívnych fondoch. Ide tiež o početnú korešpondenciu súkromných osôb, snažiacich sa odvolávať na zodpovedné inštitúcie, a žiadajúcich o nápravu, pomoc a spravodlivosť. Obracali sa väčšinou na národné výbory, pod ktorých správu konkrétny občan spadal. Tu patrili mestské národné výbory (MsNV), miestne národné výbory (MNV), okresné národné výbory (ONV) či krajské národné výbory (KNV), ktoré sa prostredníctvom svojich odborov s konkrétnou špecializáciou ďalej jednotlivými sťažnosťami zaoberali. Taktiež sa odvolávali na Kanceláriu prezidenta republiky, prípadne na iné zodpovedné orgány, ktoré v danom období mali v rámci Československa pôsobnosť (Slovenská národná rada, vláda a ministerstvá). V neposlednom rade je potrebné spomenúť aj často využívanú možnosť podávať sťažnosti prostredníctvom tlače a jej rubrík.

V súvislosti s predmetmi jednotlivých sťažností a podnetov občanov sa nám naskytuje veľmi široké spektrum rôznych tém a problematik zasahujúcich do bežného života obyvateľov krajiny. Tu môžeme spomenúť najmä oblasť financií, obchodu, dopravy, zdravotníctva, sociálnych záležitostí, školstva, výstavby, bytového hospodárstva, kádrových vecí, kultúry a pod.

Na základe našej bádateľskej činnosti v archívoch (Banská Bystrica, Zvolen, Žilina) môžeme rozčleniť dokumenty venujúce sa sťažnostiam a podnetom občanov do nasledujúcich základných celkov:

- samotné sťažnosti, podnety, žiadosti, listy pracujúcich a pod.,
- reakcie na podnety občanov zo strany zodpovedných orgánov (ONV, KNV a pod.),
- previerky a správy o vybavovaní podnetov občanov zo strany zodpovedných orgánov (väčšinou za konkrétny časový interval),
- štatistické výkazy o sťažnostiach (väčšinou za konkrétny časový interval).

Charakteristika dokumentov

Na prácu v platforme *Transkribus* sme si zvolili previerky a správy o vybavovaní podnetov občanov a štatistické výkazy o sťažnostiach z rôznych časových období (50., 60. a 70. roky 20. storočia). Výber týchto časových horizontov bol zvolený s úmyslom poukázať na konkrétne trendy v rámci problematiky sťažností v jednotlivých obdobiach komunistickej totality. Celková vzorka dokumentov pre prácu v *Transkribe* má 97 strán (A4). Všetky dokumenty pochádzajú zo Štátneho archívu v Banskej Bystrici, s ktorým sme v tejto veci spolupracovali. Bolo nám umožnené dané dokumenty zdigitalizovať, a následne samotné digitalizáty využiť na účely spracovania v prostredí *Transkribus*. Je potrebné podotknúť, že po formálnej stránke ide o pramene písané strojopisom. Každý dokument má isté vonkajšie odchýlky v type strojopisu, úprave strán, vonkajšej kompozícii a pod., čo do veľkej miery ovplyvnilo našu ďalšiu prácu. Tomuto problému sa venujeme aj v ďalších častiach príspevku.

Prvý dokument so svojimi 52 stranami je rozsahovo zároveň ten najväčší. Ide o *Rozbor poznatkov z vybavovania sťažností, oznámení a podnetov občanov podaných v roku 1975 ministerstvám, ústredným orgánom, národným výborom v Slovenskej socialistickej republike*. Tento dokument sa nachádza v archívnom fonde *Stredoslovenský národný výbor v BB – sekretariát predsedu 1971 – 1990* a člení sa na niekoľko častí. Hneď v úvode je vyjadrený záujem riešiť problematiku maximálneho uspokojovania potrieb spoločnosti a nastolenie citlivého riešenia oprávnených požiadaviek, problémov a pripomienok občanov. Úvodná časť taktiež naráža na ústavné zakotvenie práva občanov a organizácií obracať sa na zastupiteľské a štátne orgány s návrhmi, podnetmi, sťažnosťami, o čom pojednáva článok 29 Ústavy Československej socialistickej republiky (z roku 1960).⁴ Samotná hlavná časť dokumentu sa venuje ministerstvám,

---

⁴ Ústava Československej socialistickej republiky (ústavný zákon 100/1960 Zb.). In: *Slovlex: právny a informačný portál* [online], 1960, [cit. 2023-04-13]. Dostupné na internete: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1960/100/19600711.html>

ústredným orgánom a národným výborom v Slovenskej socialistickej republike, ktorým sú sťažnosti a podnety občanov adresované. Konkrétne charakterizuje trend sťažností, ich opodstatnenosť, adresnosť, príčiny a pod. Ďalej sa venuje aj problematike anonymných sťažností a porovnáva štatistické údaje venujúce sa podávaniu podnetov týmto organizáciám s predošlými obdobiami. Nasleduje časť, ktorá sa zaoberá jednotlivým predmetmi sťažností, ich frekvenciou, poznatkami nadobudnutými z vybavovania týchto podnetov a i. Ide najmä o sťažnosti venujúce sa zásobovaniu, hospodáreniu s bytmi a národným majetkom, problémom investičnej výstavby a stavebným konaniam a problematike nedostatkov v súdnom konaní. Posledná časť hodnotí naplnenie plánov a opatrení v súvislosti s vybavovaním sťažností a ich nedostatky, a zároveň charakterizuje konkrétne závery vychádzajúce z nadobudnutých poznatkov. K samotnému rozboru sú pripojené aj štatistické prehľady, ktoré sa venujú počtu podaných sťažností v komparácii s predošlými rokmi, ich príčinám, anonymným sťažnostiam, opatreniam a pod.⁵

Druhým dokumentom, ktorý sme zahrnuli do našej vzorky je *Správa o vybavovaní sťažností pracujúcich v zmysle uznesenia vlády republiky Československej z 27. apríla 1954 č. 731/54 a uznesenia Zboru povereníkov z 25. mája 1954 č. 233/54*. Ide o správu Predsedníctva Zboru povereníkov s rozsahom 4 strany. Poukazuje na množstvo podávaných sťažností a kritických oznámení na národné výbory a ich funkcionárov, ktorým je venovaná značná časť dokumentu. Nasleduje prehľad o predmetoch podávaných sťažností, zahrňujúcich najmä bytové a majetkové záležitosti, a samotné podnety na verejných funkcionárov. Tie sú rozvinuté v konkrétnych prípadoch porušovania zákona zo strany funkcionárov národných výborov v jednotlivých krajoch na Slovensku. Správa je ukončená analýzou problematiky stavu vybavovania sťažností a štatistikou nevybavených sťažností za krajské národné výbory. Z týchto poznatkov sa následne vyviedli náležité závery.⁶

Ďalším dokumentom je *Rozbor stavu a úrovne vybavovania sťažností a oznámení občanov, podaných v roku 1967 štátnym orgánom a organizáciám na Slovensku*. Táto správa, ktorá má rozsahovo 16 strán, sa člení na 3 základné okruhy charakterizujúce problematiku sťažností a podnetov

---

⁵ Štátny archív (ŠA) v Banskej Bystrici, fond (f.) Stredoslovenský krajský národný výbor (StKNV) v B. Bystrici – sekretariát predsedu (sekr. preds.) 1971 – 1990, škatuľa (šk.) 10, číslo (č.) P241/76. Rozbor poznatkov z vybavovania sťažností, oznámení a podnetov občanov podaných v roku 1975 ministerstvám, ústredným orgánom, národným výborom v Slovenskej socialistickej republike.

⁶ ŠA v B. Bystrici, f. Krajský národný výbor (KNV) v B. Bystrici – sekr. preds. 1951 – 1960, šk. 5, č. Zn: 86/1955. Správa o vybavovaní sťažností pracujúcich v zmysle uznesenia vlády republiky Československej z 27. apríla 1954 č. 731/54 a uznesenia Zboru povereníkov z 25. mája 1954 č. 233/54.

občanov v roku 1967. Rozbor bol vypracovaný na základe podkladov národných výborov, povereníctiev a komisií Slovenskej národnej rady a iných orgánov. Taktiež do neho boli zahrnuté aj poznatky z previerok úrovne vybavovania sťažností v jednotlivých organizáciách. Prvá časť sa venuje vývoju prijatých sťažností a ich opodstatnenosti, k čomu sú priložené aj štatistické údaje. Zhodnocuje, že celkovo má podávanie sťažností a podnetov občanov klesajúcu tendenciu. Pokles bol zaznamenaný aj vo veci opodstatnenosti konkrétnych podnetov. Na základe analýzy dát usudzujeme, že v roku 1967 došlo k zlepšeniu úrovne vybavovania sťažností, čo bolo prisudzované najmä zlepšeniu hospodárskej a sociálnej situácie v krajine, a vylúčeniu rôznych druhov podaní, ktoré nebolo možné považovať za sťažnosti (reklamácie). Táto časť dokumentu sa venuje aj podielu anonymných oznámení a ich vývoju. Druhá sekcia správy charakterizuje problematiku sťažností prostredníctvom jednotlivých inštitúcií. Ako prvé je v nej analyzované vybavovanie sťažností komisiami a povereníctvami Slovenskej národnej rady (SNR) za rok 1967 v komparácii s rokmi 1965 a 1966. K tejto analýze je pripojená aj štatistika počtu sťažností, prijatými konkrétnymi povereníctvami SNR. Druhá časť sa ďalej venuje prevencii proti sťažnostiam a odstraňovaniu príčin sťažností. Tretia sekcia rozboru hovorí o oznámeniach, ktoré boli obdržané národnými výbormi. Poskytuje štatistické údaje o podávaní sťažností z hľadiska ich obsahu, orgánov, ktorým boli adresované, príčin sťažností a pod. Na konci správy sú koncipované výsledky a závery analýzy.⁷

Štvrtý dokument s názvom *Rozbor vybavovania sťažností a listov pracujúcich za III. štvrťrok 1958* sa skladá z dvoch častí, ktorých rozsah je spolu 5 strán. Jeho autorom je Rada KNV v Banskej Bystrici – kontrolný odbor. Prvé dve strany hovoria o návrhu uznesenia rady KNV zahrňujúcim zistenia vyplývajúce z rozboru, konkrétne závery, opatrenia, nápravy, odporúčenia radám ONV a pod. Nasleduje samotná správa vyplývajúca z rozboru vybavovania sťažností, ktorá obsahuje štatistiky jednotlivých odborov rady KNV, konkrétne opatrenia na odstránenie nedostatkov pri vybavovaní sťažností, postupy ONV v problematike, komparácia 3. štvrťroku 1958 s predchádzajúcimi obdobiami a pod. Na záver správy bola vytýčená snaha o zlepšenie daného stavu a náležitá prevencia zo strany KNV. Súčasťou dokumentu je aj *Výkaz o stave sťažností v kraji Banská Bystrica za 3. štvrťrok 1958*, ktorý zahrňuje štatistické údaje vo veci podávania sťažností za odbory rady KNV, jednotlivé ONV atď.⁸

⁷ ŠA v B. Bystrici, f. StKNV v B. Bystrici – sekr. preds. 1960 – 1969, šk. 35, č. P-207/68. Rozbor stavu a úrovne vybavovania sťažností a oznámení občanov, podaných v roku 1967 štátnym orgánom a organizáciám na Slovensku.

⁸ ŠA v B. Bystrici, f. KNV v B. Bystrici – odbor kontrolný (odb. kontr.) 1958-1960, šk. 1, č. KO-70/1958. Rozbor vybavovania sťažností a listov pracujúcich za III. štvrťrok 1958.

Nasleduje *Správa o vybavovaní sťažností za I. polrok 1959* zo strany Rady ONV v Hnúšti – odbor kontrolný a *Vybavovanie sťažností, pripomienok a návrhov za I. polrok 1959* za Radu ONV v Modrom Kameni – odbor kontrolný. Oba dokumenty s rozsahom 7 strán sú štatistickým rozborom o vybavovaní sťažností. Priamo sa venujú počtu prijatých sťažností za dané časové obdobie, ich opodstatnenosti, sociálnemu a triednemu začleneniu sťažovateľov, samotnému stavu úrovne vybavovania sťažností, predmetom jednotlivých podnetov, a taktiež kritike jednotlivých odborov ONV pri narábaní so sťažnosťami.⁹

Posledná séria dokumentov zahrnutá do nášho súboru, s ktorým sme pracovali v prostredí *Transkribus*, sú *Mesačné výkazy o sťažnostiach za rok 1958* zo strany Rady KNV v Banskej Bystrici – odbor kontrolný. Ide o 12 strán výkazov (každá strana pre daný mesiac v roku) v tabuľkovom formáte s vopred predpísanými ukazovateľmi, ku ktorým sa zapisovali len samotné číselné údaje. Ide o konkrétne ukazovatele ako: počet sťažností a ich vybavenosť, triedne rozloženie sťažovateľov, povaha sťažností (na funkcionárov, trestné, bytové, pracovné, na zásobovanie atď.), anonymné sťažnosti a pod.¹⁰

Vyhľadanie dokumentov a ich digitalizácia

Pre prácu v platforme *Transkribus*, smerujúcej k samotnej transkripcii, je najprv potrebné vyhľadať a zhromaždiť pramene, s ktorými chceme pracovať a pripraviť digitalizáty, ktoré budú disponovať dostatočnou kvalitou a ostrosťou snímky. Ide o prvotnú predispozíciu pre úspešnú transkripciu dokumentu, bez ktorej by sme uspokojivé výsledky dosiahli len veľmi ťažko.

Po ich jednotlivom sprístupnení v rámci bádateľne archívu sme pristúpili k samotnej digitalizácii dokumentov prostredníctvom zariadenia *ScanTent*.¹¹ Ide o prenosné, ľahko manipulovateľné zariadenie pripomínajúce stan. Jeho funkcia spočíva v samotnom „stane“, brániacom vonkajším elementom, ktoré by mohli digitalizáciu znehodnotiť, a LED osvetlení, smerujúcim priamo na digitalizovaný dokument a zabezpečujúcim kvalitu a ostrosť pripravovanej snímky. V hornej časti zariadenia sa nachádza otvor slúžiaci na snímanie dokumentu, ktorý sa nachádza vo vnútri *ScanTentu*. V našom prípade nám snímanie dokumentov s rozsahom 97

---

⁹ ŠA v B. Bystrici, f. KNV v B. Bystrici – odb. kontr. 1958-1960, šk. 13, č. 326/KO-1959. *Správa o vybavovaní sťažností za I. polrok 1959*, *Vybavovanie sťažností, pripomienok a návrhov za I. polrok 1959*.

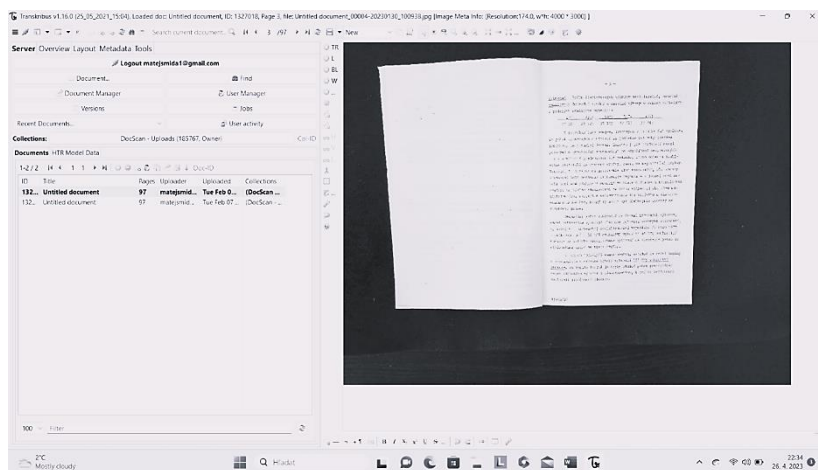
¹⁰ ŠA v B. Bystrici, f. KNV v B. Bystrici – odb. kontr. 1958-1960, šk. 13, sign. kontr. 60/1. *Mesačné výkazy o sťažnostiach za rok 1958*.

¹¹ The ScanTent : Professional scanning with your smartphone. [2023-06-01]. Dostupné na internete: <https://readcoop.eu/scantent/>

strán trvalo asi 2 hodiny s tým, že so samotným *ScanTentom* sme manipulovali prvýkrát. Pramene sme fotografovali prostredníctvom mobilného telefónu s operačným systémom Android a aplikácie *DocScan*,¹² ktorá slúži priamo na snímkanie digitalizátov a ich nahrávanie do prostredia *Transkribus*. V prípade práce s *Transkribom* odporúčame jej využitie, keďže kvalita vyhotovených snímok bola lepšia a výrazným spôsobom uľahčuje aj presun materiálov priamo do konta užívateľa *Transkribu*. Zdigitalizované dokumenty sme po kontrole ich kvality, prostredníctvom vzájomnej spolupráce, sprístupnili aj archívu a poslúžia mu v rámci postupnej digitalizácie ich archívnych fondov.

Ďalším dôležitým bodom v našom výskume bolo nahranie nafotografovaných dokumentov na platformu *Transkribus*. V tom nám výrazným spôsobom pomohla už spomínaná aplikácia *DocScan*, prostredníctvom ktorej je možné prihlásiť sa na používateľské *Transkribus* konto a nafotené dokumenty priamo doň stiahnuť. Samotné nahrávanie sa nám podarilo až po niekoľkých pokusoch a zabralo nám zhruba hodinu.

Obr. č. 1.: Ukážka dokumentu v prostredí *Transkribus* priamo po nahratí

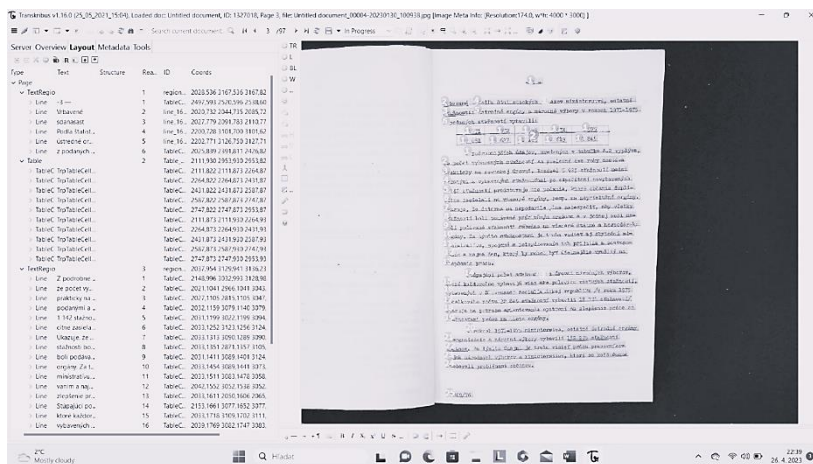
Príprava dokumentov na proces transkripcie

Následne sme mohli pristúpiť k samotnej úprave dokumentov a jej príprave na automatickú transkripciu – k segmentácii. Ide o rozčlenenie textových polí jednotlivých strán dokumentu, určenie ich poradia a

¹² Google Play: DocScan. [cit. 2023-06-01]. Dostupné na internete: <https://play.google.com/store/apps/details?id=at.ac.tuwien.caa.docscan&hl=sk&gl=US&pli=1>

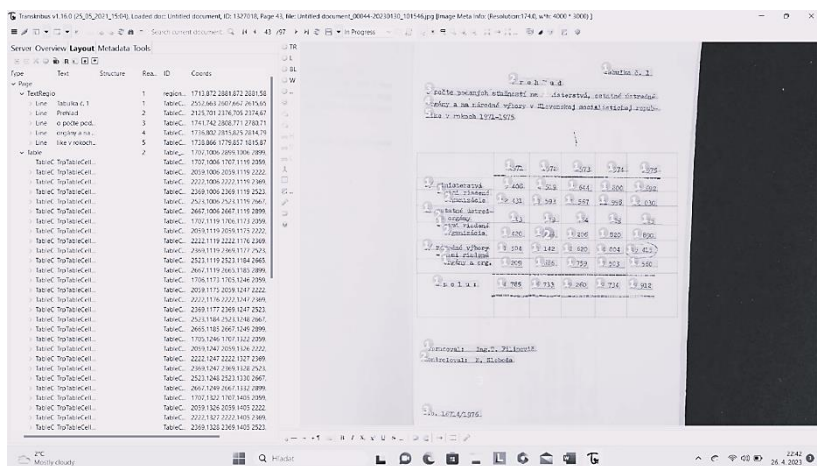
smeru čítania, ktorým sa má *Transkribus* riadiť pri transkripcii. Ten ponúka široké množstvo nástrojov potrebných na segmentáciu a následnú transkripciu. Ide o nástroje na označovanie jednotlivých textových regiónov a riadkov v dokumente. Špecifickým prípadom, s ktorým sme sa v rámci našej výskumnej vzorky stretli, sú tabuľky, ktoré je potrebné označovať spôsobom určeným priamo pre prácu s tabuľkami. Po kontrole správnosti nahratia dokumentov a dodržania ich poradia, sme sa po konzultácii rozhodli pre strany dokumentov, na ktorých sa nenachádzali štatistické tabuľky, zvoliť možnosť tzv. automatickej segmentácie, ktorá sa nám žiaľ neosvedčila. Po aplikovaní automatickej segmentácie na konkrétnu stranu sme narazili na problém rozčlenenia jedného textového poľa na viacero regiónov, čo bolo v našom prípade nežiadúce. Rozhodli sme sa preto ísť cestou manuálneho označovania textových regiónov. Vzhľadom na to, že výsledné textové rámce strany, na ktorej sme aplikovali automatickú segmentáciu, bolo potrebné následne opravovať, z časového hľadiska a z hľadiska množstva vynaloženého úsilia bolo výhodnejšie textové rámce označovať manuálnou formou. Následne sme pokračovali už automatickým označovaním riadkov textových polí, s ktorým neboli takmer žiadne problémy. Niekedy bolo potrebné daný riadok predĺžiť alebo rozčleniť, čo však bolo len v zanedbateľnej miere a v konečnom dôsledku hodnotíme túto časť procesu segmentácie v pozitívne. Na záver sme vždy skontrolovali aj poradie čítania textových rámcov a riadkov, keďže sa po úpravách zvyklo meniť.

Obr. č. 2.: Ukážka dokumentu v *Transkribe* po segmentácii

Iný postup sme museli zvoliť pri segmentácii tabuliek, ktoré sa v rámci našej série dokumentov vyskytovali v hojnom počte. Zmena nastala už pri samotnom označovaní textových rámcov. Tu *Transkribus* ponúka konkrétny nástroj na označovanie častí tabuliek. V tejto situácii do veľkej miery záleží od komplikovanosti a veľkosti tabuľky, ktorú segmentujeme. S problémami sme sa stretávali v prípadoch, ak išlo o veľmi podrobnú tabuľku s mnohými údajmi a jej celkové rozloženie, tak ako aj rozloženie textu v rámci strany, bolo zdeformované (nedôsledná úprava strojopisu a jeho odchýlenie od zvislého a kolmého smerovania), s čím *Transkribus* pôvodne neráta. Segmentácia tabuľky ako takej spočíva v ohrození jej konkrétnych častí prostredníctvom nástroja *Transkribus* na označovanie tabuliek. Následne tieto rámce je potrebné zoradiť v takom poradí, v akom chceme, aby ich *Transkribus* čítal (čo v našom prípade bolo väčšinou automaticky). Ďalej je potrebné označiť samotný text tabuľky. To je možné urobiť automaticky alebo manuálne. Nám sa automatické označovanie pri práci s tabuľkami neosvedčilo z dôvodu príliš veľkej chybovosti. Častočrát dochádzalo k nesprávnemu označeniu riadkov, čo si vyžiadalo početné úpravy. Konkrétne išlo najmä o spájanie riadkov naprieč niekoľkými textovými rámcami. Ďalej sa vyskytovali problémy s nesprávnym označovaním riadkov, prípadne s jeho úplnou absenciou. Vzhľadom na pomerne veľkú chybovosť automatického označovania textu v rámci tabuliek, sa nám omnoho viac osvedčil manuálny spôsob. Čas, ktorý sme strávili opravovaním nesprávnych označení, bol neúmerne vyšší oproti dĺžke trvania manuálneho označovania danej tabuľky. Z toho dôvodu sme napokon väčšinu textu v tabuľkách označili manuálne.

Obr. č. 3.: Segmentácia tabuľky v prostredí *Transkribus*

Možnosti automatickej transkripcie v platforme Transkribus na príklade správ ...

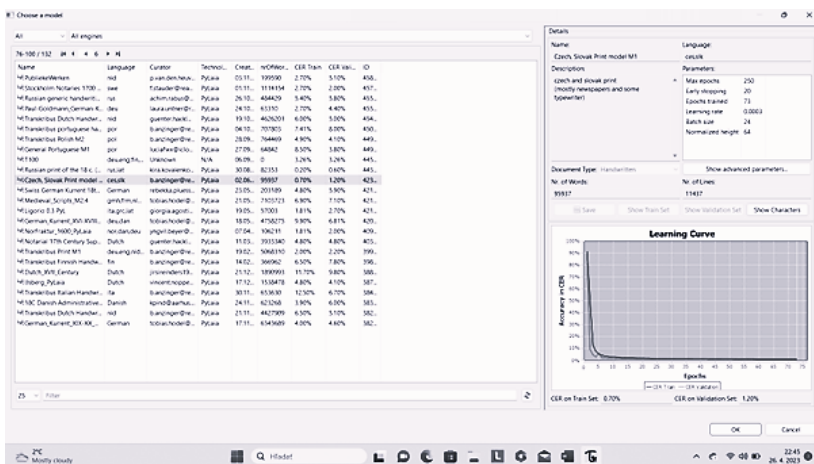
Po tomto procese a po odkontrolovaní poradia čítania jednotlivých textových rámcov a riadkov textu sme ukončili segmentáciu dokumentov a mohli sme pristúpiť k ich samotnej transkripcii.

Transkripcia dokumentov

1. Transkripcia prostredníctvom už vytvoreného modelu

Transkripciu dokumentov sme vykonávali v rámci metódy PyLaia, ktorú *Transkribus* ponúka. Vzhľadom na to, že v našej vzorke sme pracovali výhradne so strojopisom, rozhodli sme sa, že spočiatku nepôjdeme cestou vytvárania vlastného modelu pre transkripciu, ale využijeme už prístupný model, ktorý je v rámci verejných modelov dostupný pre používateľa v *Transkribe* a bol dobre využiteľný aj pre náš typ prameňov. Zvolili sme si model s názvom *Czech, Slovak, Print model M1*, vytvorený v júni 2022. Primárne je určený pre transkripciu slovenskej a českej tlače s udávanou chybovosťou v tréningovom sete 0,70 % a vo validačnom (kontrolnom) sete 1,20 %. V tomto prípade je ale nutné podotknúť, že tento model nie je určený priamo na transkripciu strojopisov. Po zvolení modelu sme spustili samotný proces transkripcie, ktorý prebehol bez problémov a zabral nám asi 30 minút. Následne bol pod každým digitalizátom prístupný výsledok jeho transkripcie (prepísaný text z konkrétnej strany dokumentu).

Obr. č. 4.: Parametre nami vybraného modelu transkripcie *Czech, Slovak, Print model M1*

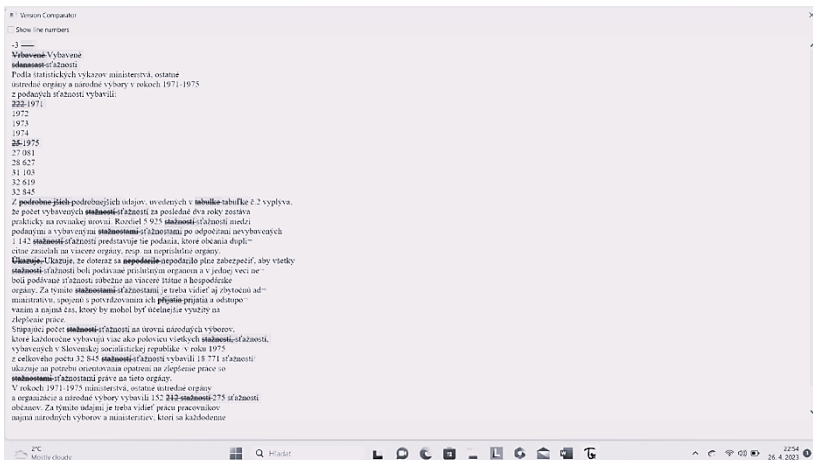
Ďalšia fáza spočívala v oprave chýb a nepresností z transkribovaného textu tak, aby bol v súlade s originálnym dokumentom. Tým nám vznikla

porovnávacia vzorka, na základe ktorej sme následne mohli zistiť percentuálnu mieru chybovosti transkripcie a jej výsledky. Počas opráv transkripcie jednotlivých dokumentov sme tieto chyby priebežne sondovali a snažili sme sa vytýčiť hlavné prvky, s ktorými mal *Transkribus* a nami zvolený model problému. Časté chyby v transkripcii dokumentov, s ktorými sme pracovali, sú nasledovné:

A) *Rozbor poznatkov z vybavovania sťažností, oznámení a podnetov občanov podaných v roku 1975 ministerstvám, ostatným ústredným orgánom, národným výborom v Slovenskej socialistickej republike*

- deformácia slov a číslíc
- nadbytočné medzery uprostred slov
- zle umiestnená alebo chýbajúca diakritika
- problém s transkripciou textu, ktorý je podčiarknutý (najmä v prípade nadpisov)
- časté zamieňanie nasledovných písmen:
„o“ → „e“; „o“ → „0“; „r“ → „ř“; „e“ → „ě“; „X“ → „K“
- opakujúci sa problém s číslicou „1“, ktorú platforma zamieňala za písmeno „i“
- zamieňanie symbolu „%“ za číslicu „7“ a pod.
- v rámci tabuliek problém so správnou transkripciou číselných údajov

Obr. č. 5.: Ukážka chybovosti v texte dokumentu po manuálnej oprave transkripcie

B) *Správa o vybavovaní sťažností pracujúcich v zmysle uznesenia vlády republiky Československej z 27. apríla 1954 č. 731/54 a uznesenia Zboru povereníkov z 25. mája 1954 č. 233/54*

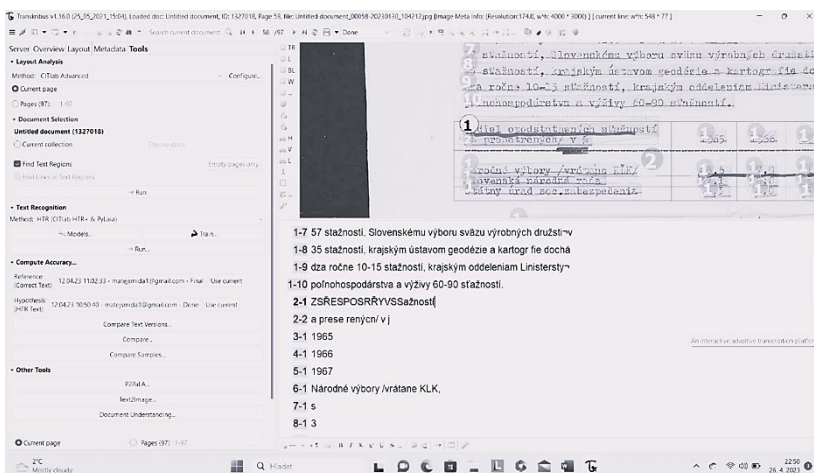
Možnosti automatickej transkripcie v platforme Transkribus na príklade správ ...

- zle umiestnená alebo chýbajúca diakritika
- v niektorých pasážach dokumentu nedostatočná kvalita strojopisu, ktorá deformovala samotný výsledok transkripcie
- časté zamieňanie nasledovných písmen:
„s“ → „e“; „S“ → „a“; „B“ → „E“
„o“ → „e“; „u“ → „ü“; „N“ → „M“
- zamieňanie písmena „i“ za číslice „1“ a „4“

C) *Rozbor stavu a úrovne vybavovania sťažností a oznámení občanov, podaných v roku 1967 štátnym orgánom a organizáciám na Slovensku*

- zle umiestnená alebo chýbajúca diakritika
- v niektorých pasážach dokumentu nedostatočná kvalita strojopisu, ktorá deformovala samotný výsledok transkripcie
- zásahy do textu dokumentu jeho používateľmi (podčiarkovania, poznámky), ktorá negatívne ovplyvňovala kvalitu transkripcie
- časté zamieňanie písmen: „r“ → „ř“; „o“ → „e“; „o“ → „c“; „e“ → „ě“; „d“ → „c“; „ä“ → „á“
- zamieňanie symbolu „%“ za číslicu „7“
- časté zamieňanie písmen a číslic za pomlčku (-)
- nadbytočné medzery uprostred slov (spôsobené nedostatočnou kvalitou strojopisu – chýbajúce alebo nevýrazné grafémy)
- nesprávne transkribované číselné údaje v rámci tabuliek

Obr. č. 6.: Ukážka deformácie textu po zásahu do dokumentu zo strany používateľa

D) *Rozbor vybavovania sťažností a listov pracujúcich za III. štvrt'rok 1958*

- nízka kvalita strojopisu
- deformácia transkripcie textu, ktorý je podčiarknutý (najmä nadpisy)
- problém so správnou transkripciou číselných údajov
- chýbajúca alebo zle umiestnená diakritika
- časté zamieňanie písmen: „o“ → „e“; „e“ → „a“; „ú“ → „ů“;
„H“ → „E“; „Z“ → „S“; „N“ → „W“
- veľký problém nám spôsobovala štatistická tabuľka vo formáte A4, ktorá sa nachádzala na konci dokumentu.¹³

E) *Správa o vybavovaní sťažností za I. polrok 1959*

- nadbytočné medzery uprostred slov (spôsobené nedostatočnou kvalitou strojopisu – chýbajúce alebo nevýrazné grafémy)
- deformácia transkripcie podčiarknutého textu (najmä nadpisy)
- zle umiestnená alebo chýbajúca diakritika
- nesprávna transkripcia údajov z tabuliek (číselné údaje)
- časté zamieňanie písmen a číslic:
„o“ → „e“; „a“ → „e“; „ú“ → „ů“; „N“ → „M“; „2“ → „4“
- problém s transkripciou skratiek KNV, MNV, ONV a pod.
- v rámci transkripcie časté vynechávanie číslice „5“

F) *Mesačné výkazy o sťažnostiach za rok 1958*

V tomto prípade ide o špecifický prípad dokumentu, ktorý je čisto v tabuľkovom formáte. Išlo o veľmi podrobné a svojou štruktúrou komplikované tabuľky, ktoré *Transkribu* pri transkripcii robili veľké problémy, čo sa odzrkadlilo aj na veľmi veľkej chybovosti. Tá bola už len v prípade prvej strany vyše 30 %, čo nie je ani zďaleka uspokojivý výsledok. Najväčšie problémy týkajúce sa transkripcie boli:

- nadbytočné medzery uprostred slov (spôsobené nedostatočnou kvalitou strojopisu – chýbajúce alebo nevýrazné grafémy)
- častý prechod medzi dvoma typmi strojopisu, keďže ide o vopred predpísanú šablónu tabuľky, do ktorej sa následne vpisovali údaje za konkrétny mesiac.¹⁴
- problém s čítaním číselných údajov
- nízka kvalita strojopisu

---

¹³ Vzhľadom na jej podrobnosť, nízku kvalitu strojopisu, nešťastné rozloženie na strane (zakrivenie) atď., automatická transkripcia tejto strany dokumentu vykazala obrovskú chybovosť a v tomto prípade je veľmi zle aplikovateľná.

¹⁴ To podľa nášho názoru bolo pre *Transkribus* máťuce a spôsobovalo to časté deformácie transkribovaného textu.

Od začiatku práce s dokumentami sme sa stretávali aj s rôznymi typmi používaného strojopisu, či s jeho problematickou kvalitou, ktorá v niektorých častiach prameňov nebola z nášho pohľadu dostatočná. Nastala preto obava, či nebude mať *Transkribus* problém s transkripciou týchto pasáží, čo sa napokon aj potvrdilo. Na niektorých stranách sme narazili aj na poznámky používateľov daného dokumentu, ktoré boli vpisované rukou, prípadne podčiarknutia celých riadkov, ktoré tiež mohli mať negatívny dopad na výsledky transkripcie. To sa pri opravovaní transkripcie javilo ako opodstatnené, keďže dochádzalo často k deformácii textu, do ktorého používateľ priamo zasiahol buď podčiarkovaním jednotlivých riadkov, alebo vpisovaním vedľajších poznámok. Ďalším závažným problémom pri transkripcii bola zle umiestnená alebo absentujúca diakritika (najviac to bolo viditeľné pri slove „sťažnosti“, ktoré *Transkribus* opakovane čítal ako „stažnosti“). S týmto problémom sme sa stretli pri oprave každého dokumentu. Na častej chybovosti dokumentov sa odzrkadlili aj neopodstatnené medzery uprostred slov, zlá kvalita transkripcie tabuliek a zamieňanie grafém. Chybovosť jednotlivých strán sa zväčšovala priamoúmerne so zníženou kvalitou strojopisu a väčším výskytom tabuliek, ktorých transkripcia bola najviac neuspokojivá. V prípadoch, kde dokument spočíval výhradne na tabuľkách, bola miera chybovosti mimoriadne vysoká (nad 30 %). Na zvýšený výskyt chýb sme narazili aj pri dokumentoch, kde absentovalo vodorovné smerovanie textového poľa a dostávalo sa do odchýlky s rozložením strany. Tu percentuálna chybovosť znakov (CER) siahala od 3 % až do 12 %.

Samotná oprava transkribovaných dokumentov trvala v priemere cca 10 minút na jednu stranu A4 (v prípade tabuliek a dokumentov, ktorých chybovosť bola vysoká, to mohlo trvať aj niekoľkonásobne dlhšie).

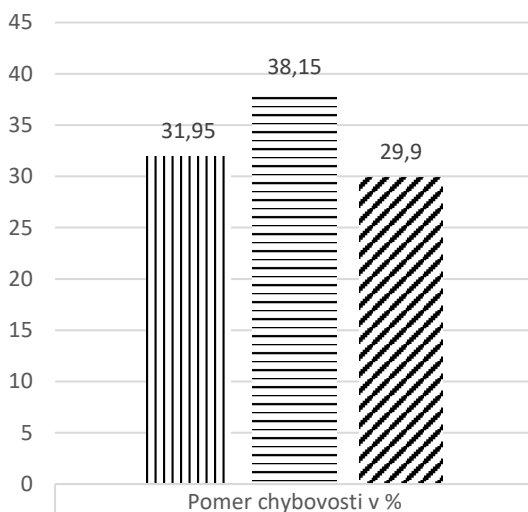
Štatistické vyhodnotenie transkripcie

Po ukončení opráv transkripcie sme pristúpili k hodnoteniu a analýze jej výsledkov. V prvom rade bolo potrebné určiť si základné parametre, s ktorými sme pri vyhodnocovaní pracovali. Zostavili sme si jednoduchú percentuálnu stupnicu chybovosti znakov (CER) na jednu transkribovanú stranu:

1. 0 % - 2 % → excelentný výsledok
2. 2 % - 5 % → uspokojivý výsledok
3. 5 % a viac → neuspokojivý výsledok

Na základe tejto stupnice nám vyšla nasledovná štatistika chybovosti, ktorú sme kvôli názornosti vyjadrili nasledujúcim grafom:

Percentuálne vyhodnotenie chybovosti jednotlivých strán našej výskumnej vzorky

	Pomer chybovosti v %
III Excelentný výsledok (chybovosť od 0 % do 2 %)	31,95
= Uspokojivý výsledok (chybovosť od 2 % do 5 %)	38,15
✎ Neuspokojivý výsledok (chybovosť nad 5 %)	29,9

III Excelentný výsledok (chybovosť od 0 % do 2 %)

= Uspokojivý výsledok (chybovosť od 2 % do 5 %)

✎ Neuspokojivý výsledok (chybovosť nad 5 %)

Na základe tejto štatistiky môžeme usúdiť, že najväčší počet transkribovaných strán dosiahol uspokojivý výsledok (38,15 %). Nasledujú strany, ktorých transkripcia dosiahla excelentný výsledok (31,95 %) a strany s neuspokojivým výsledkom (29,9 %).

Výsledky transkripcie, žiaľ, nenaplnili naše očakávania. Zaznamenali sme veľmi veľkú mieru chybovosti, ktorá sa v niektorých ojedinelých prípadoch šplhala až k 50 % (tabuľky), čo podľa nás nastrbuje opodstatnenosť využitia *Transkribu* pri takomto type dokumentov.

2. Transkripcia prostredníctvom nami vytvoreného modelu

Po týchto výsledkoch automatickej transkripcie našej výskumnej vzorky, prostredníctvom voľne dostupného modelu *Czech, Slovak, Print model M1*, ktoré nenaplnili naše očakávania, sme sa rozhodli pre vytvorenie nášho vlastného modelu, ktorý by bol vhodný pre našu konkrétnu vzorku dokumentov.

Vytvorenie nového modelu v prostredí *Transkribus* je pomerne jednoduché a samotný model je ľahko aplikovateľný. V prvom rade je potrebné v *Transkribe* otvoriť možnosť pre tréningovanie modelov, zadať názov nového modelu, ktorý chceme vytvoriť, a jeho stručnú charakteristiku. Ďalej sme do tréningovania zakomponovali aj nami využívaný model *Czech, Slovak, Print model M1*, ktorý mal z hľadiska procesu tvorby nového modelu pozíciu základného „base“ modelu. Najdôležitejším krokom bol výber vzoriek do tréningového a validačného setu. Celkovo sme vytvorili tri modely:

1. *slovak_typewriting*
2. *slovak_typewriting002*
3. *slovak_typewriting003*

V rámci prvého modelu sme do tréningového setu zaradili 45 strán z našej vzorky dokumentov, zatiaľ čo do validačného setu sme zaradili 5 strán. Po utvorení nového modelu sme však narazili na pomerne vysokú chybovosť. Z hľadiska chybovosti tréningového setu sme dosiahli vynikajúci výsledok 0,20 %. Problém nastal pri overovanom (validačnom) sete, kde sme dosiahli chybovosť 3,71 %, čo je na model určený pre strojopis neuspokojivý výsledok. To prisudzujeme tomu, že do tréningového setu sme dali strany s minimálnym počtom tabuliek, zatiaľ čo vo validačnom sete boli dokumenty čisto tabuľkového formátu, a to mohlo mať dopad na celkové neuspokojivé výsledky.

Z toho dôvodu sme s naším tútorom usúdili, že bude potrebné vytvoriť nový model, kde zmeníme pomer tabuliek v tréningovom a validačnom sete. V modeli *slovak_typewriting002* bol pomer strán v tréningovom sete 40 a vo validačnom sete 5 s tým, že do validačného setu sme zakomponovali skôr dokumenty, ktoré neobsahovali tabuľky. Chybovosť v tréningovom sete ostala na 0,20 % a vo validačnom sa rapidne znížila na 1,10%. Z toho dôvodu sme pristúpili k samotnej transkripcii. Vybrali sme porovnávaciu vzorku s rozsahom 7 strán, s ktorými sme v rámci transkripcie s voľne prístupným modelom nemali uspokojivé výsledky. Problémom tohto modelu bol zas charakter dokumentov, ktorý sme zaradili do procesu jeho tréningu. Zakomponovali sme do neho len strany prvého dokumentu v rámci našej pramennej základne, ktorý disponuje odlišným typom strojopisu ako ostatné dokumenty. Tým pádom, keď sme týmto modelom transkribovali strany v rámci

tohto dokumentu, dosiahli sme skvelú chybovosť, ale v prípade iných prameňov, ktoré boli zakomponované v našej vzorke a vykazovali isté odlišnosti v type strojopisu, jeho kvalite alebo v iných faktoroch, ktoré sme v predchádzajúcich častiach štúdie charakterizovali, sa chybovosť znížila len neuspokojivo alebo sa naopak zvýšila. Konkrétne percentuálne výsledky ponúkame v porovnávacej tabuľke nižšie.

Pokúsili sme sa preto o tretiu variantu nášho modelu *slovak_typewriting003*. Pri jeho tréningovom procese sme použili strany zo všetkých dokumentov v rámci našej pramennej základne, a to v pomere 31 strán v tréningovom sete a 8 strán vo validačnom. Výsledky ale opäť neboli uspokojivé. V tréningovom sete sme dosiahli chybovosť 0,70 % a vo validačnom až 5,10 %. Pre porovnanie sme sa rozhodli vybrané strany transkribovať aj cez tento model. Paradoxne strany, ktoré v druhom modeli mali lepšie výsledky, tu dosiahli horšie, a v dokumentoch dlhodobo s veľmi zlou chybovosťou sme zas zaznamenali výrazný pokles.

Tab. č. 1: *Percentuálne porovnanie chybovosti nami vybranej vzorky dokumentov, ktoré sme transkribovali jednak prostredníctvom verejného modelu (Czech, Slovak, Print model M1) a nami vytvorených modelov (Slovak_typewriting002 a Slovak_typewriting003):*

	Czech, Slovak, Print model M1 (chybovosť CER/WER)	Slovak_typewriting002 (chybovosť CER/WER)	Slovak_typewriting003 (chybovosť CER/WER)
Strana číslo 1	16,86 % / 28,09 %	0,94 % / 3,70 %	1,55 % / 6,48 %
Strana číslo 2	12,04 % / 24,16 %	1,33 % / 6,04 %	2,08 % / 9,06 %
Strana číslo 3	0,77 % / 4,51 %	0,35 % / 1,75 %	0,88 % / 4,86 %
Strana číslo 4	12,28 % / 31,16 %	10,45 % / 44,81 %	10,51 % / 44,81 %
Strana číslo 5	7,45 % / 33,43 %	11,52 % / 47,51 %	11,52 % / 47,51 %
Strana číslo 6	45,38 % / 89,45 %	29,00 % / 61,72 %	22,50 % / 47,27 %
Strana číslo 7	30,14 % / 62,80 %	46,52 % / 89,76 %	37,16 % / 64,42 %

Prácu s vlastnými modelmi v konečnom dôsledku hodnotíme pozitívne, a to najmä z toho dôvodu, že vidíme veľký potenciál transkripcie v prípade veľmi rozsiahleho dokumentu, ktorý je z hľadiska vonkajšej

Možnosti automatickej transkripcie v platforme Transkribus na príklade správ ...

formy monotónny a stály. V prípade, ak v ponuke voľne dostupných modelov nebude k dispozícii taký, ktorý by bol „šitý na mieru“ práve nášmu prameňu, je výhodné vytvoriť si vlastný model, a tým eliminovať chybovosť na minimum tak, ako sme to štatisticky dokázali v prípade nášho modelu, ktorý sme trénovali len na stranách jedného strojopisného dokumentu. Tým pádom sme pri transkripcii ďalších strán tohto dokumentu s využitím daného modelu dosiahli veľmi solídnu chybovosť založenú na desatinách percenta (viď. tabuľka vyššie).

Ďalšie možnosti Transkribu

Možnosti práce s dokumentmi v *Transkribe* nekončia ukončením procesu transkripcie. Tento softvér totiž ponúka aj ďalšie možnosti pre prácu s dokumentmi vedúce k ich editovaniu a prezentovaniu. V tomto smere má *Transkribus* k dispozícii možnosť práce s tzv. metadátami, ktoré umožňujú charakterizovať prameň, s ktorým pracujeme, označiť jeho vnútorné a vonkajšie členenie, charakterizovať určité špecifické výrazy vyplývajúce z textu, skratky, dátumy, názvy organizácií, mená osobností, názvy miest a pod. V prípade našej pramennej vzorky môže ísť o rôzne názvy organizácií štátnych orgánov (Komunistická strana Československa, miestne, okresné, či krajské národné výbory a pod.), dátumov, mien alebo skratiek (ČSSR, ONV, KNV a pod.). Tie je možné následne kategorizovať a vytvoriť z nich akúsi databázu, ktorá bádateľovi pomáha v lepšej orientácii v prameni. Všetky tieto možnosti vytvárajú pridanú hodnotu *Transkribu* v oblasti digitalizácie prameňov, prístupu k nim a edičnej činnosti, čím je vlastne naplnená jedna zo základných úloh archivárov a historikov, ktorou je ochrana prameňov a šetrná manipulácia s nimi.

Obr. č. 7.: Ukážka práce s metadátami v *Transkribe* (kategorizácia výrazov)

Transkribus v1.6.0 (25.05.2021, 15:04). Loaded doc: Untitled document, ID: 1127016, Page 2, File: Untitled document_00001-2023130_15002.jpg (Image Meta Info: (Resolution:174.0, w/h: 4000 x 1000))

Server: Overview, Layout, Metadata: Tools

Document Page Structural Textual Comments

Tags of current Transcription

Tag	Value	Text	Properties
1	organization	Výbor - 2. úloh Výboru ľudovej kontroly	ponúkajú: Výbor ľudovej kontroly
2	date	SSR	ponúkajú: Federatívny krajinský výbor na území republiky - Slovenská socialistická
3	date	1976	SSR na 1. polrok 1976. Sú v A. jún 1976
4	date	1975	podľa v roku 1975, plnenie jún 1975
5	date	SSR	územné výbory SSR a Prešov - republiky - Slovenská socialistická
6	organization	národné orgány a národné výbory	ponúkajú: Národné výbory
7	date	SSR	národných výborov v SSR, republiky - Slovenská socialistická
8	organization	územné orgány a výbory	ponúkajú: Národné výbory
9	organization	územné orgány a výbory	ponúkajú: Národné výbory
10	date	1971	výbory v rokoch 1971 - 1975, jún 1971
11	date	1975	v rokoch 1971 - 1975 bol p. jún 1975

Tags

All Tags

Tag specifications

Color

Shortcut

Address

Brackening

date

Propose for tag: no tag selected

Previous Next Apply to selected

1:1 - 2 -

1:2 Úloh Výboru ľudovej kontroly SSR na 1. polrok 1976, Sú v nom

1:3 zhodnotené poznatky z vybavovania sťažností od XIV. zjazdu

1:4 strany s osobitným zreteľom na sťažnosti podané v roku 1975

Transkripcia prostredníctvom softvéru Adobe Acrobat a ABBYY FineReader

Na komparáciu s prostredím *Transkribus* sme sa rozhodli využiť dva softvéry, ktoré disponujú funkciou OCR, slúžiacou na optické rozpoznávanie znakov snímok a digitalizovaných skenov a ich prenos do prostredia Wordu, Excelu alebo do formátu PDF.¹⁵ Pre tento experiment sme si zvolili vzorku dokumentov v rámci *Rozboru poznatkov z vybavovania sťažností, oznámení a podnetov občanov podaných v roku 1975 ministerstvám, ústredným orgánom, národným výborom v Slovenskej socialistickej republike* v rozsahu 52 strán, s ktorou sme pracovali aj priamo v *Transkribe*.

Ako s prvým sme pracovali so softvérom *Adobe Acrobat*, ktorý nám bol poskytnutý prostredníctvom nášho konzultanta. Samotná manipulácia s ním spočívala len v nahratí skenov do prostredia *Adobe Acrobat* a spustení procesu OCR. Celkovo nám to zabralo zhruba pol hodiny. Výsledky transkripcie sme uložili vo formáte dokumentov Word a Excel.

Výsledky práce s programom *Adobe Acrobat* neboli z nášho pohľadu uspokojivé. Prvé strany dokumentu s pomerne dobrou kvalitou strojopisu vykazovali ešte pomerne nízku chybovosť (rovnako ako pri *Transkribe*). Následne sa ale začali vyskytovať časté preklepy, nesprávne čítanie niektorých grafém (ktoré začali aj absentovať) a cca od 6. strany dokumentu začalo dochádzať k totálnej deformácii textu, ktorý sa stal nečitateľný a nepoužiteľný pri prípadnej ďalšej manipulácii s ním. Tento problém prisudzujeme zakriveniu textového poľa v rámci strany, s ktorým mal veľké problémy aj samotný *Transkribus*. Ďalší problém nastal pri čítaní tabuliek, s ktorými sa softvér nedokázal vysporiadať. Za veľký nedostatok považujeme aj fakt, že sme narážali na nestálosť formátovania textových polí a zmeny veľkostí a typov písma v rámci jedného riadku, čo pôsobilo veľmi zmätočne. Taktiež v mnohých ohľadoch výsledky nadobúdajú skôr podobu skenu, ako dokumentu v programe Word. V tomto prípade sme využili možnosť formátovať dokument aj do programu Excel, ktorý bol, žiaľ, pre tento prípad absolútne nepoužiteľný.

Z týchto dôvodov musíme usúdiť, že transkripcia našej vzorky v prostredí *Adobe Acrobat* sa neosvedčila, a aj napriek nízkej časovej náročnosti (na rozdiel od *Transkribu* nie je potrebná segmentácia dokumentov), výsledky tohto experimentu sú absolútne neuspokojivé. Tak ako v prostredí *Transkribus* to pripisujeme jednak úsekom s nízkou kvalitou strojopisu, problémom s transkripciou tabuliek, zakrivením textového poľa, čo je pre OCR softvér veľmi zmätočné (potvrdené aj v *Transkribe*).

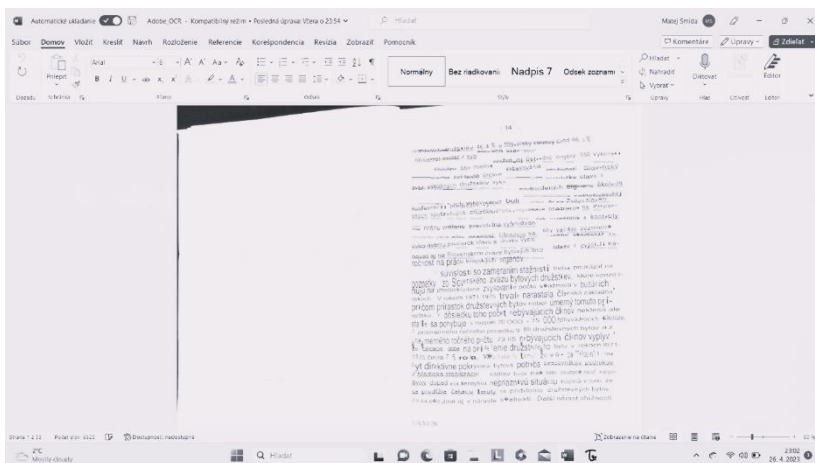
---

¹⁵ SLOVÁK, Lukáš: Používate OCR programy? Na týchto veciach si dajte záležať. In: *Lexika – preklady a tlmočenie* [online], 2020, [cit. 2023-04-25]. Dostupné na internete: <https://www.lexika.sk/blog/pouzivate-ocr-programy-na-tychto-veciach-si-dajte-zalezat/>

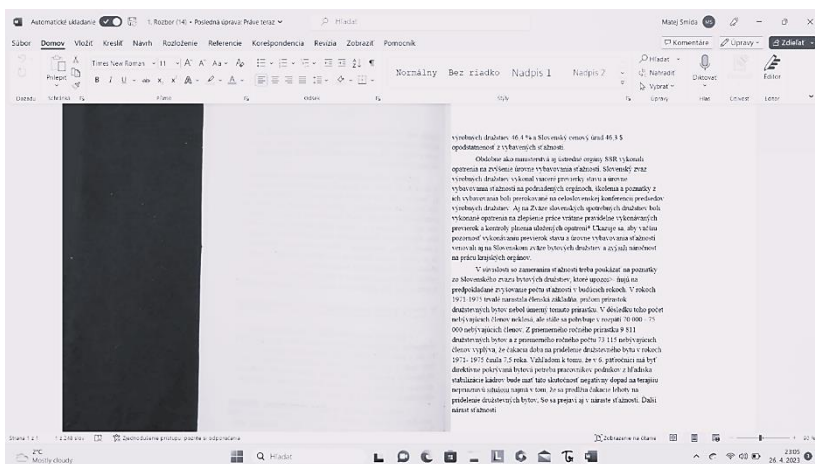

Možnosti automatickej transkripcie v platforme Transkribus na príklade správ ...

Obr. č. 8.: Ukážka prepisu v Adobe Acrobat (str. 14)

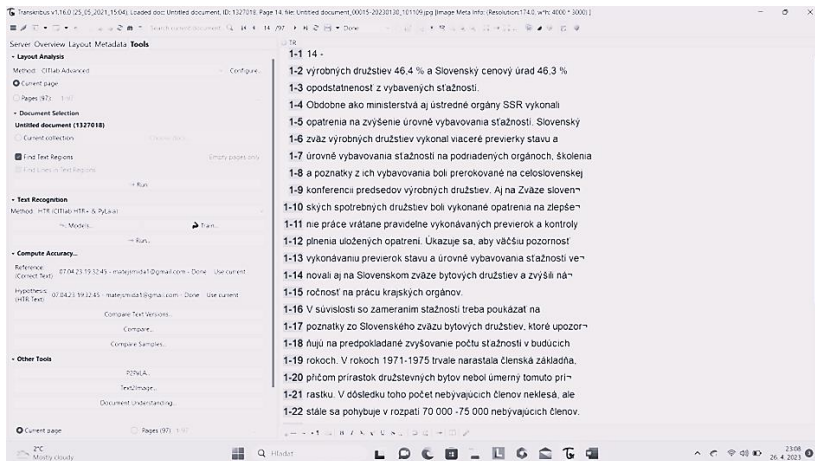

Obr. č. 9.: Ukážka prepisu v ABBYY FineReader (str. 14)

Úplne inú skúsenosť máme so softvérom *ABBYY FineReader*, ktorý nám bol poskytnutý prostredníctvom Univerzitnej knižnice UMB v Banskej Bystrici. Tak ako pri Adobe Acrobat, tak aj v tomto prípade sme zvolili rovnakú 52 stranovú vzorku, ktorú sme nahrali priamo do prostredia *ABBYY FineReader* a spustili jej transformáciu do programu Word a Excel. Celkovo nám tento proces trval len niekoľko minút a tak-
tiež, ako v predchádzajúcom prípade, nebola nutná segmentácia doku-
mentu.

Obr. č. 10.: Ukážka neopravenej transkripcie v prostredí Transkribus (str. 14)

Výsledky však boli diametrálne odlišné, ako v prípade Adobe Acrobat. Text už na prvý pohľad pôsobil uhladené (ustálená veľkosť písma 10 a typ Times New Roman), preto s ním bolo možné prakticky okamžite ďalej pracovať. Narazili sme taktiež na veľmi nízku, miestami vôbec žiadnu chybovosť (občas sme však narážali na zamieňanie grafém, chýbajúcu diakritiku alebo nesprávne umiestnenie medzier). Ďalej musíme vyzdvihnúť excelentné čítanie tabuliek, ktorých vonkajšia štruktúra sa v porovnaní s originálom takmer nezmenila. Najväčší problém, na ktorý sme pri práci s *ABBY FineReaderom* narazili, bola potreba správnej orientácie snímok. V našom prípade pri snímkach, ktorých text bol prispôbený pre vodorovnú orientáciu snímky a jej orientácia nebola tomu usporiadaná, dochádzalo k jej chybnému čítaniu a tieto strany našej vzorky boli nepoužiteľné.

V konečnom dôsledku ale prácu s *ABBY FineReaderom* môžeme zhodnotiť ako uspokojivú a po skúsenosti so softvérom *Adobe Acrobat* aj nad očakávania. Samozrejme, tak ako aj v predchádzajúcom prípade, sme sa stretli s problémom nekvalitného strojopisu prameňa, čo mohlo samotnú transkripciu ovplyvniť, ale pri tomto experimente to bolo v omnoho menšej miere. Vyzdvihujeme tiež excelentnú úpravu textu a tabuliek vo Word, zanedbateľnú chybovosť, nízku časovú náročnosť a okamžitú možnosť tento preformátovaný dokument používať, bez nutnosti väčšej kontroly. Je potrebné podotknúť, že OCR softvéry sú vhodné na prácu so strojopisnými dokumentmi len v prípade, ak nám ide čisto len o prepis textu a jeho digitálnu transformáciu, keďže ide o softvéry založené na inej báze ako Transkribus a vznikli s iným cieľom.

Záver

Na základe analýzy a komparácie výstupov z nášho výskumu, ktorého atribúty sme zhrnuli v úvode, môžeme vyvodiť nasledujúce závery, ktoré podporujeme naším výskumným procesom:

- *Transkribus* ponúka obrovskú pridanú hodnotu historikovi, ktorý sa prostredníctvom práce v ňom zoznamuje s možnosťami analýzy a prezentácie prameňov vo virtuálnom prostredí, s digitalizovaním archívnych dokumentov prostredníctvom zariadenia ScanTent, či automatickou transkripciou týchto prameňov. V dnešnej zdigitalizovanej dobe, ktorá sa podpisuje už aj na postupoch a metódach práce historika, je to veľmi cenná skúsenosť.
- Z hľadiska pracovného nasadenia a doby trvania celého procesu však nemôžeme potvrdiť jeho efektivitu (z tohto hľadiska sa nám viac osvedčil OCR softvér *ABBYY FineReader*). Je potrebné zdôrazniť, že toto tvrdenie je uplatniteľné len v prípade strojopisného dokumentu a aj to do veľkej miery závisí od jeho vonkajších parametrov. Z časového rámca bol veľmi vyčerpávajúci pomerne zložitý proces segmentácie dokumentov a opráv, pri ktorých sme strávili celé hodiny. V tomto prípade bol omnoho efektívnejší *ABBYY FineReader* a *Adobe Acrobat*, kde nebola potrebná žiadna segmentácia, čo sa podpísalo na značne kratšom procese transkripcie (cca pol hodiny).
- Analýza a porovnanie výsledkov transkripcie hovorí jasne v prospech *ABBYY FineReaderu*, ktorý sa nám javil z hľadiska času, námahy a napokon aj konečných výsledkov transkripcie ako bezkonkurenčný. Ako najhoršiu možnosť hodnotíme softvér *Adobe Acrobat*, ktorého prepis bol do značnej časti nepoužiteľný. Po oprave transkripcie v prostredí *Transkribus* sme narazili na veľmi vysokú chybovosť dokumentov (viď. štatistický rozbor), ktorá bola oproti *ABBYY FineReaderu* neporovnateľne väčšia. Tento stav prisudzujeme rôznym faktorom, z ktorých najviac zvyrazňujeme nízku kvalitu strojopisu, zásahy do dokumentov, nevodorovné rozloženie textového poľa na strane, značné problémy s transkripciou tabuliek. Ďalší objektívny faktor je aj meniac sa podoba strojopisu v jednotlivých dokumentoch, čo sa odzrkadľovalo aj na rozdielnej chybovosti jednotlivých prameňov. Ani po vytvorení vlastných modelov na transkripciu sme, žiaľ, nenarazili na nejaký prevratný pokles v chybovosti. Tú sme dosiahli len čiastočne pri jednom konkrétnom dokumente v rámci našej pramennej vzorky, na ktorej bol daný model postavený. Pri iných dokumentoch, naopak, tento pokles nebol zaznamenaný v takej miere alebo došlo skôr k nárastu chybovosti. Preto pri tvorbe vlastného modelu odporúčame, aby

používateľ pracoval s dokumentom, ktorý má rovnaký typ písma, rovnakú skladbu, vonkajšiu formu a pod. V tom prípade predpokladáme uspokojivejšie výsledky.

- Na rozdiel od *Adobe Acrobatu* alebo *ABBYY FineReaderu* obrovská pridaná hodnota *Transkribu* je práca s metadátami, ktoré ponúkajú ďalšie možnosti využitia transkripcie a informácií vyplývajúcich z prameňa.

Na základe predostretých záverov môžeme tvrdiť, že v prípade, ak používateľovi ide iba o samotnú transkripciu strojopisu a jeho preformátovanie do programu Word alebo PDF, je jednoznačne výhodnejšie využiť na tento účel iný OCR softvér, z ktorých sa nám osvedčil *ABBY FineReader*. Ušetrený čas, námaha a aj samotný výsledok transkripcie hovorí jednoznačne v jeho prospech.

Avšak v prípade snahy o hlbšiu analýzu prameňa a možnosti jeho editovania má *Transkribus* nezanedbateľnú pridanú hodnotu, preto z tohto hľadiska je prínos oftvéru fenomenálny. Dôležité je tiež poznamenať, že v *Transkribe* je práca so strojopisným typom prameňa len v začiatkoch a je tu potenciál na to, aby sa po vytvorení kvalitného modelu mohol rovnať alebo dokonca predbehnúť OCR softvéry.

V každom prípade nám ale nedá nepodotknúť, že základom každej úspešnej transkripcie je vysoká kvalita textu a kvalita rozlíšenia samotného digitalizátu, bez ktorého je každá obdobná snaha zbytočná.

WINDER, Simon: *Danubia. Osobitý pohled autora na střeoevropské dějiny / Dějiny habsburské Evropy pohledem autora*. Brno : Mapcards.net, 2022. 589 s. ISBN 9788087850152

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2023.26.01.149-153>

Pol'ský sociológ Zygmunt Bauman kedysi napísal, že žijeme v dobe „tekutej spoločnosti“. Danému spojeniu smiem porozumieť i tak, že sa všetko vyvíja doposiaľ nevídanou rýchlosťou, zahlcuje nás množstvo informácií, objavujú sa chvíľkové módné vlny či dlhšie prežívajúce vývojové trendy. Do značnej miery sa mení i vnímanie histórie a ak sa k týmto novinkám smiem vyjadriť, všímam si, že sa do popredia dostávajú predovšetkým tri: digitalizácia, interdisciplinarita a popularizácia. O tretej zmienenej sa domnievam, že aby dosiahla vysokú úroveň, mala by dostať nasledovným požiadavkám:

1. čitateľa skutočne zaujať, nie iba prvoplánovo šokovať;
2. vyznačovať sa prívetivým štýlom, neskĺznuť však k bulvárnosti;
3. nezahliť konzumenta faktami, ale ani sa nespreneveriť vedeckej korektnosti;
4. podnecovať k zamysleniu, no nevyvolávať chaos v historickom vedomí spoločnosti;
5. poskytovať priestor i menej známym osobnostiam, ktorých prínos však rozhodne nemožno považovať za zanedbateľný;
6. klásť znepokojivé otázky ohľadne možného dejinného vývoja, no pri dôkladnej znalosti možností aktérov dobového diania.

Hneď na tomto mieste spomeniem, že predložené dielo spĺňa všetkých šesť náležitostí a pridáva ešte siedmu, ktorej dôležitosť mi bolo dopriate doceniť až pri hĺbaní nad ním: osobnú znalosť opisovaných lokalít, umožňujúcu dokresliť obraz inak nedosiahnuteľnými detailmi. Autor tak ponúka síce špecifické, no hodnotné a prínosné zamyslenie nad novovekými dejinami strednej Európy – a to i napriek námietkam, ktoré predložím nižšie. Snáď mu pomáha i odstup, daný tým, že žiadnu krajinu skúmaného regiónu nemožno považovať za jeho vlasť. Vďaka nemu sa elegantne vyhýba trom vážnym nebezpečenstvám: nostalgii, sentimentu a spomienkovému optimizmu. Slovom: neupadá do šablónovitého, čierno-bieleho videnia pôsobenia niekdajších osobností, ktoré – v inej súvislosti, no nesmierne výstižne – pomenovala jedna staršia pieseň: „my sme oni“.

Autor sa nezameriava na súvislý príbeh – sám sa zmieňuje, že vybral iba „niekoľko“ cisárov, ktorým sa rozhodol kvôli „zaujímavosti“ ich osobností venovať pozornosť. A práve toto konštatovanie sa vinie celým textom ako červená niť – ide o biografie panovníkov, zostavené v súčasnosti

čoraz populárnejšou metódou „filmového záberu“, uplatňovanou napríklad poľským historikom Wojciechom Iwańczakom v jeho životopise Jána Luxemburského. Winder sa podobne sústreďuje na vybrané podnetné momenty – napríklad v kapitole, venovanej Maximiliánovi I. obhajuje, prečo Habsburgovci získali výhodu nad inými vplyvnými ríšskymi rodmi (záujmy v italských, nizozemských alebo uhorských, nie iba výlučne nemeckých regiónoch) či zdôrazňuje (hoci s cynickým podtónom) dôležitosť genealógie v očiach dobových privilegovaných rodov. Nezatajuje ani neúspechy dynastie (napríklad stratu rodového hradu Habichtsburg, ktorý obsadili švajčiarske oddiely už v roku 1415). Podobne ako predstavitelia „školy“ *Annales*, hľba aj nad hudobnými, literárnymi či obrazovými prameňmi – vďaka tomu pozná napríklad legendu o Franciovi, údajnom synovi Aenea, ktorý na nemeckej pôde vraj založil Frankfurt, sídlo pre súdobých vzdelancov s podobným významom, aké italskí humanisti pripisovali „večnému mestu“. Neopomína pritom ani gastronómiu, dnes takisto obľúbenú tému popularizácie.

Kriticky hodnotí kroky uhorských elít v čase silnejúcej osmanskej hrozby, pričom neobchádza ani príliš často nezmieňované odmietnutie spojenectva s Benátkami i Poľským kráľovstvom a podriadenie sa doposiaľ verného spojenca „monarchie svätého Štefana“, moldavského kniežaťa Bohdana III., pod tlakom okolností práve sultánovi Sulejmanovi I. Nádhernému. S osmansko-slovanskými vzťahmi zasa súvisí problematika tzv. „uskokov“ a s ňou sa vynárajúce množstvo zložitých otázok: napríklad platenie desiatku z kradnutého tovaru.

Výkladu o 17. storočí dominuje – okrem inde zmienenej protireformácie – taktiež pojednanie o tridsaťročnej vojne a zápase s Portou. Na viacerých čitateľov zrejme zapôsobí prekvapujúco, že poľský vládca Ján III. Sobieski zvažoval i možnosť pridať sa k osmanským spojencom výmenou za zisk Sedmohradska – napokon za pomoc Svätej lige získal Podolie, po ktorom dlho túžil. Okrem toho, ako pôvodca zmieňuje, sultánova prítomnosť nútila strednú Európu k „sebadisciplíne“ a keď pominula, tunajšie pomery sa stali „chaosom“ – o ich zásadnej zmene každopádne niet pochýb.

Diskurz nasledujúcich desaťročí sa drží pomerne tradičnej schémy – snád' s výnimkou značne kritického hodnotenia vlády Karola III. (VI.), „najneúspešnejšieho“ z cisárov Svätej ríše rímskej národa nemeckého. Na jeho počínaní nenachádza (s výnimkou úlohy mecenáša umenia) vonkoncom nič pozitívneho – a ako jeho úplný protiklad vykresľuje Máriu Teréziu. Následne výlučne negatívne (opäť okrem umeleckých aktivít) vníma pôsobenie Františka Lotrinského – a ako jeho opak zasa Jozefa II. Napokon však uznal, že viaceré panovníkove výnosy patrili k „absurdným“ a jeho vláda smerovala k „svojej vlastnej revolúcii“.

„Dlhé 19. storočie“ spisovateľ poňal ako pestrú mozaiku kultúrnych, politických a umeleckých otázok. Poukazuje na málo známu skutočnosť, že v kláštore Kostjanica neďaleko slovinskej Gorice odpočívajú nielen zosadený francúzsky mocnár Karol X., ale aj dvaja nasledujúci pretendenti na trón „krajiny galského kohúta“ – Ľudovít XIX. a Henrich V. Ako najvýraznejšiu prekážku obnovy absolutizmu vníma zvyšujúcu sa mobilitu, rozširujúci sa počet gramotných, rozmach železnice, vznik masových politických strán, nastolenie modernej ekonomiky, elektrifikáciu, mohutnejúci vplyv tlače a – v prípade habsburskej dynastie – i nezvládnutú kolonizáciu. Značný priestor dostávajú i zriedkavo zmieňované smery či prúdy, napríklad orientalizmus či turanizmus (o druhom z nich som sa dozvedel iba zo spisu Josefa Macúrka *Dějepisectví evropského východu*).

Podnetne vyznieva i záver knihy: spisovateľ nastoľuje otázku, či zánik „podunajskej monarchie“ a následná frustrácia z povojnového vývoja nevedli k vzostupu nacizmu a „komunizmu“ (téma načrtnutá už v úvode a prízvukovaná v celom texte). Hoci sa mi táto myšlienka javí ako príliš zjednodušená, uznávam iný, na tomto mieste opäť zdôrazňovaný prvok: pestrosť etníc, ktoré strednú Európu považujú za svoj domov, aj komplikovanosť ich spolužitia, vyplývajúcu z rôznorodosti historickej pamäti každého z nich. Dané vyjadrenia vnímam ako varovanie pred vyhroteným nacionalizmom (zmieňuje sa nielen o „napätí“, ale tiež o „nenávisť“ a „jazykových vojnách“) či šovinizmom. Oceňujem takisto dôraz na špecifickosť pomerov v rámci jednotlivých európskych regiónov (Balkán, Stredomorie, stredná Európa a iné). Tej, koniec-koncov, venovali cenné dielo *Evropa v proměnách staletí* pred dvomi dekadami (2001) už František Honzák a kolektív. Bokom neostáva ani výnimočnosť niektorých konkrétnych miest (Brašov, Dubrovník, Innsbruck, Karlove Vary, Terst a iné) či horstiev (Alpy a Karpaty), a taktiež sa mi pozdáva odmietanie zovšeobecňovania „typických“ vlastností daného etnika. Uvedené ho však vedie ku konštatovaniu, že etnickú i konfesijnú príslušnosť obyvateľstvo menilo s ľahkosťou – s tým sa nestotožňujem, hoci uznávam, že chápanie „národa“ či „národnosti“ v ranom novoveku nemožno stotožniť s jeho vnímaním v epoche osvietenstva a neskôr (čo paradoxne autor sám na jednom mieste prízvukuje). Vernosť dynastií a korune v danom období predstavovala prvok, ktorého význam následne, po „národnom obrodení“, výrazne poklesol. Istotne, toto poňatie ostáva konzervatívnym – a uznávam, že ma pri jeho formulovaní ovplyvnilo napríklad hlbanie nad životopisom Karola V. od rakúskeho historika Ferdinanda Seibta. Polemicky hodnotím i komentár autora, že sa obmedzuje iba na písanie o veciach, ktoré sa jemu osobne zdajú fascinujúce. Istotne: francúzsky historik Paul Veyne v eseji *Ako sa píše dejiny* práve „zaujímavosť“ problematiky zaradil medzi základné kamene historickej spisby, no tento

názor nepatrí k všeobecne uznávaným. Okrem toho: o objektivite niet ani zmienky – áno, ide o ideál, no to by nemalo viesť k rezignácii na snahu o jeho dosiahnutie. Absentuje tiež informácia o zvolenej metodike (pri tom napríklad retrospektívnu metódu uplatňuje veľmi obratne) – chápem, že ide o popularizačný spis, no aspoň odsek o uplatnených metódach by rozsah neúmerne nenavýšil. A v neposlednom rade: spisovateľ rozhodne nedodrížiava zásadu vyslovovať sa „bez hnevu a priazne“, no ku cti mu slúži, že bez okolkov priznáva svoju nevôľu voči juhu „starého kontinentu“ a rekatolizácii – tú raz dokonca označuje za spôsob „etnickej vojny“ nemeckých elít voči maďarskému živlu.

Vedeckú korektnosť obsahu považujem za jednoznačne najslabší článok predloženej monografie. Nevyskytujú sa tu síce časté omyly, ale tých niekoľko zbytočne narúša inak pozitívny dojem – a navyše z môjho pohľadu ich vonkoncom nemožno považovať za maličkosti. Áno, autor na úvodných stránkach objasňuje, že svoje riadky adresuje britskému čitateľovi, no to nepovažujem za ospravedlnenie. Aby som sa vyslovil konkrétne, uvediem päť príkladov za všetky: nesprávne datovaná doba vlády Karola V., Leopolda II. i Františka I., mylne uvedený dátum bitky pri Lepante i pri Sankt Gotharde, nepresnosti v názvoch miest – Bratislava ani Budapešť v novoveku neexistovali (prvý pojem sa objavil až 1843 a druhý dokonca 1873) – a takisto anachronické pomenovania štátnych útvarov (Nemecko, Rumunsko, Slovensko a ďalšie). Uvedené snád' (?) padá na vrub prekladu – germánske ani románske jazyky nikdy nerozlišovali medzi Osmanskou ríšou/Tureckom alebo Uhorským kráľovstvom/Maďarskom. Opakuje tiež niektoré legendy, vyvrátené najnovším výskumom – napríklad tú, že doktor Martin Luther pribil svojich 95 téz na dvere chrámu vo Wittenbergu – už vieme, že toto podanie rozšíril Philipp Melanchton a reformátor v skutočnosti poslal svoje náhľady na posúdenie arcibiskupovi Albrechtovi, zastávajúcemu túto hodnotu súčasne v Magdeburgu i Mainzi, prípadne tú, že odpor českých stavov sa zrútil po jedinej bitke – medzičasom sa ukázalo, že viaceré mestá by aspoň niekoľko mesiacov po „bielohorskej katastrofe“ dokázali habsburskej moci vzdorovať.

Objavuje sa i snaha o interpretáciu historických faktov a často vedie k záverom stojacim minimálne za zamyslenie – napríklad pri konštatovaní, že Sedmohradsko sa stalo „posledným nositeľom uhorskej štátnej myšlienky“ alebo že Habsburgovci v tridsaťročnej vojne nepodľahli, naopak: odvrátili katastrofu. Opomenúť nemôžem ani zamyslenie nad tým, či územia, znovu získané od Osmanov po podpísaní mieru v Karlovaci, možno radiť k európskemu „západu“. Podobnú otázku si pred takmer storočím položil rakúsky intelektuál Egon Friedell (vlastným menom Friedmann) v *Kultúrnych dejinách novoveku*, no jeho odpoveď

zníe ešte zdrvivúcejšie: samotná Viedeň predstavuje vzhľadom k forme vlády „ázijské“ mesto.

Štýl hodnotím ako odborný, no napriek tomu dostupný širokému okruhu záujemcov o spomínanú tému. Slovom: primeraný tomuto typu knižnej práce. Viem, že ide o otázku osobného vkusu, no javí sa mi, že autor miestami – v snahe priblížiť sa súčasnému príjemcovi – uplatnil neprimerané výrazové prostriedky. Zmienim aspoň niektoré, ktoré skutočne geograficky ani dobovo nesúhlasia s popisovanými reáliami, prípadne pôsobia zjednodušujúco či nepatrične. Život starých Maďarov prirovnáva pôvodca k „atmosfére rugbyového zápasu“, na adresu Ľudovíta II. sa vyjadruje, že „na všetkých obrazoch vyzerá ako teľa“, o Františkovi I. aj Františkovi Jozefovi I. konštatuje, že šlo o „tupcov“, Karola IV. označuje za „úplnú nulu“, o slovenskom území sa vyslovuje ako o „horskej bašte“, prípadne Európsku úniu charakterizuje ako „neohabsburského policajta“. Nie, nepatrím k puritánom, no istá zdvorilosť by sa podľa môjho osobného presvedčenia do vedeckej práce predsa len mala vrátiť, ak pripustím, že ju odtiaľ kedysi vyhnal Sebastian Brant vo svojej *Lodi bláznov* (1494) a doposiaľ iba hľadá cestu späť. Text síce ostáva členený logicky, no nevyhli sa mu viaceré preklepy či nadbytočné a chýbajúce slová.

Spis uzatvára rozsiahla bibliografia – ide o práce, publikované v anglickom jazyku. Index môžem vyzdvihnúť v troch základných ohľadoch: autor preukazuje úsilie porozumieť daniu na „starom kontinente“ v čo najširšom spektre oblastí, spomeniem napríklad alchýmiu, cirkevné dejiny, osobnosti hudby, politické dianie či spoločenské trendy. Zasadzuje problematiku do širokého chronologického rámca, vďaka čomu sa percipient dozvedá viacero poznatkov o európskej minulosti od staroveku (približne 400 pred n. l.) až do začiatku druhej dekády 21. storočia (hoci epochu do 1519 zhŕňa tvorca do prvej kapitoly). A napokon – no nie v poslednom rade – literatúra pochádza zo starších i novších čias: ide o výber vedeckých i popularizačných prác posledných stodvadsiatich rokov.

Rakúska historička Thea Leitnerová sa raz vyslovila, že nikdy nenapíše pesimistickú knihu o Habsburgovcoch – hoci by čosi takého nepochybne bolo možné. Spis jej britského „kolegu“ Simona Windera nabáda zasa k otázke, či sa o slávnom rode možno vyjadriť so štipkou humoru, okoreňujúcim snahu o najvyššiu možnú mieru objektivity – a po jeho preštudovaní na ňu smiem, napriek zmieneným výhradám, odpovedať kladne. Práca podľa mojej mienky dokáže osloviť nielen záujemcu o novovek, ale nádejám sa, že každého hlbavého čitateľa.

Ján Jakubej

Názov: Acta historica Neosoliensia 26-1/2023

Jazyková korektúra: Mgr. Patrícia Molnárová, PhD.

Obálka: Alexander Duchnovič – rusínsky národný buditeľ.
Busta Eleny Mandičovej. Foto: Peter Zelizňák
https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Файл:Alexander_DUCHNOVIC.jpg (zdroj)

Náklad: 120 kusov

Rozsah: 154 strán

Vydanie: prvé

Formát: A5

Návrh obálky: Róbert Malček

Vydavateľ: BELIANUM. Vydavateľstvo Univerzity Mateja
Bela v Banskej Bystrici

Tlač: EQUILIBRIA s.r.o.

Rok vydania: 2023

EV 5543/17

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)